

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. RAMSES DÖNEMİ VE MİSİR-HİTİT İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU HAJIYEV

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR.ÜYESİ GÜLGÜNEY MASALCI ŞAHİN

BİLECİK, 2022

10471453

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. RAMSES DÖNEMİ VE MİSİR-HİTİT İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU HAJIYEV

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR.ÜYESİ GÜLGÜNEY MASALCI ŞAHİN

BİLECİK, 2022

10471453

BEYAN

“II Ramses dönemi ve Mısır-Hitit İlişkileri” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığımı, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.	
DESTEK ALINMIŞTIR	DESTEK ALINMAMIŞTIR
Destek alındı ise;	
Destekleyen kurum;	
Desteğin Türü	Proje Numarası
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)	
2- TÜBİTAK	
Diğer;.....	
ETİK KURUL onayı var ise;	
ETİK KURUL karar tarih/sayı:/.....

Ebru HAJIYEV

.../.../2022

İmza

ÖN SÖZ

II. Ramses, birçok tarihçi tarafından “Büyük Firavun” olarak adlandırılmıştır. Ramses’in, Mısır’ın büyük firavunu olma sürecinde ülke ve ülke dışında gerçekleştirdiği faaliyetlerin incelenmesi tezimizin ana konusu olmuştur. Mısır içerisinde giriştiği büyük çaplı dönüşüm faaliyetlerine ek olarak Anadolu’da Hitit Devleti ile kurduğu ilişkilerle antik çağın seyrini değiştirecek boyutlarda başarılarla imza atmıştır. Ramses’in, Mısır’ı ulaştırdığı medeniyet seviyesi ve Hititler ile girdiği savaş ve diplomasi üzerine kurulu ilişkiler ağının incelenmesi adına “II. Ramses Dönemi ve Mısır-Hitit İlişkileri” isimli tezimizi hazırlamak istedik.

Tez konumuzun belirlenmesi ve yazılması aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen, daima bilgi ve kaynak paylaşımı sağlayarak sunmuş olduğum teze katkılarını sağlayan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Gülgüney Masalcı Şahin’e teşekkürlerimi borç bilir, saygılarımı sunarım.

Ayrıca tez yazım sürecinde beni daima destekleyen annem Gülname Ege, babam Erdem Ege, kardeşim Emrecan Ege ve eşim Elvin Hacıyev’e teşekkürlerimi sunarım.

Ebru HAJIYEV

2022

ÖZET

II. RAMSES DÖNEMİ VE MİSİR-HİTİT İLİŞKİLERİ

Antik Mısır medeniyeti, tarih sahnesine çıktığı yıllardan, Roma İmparatorluğu tarafından yıkıldıkları döneme kadar geçen sürede birçok başarılı firavunun egemenliği altında günümüze dahi ulaşmış köklü bir kültür ortaya çıkarmıştır. Bilim, sanat ve mimarinin yanı sıra, savaş ve diplomasi alanında da üstün başarılarla imza atan birçok firavun, Mısır medeniyetini uluslararası arenada da söz sahibi bir ülke haline getirmiş ve Mısır'ın büyük bir medeniyet olma yolunda yapı taşlarını dizerek antik dünya ve günümüz tarihine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, antik Mısır'ın şüphesiz en başarılı firavunları arasında II. Ramses yer almaktadır. Selefleri III. Tutmosis'in savaşçı yönünü ve IV. Amenhotep (Akhenaton)'in diplomatik alandaki becerilerini harmanlayarak iktidarı boyunca savaş ve diplomasi alanındaki gelişmeler ile Mısır'ı ileriye taşımıştır. Ayrıca ülke içerisinde üstlenilen restorasyon idealine dayalı gerçekleştirilen mimari faaliyetler ile inşa edilen; tapınak, anıt, mezar ve şehirlerin birçoğu günümüze ulaşmış antik dünyanın en nadide eserleri olarak hayranlık uyandırmaktadır. Bu bağlamda tezimiz ile savaş ve diplomasi sanatına II. Ramses döneminin penceresinden bakılarak uluslararası ilişkilerde sergilenen politikalar ve Mısır'ın bu politikalarla kazandığı başarılar ile antik çağ tarihine ne denli yön verdiği ortaya konulmak istenmiştir. Ayrıca Ramses'in ülke içerisindeki faaliyetlerine değinilerek Antik Mısır'ı ne ölçüde şekillendirdiği ve Mısır medeniyetine ne tür katkı sağladığı irdelenecektir. Bu çalışmamızda, II. Ramses dönemine ait kaynakların yanı sıra, bu dönemin en çok siyasi ve diplomatik ilişkiler içerisine girilen Anadolu çâğdaşları Hitit Devleti'nin geride bırakmış olduğu yazılı metinler kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik Mısır, II. Ramses, Hititler, Kadeş Savaşı

ABSTRACT

THE REIGN OF RAMESSES II AND EGYPT-HITTITE RELATIONS

Ancient Egyptian civilization emerged a deep-rooted culture, which has survived under the rule of many successful pharaohs, from the years it emerged on the stage of history to the period when they were destroyed by the Roman Empire. In addition to science, art and architecture, many pharaohs who achieved outstanding achievements in the field of war and diplomacy made the Egyptian civilization a prominent country in the international arena and contributed to the ancient world and today's history by laying the building blocks on Egypt's way of becoming a great civilization. In this context, undoubtedly among the most successful pharaohs of ancient Egypt, Ramesses II is located. Combining the warrior aspect of his predecessors, Thutmose III and the diplomatic skills of Amenhotep IV (Akhenaton), he carried Egypt forward with developments in war and diplomacy during his reign. In addition, many of the temples, monuments, tombs and cities built with the architectural activities carried out based on the restoration ideal undertaken in the country arouse admiration as the rarest works of the ancient world that have survived to the present day. In this context, with our thesis, it is aimed to reveal how much the politics exhibited in international relations and Egypt's successes with these policies have shaped history by looking at the art of war and diplomacy from the window of the period of Ramesses II. In addition, by referring to the activities of Ramesses in the country, it will be examined to what extent he shaped Ancient Egypt and what kind of contribution he made to the Egyptian civilization. In this study, besides the sources belonging to the period of Ramesses II, the written texts left behind by the Hittites, the Anatolian contemporaries, with whom the most political and diplomatic relations of this period were entered, were used as a source.

Keywords: Ancient Egypt, Ramesses II, Hittites, Battle of Kadesh

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR VE SİMGELER.....	vi
1.GİRİŞ.....	1
2.ESKİ MİSİR'DA YENİ KRALLIK DÖNEMİ 18. ve 19. SÜLALELER DEVRİ	6
2.1. 18. Sülaleler Devri	6
2.2. 19. Sülaleler Devri	19
3. II. RAMSES DÖNEMİNDE MİSİR.....	22
3.1. Ramses İsminin Anlamı ve Diğer Unvanlar	22
3.2. Aile Fertleri; Annesi, Eşleri ve Çocukları.....	23
3.3. II. Ramses'in Tahta Çıkmadan Önceki Faaliyetleri.....	28
3.4. II. Ramses'in Hükümdarlığı Altında Mısır	30
3.5. Mimari Gelişmeler	34
3.5.1. Beit el-Wali Tapınağı	35
3.5.2. Ebu Simbel Tapınağı.....	36
3.5.3. Ramezyum.....	37
3.5.4. Pi-Ramses	39
3.5.5. Luxor ve Karnak Tapınakları.....	40
3.5.6. Abidos Tapınağı.....	42
3.6. Ölümü ve Mumyalanması	43
4. II. RAMSES DÖNEMİNDE MİSİR-HİTİT İLİŞKİLERİ	45
4.1. II. Ramses Dönemi Öncesi Mısır-Hitit İlişkileri.....	45
4.2. II. Ramses Dönemi ve Kadeş Savaşı.....	48

4.3. Mısır-Hitit Barışı.....	57
4.4. Diplomatik Evlilikler	72
4.5. Hititler ile Diğer İlişkiler	87
4.6. II. Ramses Dönemi Sonrası Mısır-Hitit İlişkileri	93
5. SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA	99
EKLER.....	113

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

age. : Adı geçen eser.

agm.: Adı geçen makale.

agt.: Adı geçen tez.

Ay.: Tabletın arka yüzü.

C.: Cilt.

KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi

KV : King Of Valley

MÖ : Milattan önce.

Öy.: Tabletın ön yüzü.

[] : Tabletın o kısmının kırık olduğunun belirtildiği işaret.

() : Tablette çevirinin anlaşılabilmesi adına eklenen kelimeyi gösteren işaret.

§ : Tablette paragraf başı olduğunu göstermek için kullanılan işaret.

(?) : Çevirideki kelimenin tam çevirisinin şüpheli olduğunu gösteren işaret.

< > : Tablet metinde kâtip tarafından yazılmayı unutulmuş kelimeyi gösteren işaret.

... : Tablet metninde çevrilemeyen kelimeyi gösteren işaret.

1.GİRİŞ

'Mısır Nil'in armağanıdır'¹ ifadesi şüphesiz Antik Mısır'ı tanımlayan çıkarımların en önemlilerindedir. Bir yandan çöllerle kaplı, aşılması güç coğrafyası; diğer yandan Nil Nehri'nin kendisine sunduğu avantajları ile diyalektik bir yapısı olan Mısır medeniyeti, karşıtlıkların ahengi ile yüzyıllar içerisinde kültürlerini, maddi ve manevi eserlerini nesilden nesle aktarmış ve günümüzde dahi kalıcı olmayı başarmıştır. Kurulmuş oldukları coğrafya, Nil vadisini doğu ve batı yönünde çevreleyen dağlardan oluşmuş ve bu dağlar Sahra çölü ile birbirinden ayrılmıştır. Doğu tarafında bulunan dağlar Kızıldeniz kıyılarına kadar uzanmaktadır. Güney tarafında bulunan çağlayanlar Mısır'ı bu bölgedeki komşu ülkelerden izole edilmiş hale getirmiştir. Coğrafi konumu gereği Antik Mısır, Mezopotamya üzerinde üstünlük sağlamasının yanı sıra dışarıdan gelebilecek ani saldırılara karşı doğal yollar ile daima korunaklı olmuştur.²

Nil Nehri, Muson yağmurlarının etkisi ile her yıl şiddetli bir şekilde kabarmıştır. Haziran ayından eylül ayına kadar seyreden bu süreç, Mısır topraklarının Nil suları ile birleşmesini sağlamıştır. Nehrin geri çekilmesinin ardından suların taşıdığı topraklarda çürümüş bitki kalıntıları, madenler ve balçık kalmıştır, böylece verimli toprak üzerinde tarım yapmak ve bol ürün almak mümkün olmuştur. Nil'in taşması Mısır halkı için bu nedenle önemli olmuş ve nehrin kutsallaştırılması bu açıdan kaçınılmaz olmuştur.³ Nil Vadisi'nin kıyılarında yaşayan Eski Mısır'ın ilk toplulukları bu coğrafyanın sunduğu kısıtlı imkanlarla Mısır'ı eşsiz bir medeniyet haline getiren yapı taşlarının temellerini atmışlardır. Bu toplulukların bakış açıları yaşadıkları doğal çevrenin kendilerine sunduğu imkân ve karşılaştıkları zorluklar şekillenmiştir. Dünyanın ilk ulus-devlet kavramının ortaya çıktığı bu toplumda zamanla ticaret ve fetihlerle gelişmelerin hızı artmış, Mısır'ın ilk krallar sülalesinin ortaya çıkmasıyla da siyasi bir birlik olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır.⁴

MÖ 3150-3000 yılları arasındaki zaman dilimi hanedanlık öncesi dönem olarak bilinmektedir. Yukarı Mısır'dan kabile şefi Narmer, diğer kabilelerle mücadelesinde galip gelmiş, Mısır'ı Aşağı ve Yukarı olarak ikiye ayırmış ve tek bir siyasi güç altında birleştirmiştir. Bugün hala Kahire Müzesi'nde sergilenmekte olan Narmer Paleti, bu mücadelenin

¹ Hdt. II. 5.

² V. Diakov & S. Kovalev (2014). *İlkçağ Tarihi Cilt:1 Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*. (Çev.) Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, s.117.

³ H.A. Schlögl (2019). *Eski Mısır*. (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayınevi, İstanbul, s.8.

⁴ T. Wilkinson (2016). *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. (Çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, s.39.

betimlemesini gözler önüne sermektedir. Narmer, başında Yukarı Mısır'ın tacı, önünde diz çökmüş halde bulunan düşmanına elindeki tokmağı kaldırmış halde resmedilmiştir. Düşmanlarına diz çöktüren Narmer, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın tek hâkimi olarak tarihteki ilk bölgesel devleti kuran kral olmuştur.⁵ Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesi ve siyasi otoritenin tek bir kişinin elinde bulunması Antik Mısır'ın yıkılışına kadar esas alınacak bir dizi gelişmenin başlangıcı olmuştur. Birleşik Mısır artık sadece siyasi bir oluşum içermekten ileri gitmiş ve kralın tek güç olarak aynı zamanda tanrılaşmasına zemin hazırlanmıştır. Bedene bürünmüş bir Tanrı-Kral inancı ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. Mısır'ı birleştiren Narmer'in tanrısal statüye yükselmesi, otoritesinin sarsılmazlığı ve sorgusuz bir itaat anlamına gelmiştir. Toplumsal düzen, öldükten sonra dahi yaşamaya gökyüzünde devam eden Tanrı-Kral otoritesi altında güvence altına alınmıştır.⁶ Mısır'ın kaderini tayin eden Tanrı-Kral anlayışının önemli bir sonucu olarak firavun kavramı ortaya çıkmıştır. Firavun kelimesi Antik Mısır dilinde 'Büyük Ev' anlamına gelmektedir. Eski Mısır inancına göre, firavun; tanrının oğlu ve ülkenin tek hâkimi kraldır. Dolayısıyla firavun tanrı konumuna yükselmiştir. Güneyli kral Narmer'in Mısır'ı birleştirmesinden itibaren firavunlar, Tanrı Horus'un yeryüzünde cisme bürünmüş hali olarak Mısır'ı yönetmişlerdir.⁷

Üç bin yıldan daha uzun tarihleri boyunca antik dünyanın ileri gelen medeniyetleri arasında sayılan Antik Mısır, uzun ve çalkantılı tarihleri boyunca otuzdan fazla hanedan ve üç yüzden fazla firavun yönetimi altında ülke içerisinde gelişmiş otokratik bir siyasi sistem kurmalarının yanı sıra, Doğu Akdeniz ve Suriye bölgesinde hakimiyet kurmak adına faaliyetler göstermişlerdir.⁸ Bu faaliyetlerin bir çoğunda bölgede hakimiyet kurma ve nüfuz alanlarını genişletme adına seferler düzenleyen ve burada vasal krallıkları kendilerine bağlamak isteyen Anadolu komşuları Hititler ile çıkar çatışmasına giren Mısır, zaman zaman düşmanca ve zaman zaman dostane olmak üzere bir dizi siyasi ve diplomatik etkileşimde bulunmuştur. Bu ilişkilerin zirveye çıktığı dönem özellikle II. Ramses dönemi olmuştur. Bölgede bulunan vasal krallıkların Mısır ve Hitit devleti arasında mekik dokurcasına saf değiştirmeleri, Kuzey Suriye'nin jeopolitik konumu gereği teşkil ettiği önem ve her iki imparatorluğun sınırlarını genişletme arzusu tarihte en çok bilinen savaş olan Kadeş Savaşı'nı kaçınılmaz kılmıştır.

⁵ H.A. Schlögl (2019). *Eski Mısır*. (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayınevi, İstanbul, s.30.

⁶ M. Eliade (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. (Çev.) Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.125.

⁷ Ö.F. Harman (1996). "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, s.121-122.

⁸ R. Roberts (1999). *Rulers of Ancient Egypt*. Lucent Books, s.11.

Mısırlıların bazen düşmanca ve bazen kardeşçe ilişkiler kurdukları Hititlerden bahsedilmesi kurulan ilişkilerin daha iyi anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

Günümüzden yaklaşık dört bin yıl önce, MÖ yirminci yüzyılın başlarında, konumu Mezopotamya sınırları içerisinde bulunan Asur Devleti, Orta Anadolu'yu ticaret merkezi haline getirmiş ve Asur'dan gelen tüccarlar burada kırka yakın ticari amaçlı yerleşim yeri kurmuştur. Ticaret merkezinin sınırları Kızılırmak yakınlarında bulunan Kaneş veya diğer adıyla Kültepe ve ileride Hititlerin başkenti olacak olan Hattuşa'ya kadar uzanmaktaydı. Ticaret ağının en önemli belgeleri olan ve günümüze ulaşan iş kayıtlarından anlaşılmaktadır ki bölge Anadolu tarihinin başladığı noktadır. Asurlular kurulan bu yerleşim yerlerinde kumaş ve kalay ithal etmiş ve karşılığında bakır, gümüş, altın gibi metaller almışlardır.⁹ Asurlu tüccarlar satışları pazar mahallelerinde gerçekleştirmişler ve bu pazar mahallelerine 'Karum' ya da "Vabartum" adı verilmiştir.¹⁰ Asur Ticaret Kolonileri Çağı adı verilen bu dönem MÖ 1835 civarında Anadolu'da gerçekleştirilen bir askeri müdahale sonrası durma noktasına gelmiş ve MÖ 1720 yılında ise kurulan ticaret ağı tamamen sona ermiştir. Bu tarihten sonra bölgede iskân faaliyetleri yoğunlaşmış ve Hititlerin bölgede siyasi birlik kurmak adına gerçekleştirdikleri mücadele artmıştır.¹¹

Bu tarihten sonra Hititlerin ilk yerel hükümdarı Anitta'nın faaliyetleri karşımıza çıkmaktadır. Pithana'nın oğlu Anitta kuracağı güçlü krallığın ilk adımı olarak Neşa veya diğer adıyla Kaneş'i ele geçirmiş ve burada prenslik kurmuştur.¹² Anitta'nın sağladığı siyasi birlik ardından Eski Krallık hanedanının kurucusu olarak icraatları hakkında belge bırakan ilk kral I. Hattuşili Hitit Devleti'nin başına geçmiştir. 1957 yılında Boğazköy'de Büyük kale K yapısında iki farklı dilde yazılmış bir belge ele geçirilmiştir. I. Hattuşili'den bahseden bu metnin Akadca versiyonunda '*Büyük kral Tabarna, Tavananna'nın erkek kardeşinin oğlu, Hattuşa'da kraldı*' ifadeleri yer almaktadır. Hititçe çevirisinde ise '*Büyük kral Hattuşa kralı, Kuşşaralı adam, Tabarna Hattuşili, Hattuşa ülkesinde kraldı*' şeklinde bahsedilmektedir.¹³

Anadolu'ya MÖ iki bin tarihinde yerleşen Hititlerin¹⁴ coğrafi konumları ise bugün Türkiye içerisinde bulunan ve Küçük Asya olarak adlandırılan bölgenin içerisinde yer almıştır. Hititlerin yerleştikleri Anadolu toprakları; Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları ile çevrelenmiş olup,

⁹ T.P.J. Van De Hout (2009). Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi, Meltem Doğan-Alparslan & Metin Alparslan (Ed.), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul, s.11.

¹⁰ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 75.

¹¹ T.P.J. Van De Hout (2009). *age*, s.11.

¹² E. Akurgal (2017). *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, s.52.

¹³ E. Akurgal (2017). *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, s.55.

¹⁴ E. Akurgal (1977). Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu, *Belleten*, 41(162), s.420.

Mezopotamya, Mısır medeniyetinin de içinde bulunduğu Eski Doğu kültürleri ve Akdeniz medeniyetinin oluşturduğu Eski Batı kültürleri ile komşu olmuştur. Hitit Devleti'nin daimî başkenti ise Hattuşa olmuştur.¹⁵ Hititler hakkında edindiğimiz bilgileri işte bu başkent olan Hattuşa'dan sağlamaktayız. 1906 yılından itibaren yapılan arkeolojik kazılarda keşfedilen çivi yazısı ile yazılmış tabletlerden Hititlerin; dili, dini gelenekleri, bayram törenleri, hukuki ve idari yaşamları, mektuplaşmaları, siyasi tarihleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.¹⁶

Beş yüz yıllık bir süre içerisinde Anadolu'da hüküm süren Hititler Geç Bronz Çağı olarak adlandırılan dönemde gelişmiş bir imparatorluk olarak sınırlarını genişletmiş ve Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın batı eteklerine kadar uzanan güçlü bir medeniyet kurmuşlardır.¹⁷ Öyle ki bu kadar farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan bir medeniyet etkileşim içerisinde girdiği tüm halkların tanrılarına ve dinsel törenlerine hoşgörü ile yaklaşır bu halkların tanrılarını kendi panteonlarına katmıştır.¹⁸ Bu medeniyetin dili bizim bugün adlandırdığımız şekilde 'Hititçe', o dönemde ise 'Neşa Dili' olarak geçmekteydi. Neşa dili Hint-Avrupa ailesine bağlı bir dil olmuştur.¹⁹ M.Ö. 1190'da Deniz Kavimleri göçü neticesinde yıkılına kadar²⁰ Yakın Doğu'da güç ve nüfuzun adeta simgesi haline gelen Hititlerin hükümdarları dünyanın en büyük kralları arasında yer almışlar ve Mısır, Babil, Mitanni ve Asur krallarıyla eşit derecede saygı görmüşlerdir.²¹

Tezimizin başlığı olan "II. Ramses Dönemi ve Mısır-Hitit İlişkileri" ile farklı coğrafyalarda yer alan iki imparatorluğun ve bu imparatorlukların krallarının birbirleri ile ilişkileri ele alınarak antik dünya üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Tez konumuz ile ilgili literatür taraması, II. Ramses dönemine ait yazılı belgeleri içermesinin yanı sıra Hititlerin Boğazköy'de ele geçirilen yazılı belgelerini de içermektedir. Ayrıca dönemin krallarının birbirleri ile mektuplaşmaları ve döneme ait birinci el kaynak metinlerin tercümelemleri çeşitli yayınlardan taranmış ve konu ile ilgili olanlar çalışma içinde alıntılanmıştır.

¹⁵ T. Bryce (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, s.16.

¹⁶ G. Masalcı Şahin (2017). Hitit Yasalarında Kadının Yeri, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4(2), 135.

¹⁷ T. Bryce (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. (Çev.) Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, s.24.

¹⁸ S. Salm Akçelik (2018). Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri, *Kafdağı*, 3(1), 53.

¹⁹ T. Bryce (2003). *age*, s. 24.

²⁰ H. Metin & M. Lamba (2016). Hititler'den Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(7), s.159.

²¹ T. Bryce (2003). *age*, s. 25.

II. Ramses dönemi bölümünde Kenneth Anderson Kitchen'in "*Pharaohs Triumphant: The Life And Times Of Ramesses*", Joyce Tyldesley'in "*Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*", Erik Hornung'un "*Mısır Tarihi*", Toby Wilkinson'ın "*The Rise And Fall Of Ancient Egypt*" kitabı ile "*Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*" James Henry Breasted'in "*Ancient Records Of Egypt Volume 5*" kitaplarının yanı sıra Antik Mısır, II. Ramses dönemi ve Antik Mısır'ın yazı dili olan hiyeroglifler üzerinde uzman kişilere ait yayınlar ana kaynak olarak kullanılmıştır.

II. Ramses'in Anadolu'da Hititler ile mücadelesi ve ardından barış üzerine kurulu ilişkilerinden bahsedilen bölümlerde tarafsız bir tutum sergilenmesi açısından Ramses dönemine ait belgelerin yanı sıra Hititlerin yazılı metinlerine de yer verilmiştir. A. Hoffner Jr. "*Letters From The Hittite Kingdom*", Elmar Edel "*Die Agyptisch-hethitische Korrespondenz Aus Boghazköi Band I*", Trevor Bryce "*Letter Of The Great Kings Of The Ancient Near East*", "*Kingdom Of Hittites*", Güngör Karauğuz "*Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*" Ahmet Ünal "*Eski Anadolu Siyasi Tarihi*" "*Puduhepa ve Zamanı*" kaynaklarına yer verilmiştir.

Tezimiz dört ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar sırası ile; Giriş, Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi 18. ve 19. Sülaleler Devri, II. Ramses Döneminde Mısır ve II. Ramses Dönemi Mısır-Hitit İlişkileri başlıklarıdır.

Tezimizin ilk bölümü olan giriş kısmında Antik Mısır hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Ardından tezimizin ana konusu olan II. Ramses döneminin özelliklerine ve bu dönemde en çok etkileşim içerisinde bulunan Anadolu komşuları Hititler hakkında genel bilgiler yer verilmiştir. Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi 18. ve 19. Sülaleler Devri başlığı altında II. Ramses Dönemi öncesi Mısır'ı yöneten firavunların faaliyetleri incelenmiş ve II. Ramses döneminde ülke içinde ve dışında yaşanan olaylara etkileri açıklanmıştır. II. Ramses Döneminde Mısır başlığı altında Ramses'in aile hayatı, tahta çıkmadan önceki faaliyetleri ve tahta çıkmasının ardından hükümdarlığı altındaki Mısır'da yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Dördüncü ve son başlık olan II. Ramses Dönemi ve Mısır-Hitit İlişkileri, II. Ramses dönemi öncesi firavunların Hititler ile ilişkilerine ve II. Ramses'in tahta çıkmasının hemen ardından Hititler ile yapılan Kadeş Savaşı, ardından imzalanan Mısır-Hitit Barışı ve diplomatik evliliklerine yer verilmiştir. Ayrıca Diğer İlişkiler başlığı altında iki devlet arasında gerçekleştirilen mektuplaşma, hediyeleşme ve yardımlaşma konuları incelenmiştir.

2.ESKİ MISIR'DA YENİ KRALLIK DÖNEMİ 18. ve 19. SÜLALELER DEVRİ

2.1. 18. Sülaleler Devri

Orta Krallık Dönemi'nin son firavunu I. Ahmose (MÖ 1550-1525), Yeni Krallık Dönemi ve 18. sülalenin ilk firavunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Krallık Dönemi'nin başlıca sorunlarından biri olan Hiksos istilası Yeni Krallık Dönemi'nde de devam etmiştir. MÖ ikinci bin yılın yarısından, MÖ on sekizinci yüzyılın son dönemlerine kadar Mısır'ın Delta bölgesine yerleşen Hiksoslar, on yedinci yüzyılın sonlarında yönetimi ele geçirmiştir. Hiksosların Mısır'ı ele geçirdiği dönem için İkinci Ara Devir veya Karanlık Çağ tabirleri kullanılmaktadır.²² Hiksos kelimesi hık(kral) ve sos(çoban) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir ve 'Çoban Kral' anlamını taşımaktadır. Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinden Mısır'a gelmiş oldukları tahmin edilmektedir.²³

Ahmose'nin tahta çıktığı dönem Hiksoslar için dezavantajlı bir dönem olmuştur. Hiksos Kralı Apepi ölmüş, yerine geçen halefi ise tahtta çok kısa bir süre kalabilmiştir. Bununla birlikte Hitit kralları I. Hattuşili ve I. Murşili, Hiksosların Kuzey Suriye'de bulunan vasallarına saldırmışlardır. Ahmose, Hiksosların güçlerinin kırıldığı bu dönemde onları yenmiş ve Mısır topraklarından kovmuştur.²⁴ Ahmose, iç sorunları hallederken tamamen monarşik bir anlayış benimsemiş, içeride Mısır'ın bütünlüğünü sarsacak tüm sorunları ortadan kaldırmayı amaçlamış ve Hiksosların Mısır topraklarından kovulması ile işe başlamıştır.

Ahmose, uzun zamandır Güney bölgelerinde Mısır'ın bütünlüğü için oldukça büyük bir tehdit oluşturan asi şefleri bertaraf etmiş, ardından Kuzeyde asayişini tekrar sağlayarak MÖ 1560 yılında Mısır'ı yeniden birleştirmiştir.²⁵ Mısır'ın Ahmose tarafından yeniden birleştirilmesi bu dönemde yazılmış bir stelde şu şekilde ifade edilmektedir;

“(1) [‘nh(?)]12 Hr ‘3 hpr. w Nb.ty Twt-ms.wt Hrnbw Ts-t□.wy ny-sw.t bi.ty Nb-ph.ty-R ‘ s3 R ‘ l‘h-ms ‘nh d.t”²⁶

²² E. Memiş (2012). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, s.82.

²³ M.H.A. Babila (2019) Eski Mısır'da Yabancı Bir Halk: Hiksoslar, Osman Köse (Ed.), *Tarihten İzler İlkçağlardan Modern Döneme*, Ankara, s.37.

²⁴ E. Hornung (2004). *Mısır Tarihi*. (Çev.) Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.83.

²⁵ V. Diakov & S. Kovalev (2014). *İlkçağ Tarihi Cilt:1 Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*. (Çev.) Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, s.136.

²⁶ R.K. Ritner & N. Moeller (2014). The Ahmose Tempest Stela Thera and Comparative Chronology. *Journal of Near Eastern Studies*, 73(1), 3.

“(1) [Çok yaşa (?) Horus’un ‘Büyük Tecellisi’, İki kadının doğum sevinci, Altın Horus ‘İki ülkeyi birbirine bağlayan’, ‘Yukarı ve Aşağı Mısır’ın Kralı, Neb-pehty-Ra, Ra’nın oğlu, Ahmose, sonsuza kadar yaşa...”

Yeni Krallık Dönemi’nin dış politikada izlediği strateji ise, özellikle Kuzey Doğu’da yayılcı anlayışın esas alındığı bir politika olmuştur. Filistin ve Suriye, Mısır topraklarına katılmıştır. Filistin ve Suriye’nin Mısır’a tabiiyeti Asya tarafından gelebilecek bir istilaya karşı tampon bir bölgenin oluşturulması demektir. Mısır, Hiksos istilasından sonra bu bölgelerin tabiiyetini özellikle gerekli görmüştür.²⁷

Ahmose ardından yerine oğlu I. Amenhotep (MÖ 1525-1504) geçmiştir. Eşi genç yaşta vefat eden I. Amenhotep bir daha evlenememiş ve eşinden de çocuğu olmamıştır. Geride bir varis bırakmayan I. Amenhotep ardından kayınbiraderi I. Tutmosis (MÖ 1504-1492) tahta geçmiştir. Ancak I. Tutmosis kral olduğunda çok yaşlıydı ve ancak altı yıl tahta kalabilmiştir.²⁸

I. Tutmosis’in kısa saltanatı ardından Mısır tarihi açısından nadir görülen bir olay gerçekleşmiştir. 18. Sülalenin, hatta tüm Mısır’ın ilk kadın firavunu bu dönemde tahta çıkmıştır. I. Tutmosis’in kızı Hatşepsut, üvey kardeşi olan II. Tutmosis ile evlenmiştir. Ancak Hatşepsut ve II. Tutmosis’in yalnızca bir kızları olmuştur. II. Tutmosis’in cariyesinden olan oğlu III. Tutmosis, babasının ölümü üzerine MÖ 1479 yılında çocuk yaşta tahta çıkmıştır.²⁹ Ancak III. Tutmosis reşit olduktan sonra dahi naipliğinde ısrar eden Hatşepsut, kendisini tahtın gerçek ve yasal varisi olarak görmüş ve tanrıların isteğini yerine getirdiğini beyan ederek firavunluğunu ilan etmiştir. İktidarı süresince “Dişi Horus” ve “Ra’nın Kızı” unvanlarını kullanmıştır.³⁰

Hatşepsut (MÖ 1473-1458), MÖ beşinci yüzyılın başlarında tahta çıktığında, Mısır Krallığı’nın geçmişi bin yıldan daha eski zamanlara uzanmaktadır. Geleneksel anlayışa göre kral erkektir ve bir erkek olan şahin başlı tanrı Horus’un tezahürü olarak devletin başına

²⁷ A. İnan (1987). *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100.

²⁸ S. W. Bauer (2018). *Antik Dünya Tarihi İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına Kadar*. (Çev.) Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, s.230.

²⁹ ²⁹ C. Freeman (2018). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (Çev.) Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara, s.46.

³⁰ E. Hornung (2004). *Mısır Tarihi*. (Çev.) Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.92.; A. Gezmez (2019). *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*. (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, s.14.

geçmelidir. Bu nedenle; Hatşepsut, en çok da yaşamının ilk dönemlerinde erkek bir kral olarak tasvir edilmiştir. Ancak nadiren de olsa heykel ve kabartmalarda kadın olarak tasvir edilmiştir.³¹

Hatşepsut'un hükümdarlığı boyunca izlediği askeri politikayı en iyi tanımlayan ifade şüphesiz "kasıtlı saldırı yerine aktif savunma" olmuştur. Hatşepsut'un dış politikada izlediği yol daha çok ticaret ve keşif politikasına dayanmıştır. Ancak sınırlarını korumak ve olası bir saldırı riskine karşı daima hazırlıklı durumda olmuştur. Saltanatının en önemli ve en ünlü Punt gezisi Mısır'ın en çok ihtiyaç duyduğu odunları toplamak için Fenike'ye yapılan ziyaretleri içeren bir dizi ticaret görevinin doruk noktası olarak görülebilir.³² Ayrıca Mısır'dan uzak mesafelere seyahat edilen ve birçok egzotik eşya ile geri dönülen bir dizi maceraperest ticaret misyonunu desteklemiştir.³³

Savaş sanatı yerine barış sanatının benimsendiği Hatşepsut döneminde çok sayıda güzel ve detaylı yapı inşa edilmiştir. Tanrı Amon adına yeni anıtlar inşa edilmiş ve mevcut anıtlar onarılmıştır.³⁴ Bu dönemin en ihtişamlı yapılarından bir tanesi Deir el-Bahri'de bulunan; Hatşepsut, Tanrı Amon ve diğer tanrılara adanan tapınaktır. Tapınağa uzun, eğimli rampalarla ulaşılmaktadır ve sıra sıra sütunlar dizilmiştir. Dairesel sütunları Mısır mimari tarzından ziyade Antik Yunan tarzını andırır biçimdedir. Mısır'da Djoser-Djeseru (Kutsal yerlerin en kutsalı) olarak adlandırılan bu tapınak, Amon ve diğer tanrılara adanmış olsa da asıl işlevi Firavun Hatşepsut'un cenaze kültürüne hizmet etmek olmuştur.³⁵

Hatşepsut'un hükümdarlık süresi boyunca meydana gelen veya gelmeyen olaylar kendisinden sonraki dönemleri etkilemiştir. Bu dönemde dış politikada izlenen barışçıl politika Suriye'de güçlenen küçük merkezlerin etki alanının genişlemesine ve bu merkezlerin Kadeş Kralı etrafında toplanmasına neden olmuştur. Hatşepsut döneminde güçlenen Mitanni Krallığı'na ise III. Tutmosis döneminde on yedi sefer düzenlenecektir. Birbirini tetikleyen bir

³¹ A. M. Roth (2006). *Models of Authority: Hatshepsut's Predecessors In Power*, Catharine H. Roehrig (Ed.), *Hatshepsut From Queen to Pharaoh*, Yale University Press, s.9.

³² J. Tyldesley (1998). *Hatshepsut the Female Pharaoh*. Penguin Books, s.148.

³³ S. Thomas (2003). *Hatshepsut: the First Woman Pharaoh Leaders of Ancient Egypt*. Rosen Publishing Group, s.51.

³⁴ B. Watterson (1991). *Women In Ancient Egypt*. St. Martin's Press, s.140.

³⁵ B. Mertz (2007). *Temples, Tombs & Hieroglyphs A Popular History of Ancient Egypt*. Harper Collins e-books, s.152.

dizi olayın ortaya çıkardığı sonuçlar dolayısıyla tarih, dünyanın en ünlü çarpışmalardan biri olan Kadeş Savaşı'na tanıklık edecektir.³⁶

Mısır'ın ilk kadın firavunu Hatşepsut, yirmi yıllık iktidarından sonra altmış yaşında ölmüştür. Hatşepsut'un ölümü üzerine III. Tutmosis başkente gelerek tahta çıkmıştır. Kuhrt'a göre; Hatşepsut, III. Tutmosis tarafından kin ve öfke ile anılsa da çocuk yaşta tahta geçen kralın yerine, Mısır Krallığı'nın statüsünü sabit tutmayı başarmış bir kadın firavun olarak kötü muameleyi hak etmemiştir.³⁷

III. Tutmosis (MÖ 1479-1425) tahta çıktıktan sonra Filistin ve Suriye'de önemli başarılar elde etmiş, Doğu Akdeniz ve Mısır'da başlatılan kültürel ve politik rejimler dört asırlık dönemi kapsayacak ölçüde bozulmadan süregelmiştir. Doğu Akdeniz'in emperyalist güç altına alınması böylece kaçınılmaz olmuştur.³⁸ Hatşepsut döneminde güç kazanan Mitanni Devleti üzerine Megiddo yakınlarında sefer düzenlenmiş ve III. Tutmosis galip gelmiştir. Mitanni seferi dönüşü Kadeş kenti de bu dönemde Mısır topraklarına katılmıştır.³⁹

III. Tutmosis'in Asya'daki bu başarıları buradaki krallıkları büyük bir endişe içerisine sokmuştur. Babil, Asur, Hitit Kralları, Mısır ile ittifak kurma arayışına girip, çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Mısır'ın yetki alanını Anadolu üzerinde yer alan Maraş'a kadar taşıması bu ittifak kurma çabalarının en büyük sebebi olmuştur.⁴⁰

III. Tutmosis, son dönemlerinde Sudan'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmış ve Sudan'ı Mısır topraklarına katmıştır. Ayrıca Nubya'ya doğru ilerleyip, burada bulunan altın madenlerini hazineye katarak Mısır'ın zenginleşmesini sağlamıştır. Hükümdarlığı boyunca komşu ülkelere

³⁶ E. Ardan (2015). İÖ 24-9. Yüzyıllar Arası Önyasya'nın Kadın Yöneticileri, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), s.20.

³⁷ A. Kuhrt (2017). *Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I.* (Çev.) Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.251.

³⁸ D.B. Redford (2006). The Northern Wars of Thutmose III, Eric H. Cline & David O'Connor (Ed.), *Thutmose III A New Biography*, The University Of Michigan Press, s.325.

³⁹ J. Vercoutter (1992). *Eski Mısır*. (Çev.) Emine Su, İletişim Yayınları, İstanbul, s.77.; F. Aydın (2019). *Antik Mısır'da Din ve Siyaset İlişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s.59.

⁴⁰ S. Özkan (2007). Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(1), s.81.

diz çöktüren ve Mısır'ı zenginleştiren III. Tutmosis, ölümü sonrası Krallar Vadisi'nde hazırlanmış mezarına defnedilmiş ve yerine oğlu II. Amenhotep Mısır'ın başına geçmiştir.⁴¹

II. Amenhotep (MÖ 1427-1400) genç yaşına rağmen zekâsı ve askeri yetenekleri ile dikkat çekmiştir. Beden ve zihin eğitiminin hükümdarlığı açısından önemli bir yeri olmuştur. II. Amenhotep hem çok iyi bir binici hem de başarılı bir okçudur. Amenhotep saltanatının anıtlarında diğer tüm faaliyetlerden daha fazla okçuluktan bahsedilmiştir.⁴²

Amenhotep, kral olduktan sonra fiziksel becerilerinin yanı sıra askeri bir yönetici olarak da kendini kanıtlamıştır. Babasının güçlü bir halefi olarak onun izinden giderek yakın doğuda iki büyük sefer düzenlemiştir. İlk olarak, yeniden isyan hareketine kalkışan çeşitli şeflerin bağlılığını güvence altına almak ve Takhsy (Modern Suriye)'de bir isyanı bastırarak Mısır'ın yayılmacı politikasını sağlamlaştırmak ve genişletmek II. Amenhotep'in öncelikleri arasında yer almıştır.⁴³

Amenhotep'in ordusu düşmana karşı kolaylıkla galip gelmiş ve ele başlarına tahmin edilebileceği gibi korkunç bir son belirlemiştir. Takhsy'nin mağlup yedi şefi kraliyet amiral gemisinin direklerinden baş aşağı asılı şekilde Mısır'a götürülmüştür. Teb'e vardıklarında isyancıların altısı son bir aşağılama eylemi olarak Mısır tanrılarına bir adak ve isyancılara bir uyarı olarak Ipetsut'un duvarlarına asılmışlardır. Yedinci şefin cesedi benzer şekilde sergilenmek üzere götürüldüğü, Mısır İmparatorluğu'nun en güneydeki ileri karakolu olan Yukarı Nubya'daki Napata'da çöl güneşi altında savurulurken, yerel halka isyanın bedelinin neler olabileceği gösterilmiştir. II. Amenhotep'in ilk Asya seferi yalnızca siyasi hedeflerine ulaşmakla kalmamış, aynı zamanda ekonomik açıdan da son derece başarılı olmuş ve Mısır'ın zenginliğine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.⁴⁴

Amenhotep'in ikinci seferi iki yılın ardından Filistin'e olmuştur. Takhsy'ye yapılan seferin benzeri Megiddo yakınlarındaki bir kasabının liderine yönelik olmuştur. Sonuç yine aynıdır; Amenhotep zaferden sonra ordusuna Mısır'a dönmeden önce şehirde yaşayan herkesin katledilmesini emretmiştir. Amenhotep'in hükümdarlığının geri kalanı için başka sefere gerek

⁴¹ E. Hornung (2004). *Mısır Tarihi*. (Çev.) Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.99-100; F. Aydın (2019). *Antik Mısır'da Din ve Siyaset İlişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s.60.

⁴² T. Wilkinson (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Random House Publishing Group, s.177.

⁴³ *age*, s.178.

⁴⁴ *age*, s.179.

kalmamıştır. Ünü yabancı topraklara ulaşan Amenhotep barış ve refahı kalan hükümdarlık süresi boyunca korumuştur.⁴⁵

II. Amenhotep'in ardından yerine geçen oğlu IV. Tutmosis babasının sağladığı barış ortamından yararlanarak Mısır'ın iç işlerine yoğunlaşmıştır. Babası II. Amenhotep tarafından Mitanni ile sağlanan barışın bir meyvesi olarak Mitanni prensesi ile evlenmiş ve iki ülke arasındaki barışı sağlamlaştırmıştır. IV. Tutmosis'in hükümdarlığı döneminde barış ve huzur ortamının hâkim olması ticarete yönelmesini sağlamıştır. Mezopotamya, Doğu Akdeniz, Filistin ve Suriye üzerinden kara ve deniz yolu ile yapılan altın ticareti Mısır'ın bu dönemde hazinesine büyük katkı sağlamıştır. IV. Tutmosis, kendisinden sonra yerine geçen oğlu III. Amenhotep'e sınırları güvende ve komşu ülkelerle iyi geçinen bir ülke miras bırakmıştır.⁴⁶

IV. Tutmosis'in (MÖ 1400-1390) on yıllık saltanatı ile Mısır'ı diplomatik alanda getirmiş olduğu dönüm noktası onun ardından tahta çıkan oğlu III. Amenhotep zamanında da etkisini sürdürmüştür.⁴⁷ III. Amenhotep döneminde Nubya'da bozulan istikrarın sağlanması dışında kayda değer bir askeri faaliyet bulunmamaktadır. Mısır bu dönemde büyük bir imparatorluk olarak barış ve zenginlik içerisinde yaşarken aynı zamanda gücünün zirvesini yaşamıştır.⁴⁸

III. Amenhotep (MÖ 1390-1352) döneminde ülke diplomatik ilişkilerde daha önce hiç olmadığı kadar parlak bir dönem yaşamıştır. Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun en önemli siyasi gücünden biri olan Mitanniler ile yakın siyasi ve diplomatik ilişkiler içerisinde girilmiştir. Ayrıca Mitanniler dışında Asur, Babil ve Hitit devletleri ile de diplomatik yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Amarna mektupları adı altında arşivlenmiş bu mektuplar bu dönem hakkında bilgi vermektedir.⁴⁹ Amarna arşivinde bulunan en önemli yazışmalardan biri III. Amenhotep'e Babil kralı I. Kadaşman-Enlil'in göndermiş olduğu mektuptur. Buna göre; I. Kadaşman-Enlil Mısır firavunu III. Amenhotep'ten kızını istemektedir.⁵⁰ Ancak ileride de değinileceği gibi Mısır'ın evlilik politikası gereği bu istek gerçekleştirilmemiştir.

⁴⁵ T. Wilkinson (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Random House Publishing Group, s.179.

⁴⁶ T. Wilkinson (2010). *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. (Çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, s.322.

⁴⁷ D. O'Connor & E. H. Cline (1998). *Amenhotep III Perspectives on His Reign*. The University Of Michigan Press, s.3.

⁴⁸ J. Fletcher (2000). *Chronicle of A Pharaoh the Intimate Life of Amenhotep III*. Oxford University Press, s.76.

⁴⁹ T. Wilkinson (2010). *age*, s.332.

⁵⁰ T. Wilkinson (2010). *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. (Çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, s.334.

III. Amenhotep ardında diğer Mısır firavunlarının bırakmadığı kadar heykel bırakmıştır. Günümüze ulaşan heykel sayısı bilinmemekle birlikte belgelenmiş iki yüz elliden fazla heykel bulunmaktadır.⁵¹ III. Amenhotep'in ölümünden sonra yerine ismini daha sonra Akhenaton olarak ismini değiştirmiş olan oğlu IV. Amenhotep geçmiştir. Akhenaton Aton'a hizmet eden manasına gelmektedir.⁵²

Eski Mısır tarihine bakıldığında, hakkındaki tüm kaynaklar tahrip edilse dahi izini kaybettirmemiş ve inançları uğruna yaptıkları ile tarih sahnesinden silinmeye çalışılmış "kafir" kral Akhenaton⁵³, zamanının en büyük devrimcilerinden sayılmaktadır. O, tarihte tek tanrı inancını ilk defa, hem de Mısır gibi, politeist, yani çok tanrılı bir dini inancın hâkim olduğu topraklarda, tüm tanrıları yok sayarak ve çok tanrılı inanç sistemini de yasaklayarak yaymaya çalışmıştır. Zamanın koşullarına bakıldığında Akhenaton'un girişmiş olduğu bu dini devrim oldukça şaşırtıcı olmasının yanı sıra cesaret gerektiren bir adım olmuştur. Akhenaton'un bu yeni tek tanrılı inanç sistemi Antik Mısır'ı yalnızca kendi içerisinde değil, devletlerarası ilişkilerde de önemli ölçüde dönüştürmüştür.

Akhenaton (MÖ 1352-1336) MÖ 1394 yılında Kraliçe Tiye ve III. Amenhotep'in ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Abisi Tutmosis tahtın görünürdeki varisi iken ani ölümü sebebi ile Prens Amenhotep, ardılı olarak onun yerine geçmiştir.⁵⁴ Saltanatının beşinci yılının başlarında, IV. Amenhotep, Mısır'ın geleneksel dini, başkenti ve tanrısı Amon ile bağlarını koparmış yalnızca tek tanrı olarak kabul ettiği Aton'a inanmaya başlamıştır.⁵⁵

Akhenaton'un dini reformları hızlı ve radikal olması yönüyle şaşırtıcı olmuştur. Ancak Akhenaton ardından Aton inancının tüm izlerinin tamamen yok edilmesi konu ile ilgili spekülasyonlu varsayımlara yol açmıştır. Reform, yalnızca dini inançların kökten değişmesi ile alakalı olmayıp aynı zamanda, Amon rahiplerinin mülkiyetleri ve devlet içerisinde devlet haline gelmeleri ile de alakalıdır.⁵⁶

⁵¹ D. O'Connor & E. H. Cline (1998). *Amenhotep III Perspectives on His Reign*. The University Of Michigan Press, s.11.

⁵² P.D. Netzley (2003). *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Egypt*. Greenhaven Press, s.38.

⁵³ D.B. Redford (1984). *Akhenaten the Heretic King*. Princeton University Press, s.62.

⁵⁴ C. Aldred (1973). *Akhenaten and Nefertiti*, The Viking Press, s.16.

⁵⁵ I. Shaw (2003). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, s.270.

⁵⁶ J. Assmann (2002). *The Mind of Egypt History and Meaning In the Time of Pharaohs*. Metropolitan Books, s.214.

Akhenaton, Aton'u tek tanrı ilan etmek yerine Mısır'ın panteonuna dahil etmiş olsaydı, bir karışıklık çıkmaması ve halkın bu yeni tanrıyı kabul etmesi mümkün olabilirdi. Ancak Akhenaton Mısır'ın çok tanrılı sistemini ortadan kaldırarak, özellikle de Amon'a karşı mücadelesinde tanrı Aton ile halk arasında köprü kurma görevini üstlenme yolunu seçmiştir. Amon rahiplerine ait tapınaklar ve rahiplerin özel mülkleri firavun tarafından kurumsallaştırılmıştır. Amon ve Mısır'ın çok tanrılı sistemine göndermede bulunan tüm isimler ülke genelinde yasaklatılmış ve tapınaklardan silinmiştir.⁵⁷

Bu dönemde başkent, Teb'in üç yüz mil kuzeyindeki Tel el-Amarna bölgesine taşınmıştır. Akhenaton'un yeni başkent olarak seçtiği arazide daha önce hiçbir yerel tanrıya tapılmamıştır.⁵⁸ Amarna kelimesi ayrıca Akhenaton'un din, sanat ve düşünce alanındaki devrimci fikirlerini karakterize etmek için kullanılmıştır.⁵⁹ Amon'un mimari olarak kapalı tarzdaki tapınaklarının tersine Aton'a tapınmak için inşa edilen tapınakların üzeri açık ve gökyüzü görülebilmektedir. Aton, gündüz, yeniden doğuş, aydınlık gibi olumlu olguları öne çıkarmıştır. Akhenaton'un kabartma ve resimleri çoğu zaman güneşin altında ve yüzü güneş ışınlarına dönük şekilde tasvir edilmiştir. Aton kraliyet ailesinin burun deliklerine yaşam anlamına gelen hiyeroglif işareti olan Ankh⁶⁰ sembolü tutan minik insan elleriyle sona eren ışınlar firavuna doğru uzanmaktadır.⁶¹

Akhenaton'un dini ile alakalı günümüze ulaşan en önemli kaynak Büyük İlahi metni olmuştur. Akhenaton'un tektanrıcılığı ışık, zaman, parlaklık ve hareket şeklinde kendini gösteren kozmik güç Güneş'in üzerine kurulmuştur.⁶² Güneş teolojisinin en önemli kaynağı da onun hareketine duyulan derin güvende yatmıştır.⁶³ Akhenaton'a göre Güneş'in hareketi zamana yol açmış ve ışıltısı; ışığı ve zamanı ardından tüm canlıları ortaya çıkarmıştır.⁶⁴

⁵⁷ C. Freeman (2018). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (Çev.) Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara, s.52.

⁵⁸ C. Scarre & B.M. Fagan (2016). *Ancient Civilizations*. Routledge, s.126.

⁵⁹ T. Ustabas & S. Dağ (2013). *İlkçağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*. Karma Kitaplar, s.10.

⁶⁰ *Ankh* Antik Mısır dilinde sonsuz hayat anlamına gelmektedir. (M. Collier & B. Manley (1998). *How to Read Egyptian A Step-By-Step Guide to Teach Yourself*. British Museum Press, s.23.

⁶¹ B. Mertz (2007). *Temples, Tombs & Hieroglyphs A Popular History of Ancient Egypt*. Harper Collins e-books, s.216.

⁶² J. Assmann (2002). *age*, s.216.

⁶³ E. Hornung (1992). The Rediscovery of Akhenaten and His Place In Religion. *Journal of The American Research Center In Egypt*, 29, 47.

⁶⁴ J. Assmann (2002). *The Mind of Egypt History and Meaning In the Time of Pharaohs*. Metropolitan Books, s.216.

Akhenaton'un tek tanrısına hitaben yazılan Büyük İlahi'den bir kısım şu şekildedir;

“Işınların denizin içindeyken kadına tohum koyan ve erkeğe sperm yapan. Anne rahminde oğlunu canlandıran, ağlamasını bitirmek için onu susturan. Rahminde emziren, doğmuş olan her şeyi beslemek için nefes veriyorsun. Doğduğu gün nefes almak için rahminde ağzını tamamen açar ve onu beslersin. Yumurtadaki yavru kuş kabuğunun içinde komuştuğunda onun kabuğunun içine nefes verirsin. Yumurtadan çıkma zamanı geldiğinde doyduğunu haykırmak için yumurtadan çıkar ve çıktığında bacaklarının üzerinde dikilir. Ne kadar bereketli, yaptığın şey. Görünmez olsa bile. Tek tanrı, yanınızda başkası olmadan, dünyayı dileğin gibi yarattın. Kendi başınayken, önceden. İnsanlık, sığırlar ve inekler. Karada ayakları üzerinde gezinen tüm varlıklar.”⁶⁵

Akhenaton döneminin en görkemli özelliklerinden bir diğeri şüphesiz Amarna Çağı'dır. Amarna Çağı, Antik Yakındoğu'da diplomatik ilişkilerin en yoğun yaşandığı dönem olarak nitelendirilmektedir. Diplomatik ilişkiler ve ilişkilerin getirdiği yazışma trafiği, Antik Mısır ve Yakındoğu'nun siyasi teşekkülleri arasında örülmüştür. Diplomatik yazışmalara katılan ilk grupta Mısır, Hitit, Hurri-Mitanni, Arzava, Asur, Babil ve Alaşiya gibi devletler yer alırken bu devletler 'büyük güçler' olarak nitelendirilmişlerdir. 'Küçük devletler' veya vasal devletler olarak nitelendirilen ikinci grupta ise Suriye-Filistin ve bu coğrafyada yer alan şehir devletleri yer almaktadır. Sözü edilen devletlerin kendi aralarında geçen yazışmaları Aton inancının başkenti, Akhenaton şehrinde keşfedilmiştir. Bu yazışmaların içeriği; evlilikler, kralların birbirlerine gönderdiği hediyeler, ticari ilişkiler, askeri yardımlaşma gibi konulardan oluşmuştur.⁶⁶

Amarna mektuplarının ortaya çıkması tarihte uluslararası yazışmaların bu dönemde gerçekleştiğini gözler önüne sermektedir. Büyük ve küçük devlet oluşumlarının ortaya çıkması, siyasi dinamiklerde değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Büyük devletler küçük devletleri bünyeleri altına alarak topraklarını genişletmişlerdir. Bu dönemin en önemli diğeri bir özelliği ise sözü geçen büyük ve küçük devletlerin arasında kurulan kardeşlik ittifaklarıdır. Birbirlerine kardeşlik ittifakı ile bağlı bu devletler zaman zaman birbirlerine hediyeler göndererek sevgi ve dostluk bağlarını pekiştirmek adına önemli adımlar atmışlardır.⁶⁷ Mısır'ın bu dönemde iç politikada tutumu ise monarşik bir hal alırken, dış politikada Ön Asya devletleri ile zaman

⁶⁵ W.K. Simpson (2003). *The Literature of Ancient Egypt*. Yale University Press, s.279.

⁶⁶ C. Yılmaz & Y. Kılıç (2020). Eski Yakındoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 882.

⁶⁷ W. L. Moran (1992). *The Amarna Letters*. The John Hopkins University Press, s.24.

zaman savaşmış veya çoğunlukla barış içinde olmuştur. Mısır bu dönemde Ön Asya'da en kuvvetli devletler arasında yer almış ve komşu devletler Mısır ile ilişki kurmak için çeşitli yollar denemiştir. Bahsedildiği üzere bu ilişki kurma adına yapılan girişimler çoğunlukla hediyeleşme vasıtası ile olmuştur.⁶⁸

Bu dönemde Mısır ve Babil gibi iki büyük devlet arasındaki münasebetler çoğunlukla evlilik çerçevesinde kurulmuştur. Yazışmalarda iki devletin altın ve hediye gibi çeşitli istekleri geçmektedir. Mitanniler ile ilk dostluk ilişkileri yine evlilik münasebetleri ile başlamıştır. Mısır ve Mitanni arasındaki birleşme Hatti ülkesi tehlikesi ekseninde gerçekleşmiştir.⁶⁹ Mısır'ın Hitit Devleti ile de dostane ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Amarna Çağı'na tekabül eden dönemde Hitit tahtında I. Şuppiluliuma vardır ve I. Şuppiluliuma'nın faaliyetleri Hitit Devleti'ni siyasi ve askeri alanda çağdaş devletleri ile yarışır hale getirmiştir. Bu dönemde Suriye fethedilmiş, Mitanni devleti vasallık yolu ile Hitit Devleti'ne bağlanmıştır. Hitit Devleti artık imparatorluk seviyesine ulaşmıştır.⁷⁰ Amarna Çağı'nda, Mısır'ın Asya bölgesindeki tahakkümü Filistin kıyıları ve Güney Akdeniz bölgesinde de güçlüdür. Suriye'de ise Mısır'ın gücü zayıftır. Şuppiluliuma Suriye'yi Şam'a kadar fethettiğinde Mısır ile güç çatışması içerisine girmiştir. Bu güç çatışması yarım yüzyıl bile geçmeden Mısır ve Hitit Devleti'ni Kadeş Savaşı olarak bilinen savaşta karşı karşıya getirmiştir.⁷¹ Hitit Kralı Şuppiluliuma tahta çıktığında III. Amenhotep'e yazdığı mektupta dostluklarını sürdürmek istediğini belirtmiştir. Kimi zaman krallar, kimi zaman ise kraliçeler uzun mektuplarla birbirlerine ülkelerinin durumunu, askerlerini, eşlerini ve oğullarını soran belirli kalıpları olan mektuplar yazmışlardır.⁷² IV. Amenhotep dönemine kadar bu barış ortamı devam etmiştir.⁷³ Hitit Kralları ve Mısır Kralları mektuplarında birbirlerine “kardeşim” şeklinde hitap etmişlerdir. Bu mektuptan alınan bir örnek şu şekildedir:

⁶⁸ E. Memiş (2012). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, s.83.

⁶⁹ F. Kınal (1943). Amarna Çapında Mısırın Önasya Münasebetleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(1), 103.

⁷⁰ F. Kınal (1947). Suppiluliuma'nın Suriye Seferleri, *Bellekten*, 11(14), s.2.; Ö. Sir Gavaz (2007). *I. Şuppiluliuma Dönemi'nde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.62.

⁷¹ J.M. Weinstein (2001). The World Abroad: Egypt and the Levant in the Reign of Amenhotep III, E.H. Cline (Ed.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*, Michigan, s.229.; H. Peker (2009). *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: MÖ II. Binyılda Eski Yakınoğlu'da Süper Güçler ve Küçük Devletler*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.120.

⁷² M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.182.

⁷³ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım. S.106.

“Büyük Kral, Hatti Kralı. Mısır Kralına söyle, benim kardeşime söyle;

Benim için her şey yolunda. Sizin için de her şey yolunda gitsin. Eşlerin oğulların, evin barkın, birliklerin, savaş arabaların, ülken, her şey iyi gitsin. Ne babanıza gönderdiğim elçilerimi ne de babanızın ‘Aramızdaki dostane ilişkileri kuralım’ dediği ricayı gerçekten reddettim. Baban bana ne dediyse, her şeyi yaptım. Ve ben kendi ricamı babanıza ilettim, o asla reddetmedi. Bana kesinlikle her şeyi verdi.”⁷⁴

Saltanatının on yedinci yılında, MÖ 1336 sonbaharındaki üzüm hasadı sonrasında ölen Akhenaton ardında kargaşa dolu bir ortam bırakmıştır.⁷⁵ Ölümünden çok kısa bir süre sonra ismi kral listelerinden silinmiş, anıtları sökülmiş, yazıtları ve tasvirleri yok edilmiş, inşa ettirdiği tapınakların taşları ülkenin dört bir yanına dağıtılmış ve Akhenaton adeta hafızalardan silinerek varlığına dair bütün izler yok edilmeye çalışılmıştır.⁷⁶ Akhenaton’un ölümünden sonra arka arkaya tahta çıkan Neferneferuaten ve Smenkhkare tahta kalmayı başaramamış ve dönemleri ile ilgili pek fazla bir bilgi elde edilememiştir. Akhenaton’un tahtını bir ya da iki yıl içerisinde yaşayan tek erkek akrabası Tuthankhamon devralmıştır. Belki de mahkemeyi kontrol eden Horemhob ve Ay’da dahil olmak üzere güçlü seçkinler tarafından, arkasından ülkeyi yönetmeye devam edebilecekleri bir figür olarak yerleştirilmiştir. Tuthankhamon, Akhenaton öncesi firavun değerlerinin hem yeni bir başlangıcı hem de geri dönüşü temsil edebilir. Mısır halkı, IV. Tutmosis ve III. Amenhotep’in saltanatı sırasında ulusun zenginliğinin en yüksek seviyeye ulaştığı ve sınırları boyunca göreceli bir barışın olduğu altın bir çağa geri dönmek istiyorsa, aynı kandan bir hükümdar belki de geri dönmenin bir yolu olarak görülebilirdi.⁷⁷

Tuthankhamon’un (MÖ 1336-1327) Restorasyon Steli geriye dönüşün en büyük kaynaklarından bir tanesidir. Restorasyon Steli’nde Akhenaton’un dininin nasıl bir anda ortadan kalktığı ve eski dine ne hızla geri dönüldüğü gözler önüne serilmektedir. Restorasyon Steli’nden bir kesit şu şekildedir;

“Şimdi majesteleri kral olarak ortaya çıktığında tanrıların ve tanrıçaların tapınakları, Filin’den başlayarak Delta’nın bataklıklarına kadar ihmal edilmişti, yıkılmıştı. Issızlık ve zararlı bitkilerle dolmuş araziler haline geldiler, onların kutsal alanları sanki hiç var olmamış

⁷⁴ W. L. Moran (1992). *The Amarna Letters*. The Johns Hopkins University Press, s.101.

⁷⁵ T. Wilkinson (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Random House Publishing Group, s.204.

⁷⁶ J. Assmann (1998). *Moses the Egyptian the Memory of Egypt In Western Monotheism*, Harvard University Press, s.23.

⁷⁷ B. Price (2007). *Tutankhamun Egypt’s Most Famous Pharaoh*. Pocket Essentials, s.72.

gibiydiler, tapınakları çiğnenmiş bir yoldu. Ülke kargaşa içindeydi, tanrılar bu ülkeyi terk ettiler. Bir ordu Mısır'ın sınırlarını genişletmek için Djahy'ye gönderilseydi, hiçbir başarı elde edemezdi. Eğer ondan bir şey istemek için tanrılara dua ederse, hiçbir şekilde dualarına yanıt alamazdı. Eğer bir tanrıçaya aynı şekilde yakarırsa aynı şekilde hiçbir yanıt alamazdı. Bunun üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra majesteleri, babasının tahtına geçti, Horus'un ülkelerini yönetti, Kara ve Kızıl toprakları egemenliği altına aldı. Artık bu memlekette olan tanrı ve tanrıçalar, yürekli sevinçliydi. Memleket sevinç ve şenlik halindeydi, bütün memlekette yücelik vardı."⁷⁸

Tuthankhamon tahta çıkışının ardından çok kısa bir süre içinde, daha ergenlik çağında MÖ 1327'de öldüğünde dul kalan eşi Ankhesenamun, Mısır tahtının en önemli karakteri haline gelmiştir ve artık hükümdarlığı elinde tutmaktadır. Ancak kendisi Tuthankhamon'un ölümü ardından kendisine saraydan bir eş seçmek yerine Hitit Kralı I. Šuppiluliuma'ya mektup yazmış ve Šuppiluliuma'dan kendisine bir eş istemiştir.⁷⁹ Mısır kraliçesinden kendisine mektup getirilen Šuppiluliuma şaşkınlık ile habercisine bakmıştır. Oğlu Murşili'nin babasının kahramanlıklarını kaydettirdiği belgede yer alan bu mesele için Šuppiluliuma'nın "Böyle bir şey hayatım boyunca başıma gelmedi" dediğini bildirmektedir.⁸⁰ Mısır kraliçesi Ankhesenamun mektupta isteğini şöyle dile getirmiştir;

*"Bir oğlum olsaydı, kendimin ve ülkemin utancını başka bir ülkeye yazar mıydım? Benim kocam öldü. Oğlum yok. Ben de bir hizmetçi almak ve onu kocam yapmak istemiyorum. Başka ülkelere yazmadım, sana yazdım. Çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarından birini ver; bana koca olacak ve Mısır diyarına kral olacak!"*⁸¹

Šuppiluliuma Mısır Kraliçesi Ankhesenamun'un isteğini geri çevirmemiş ve oğlu Zannanza'yı Mısır'a yollamıştır. Ancak Zannanza yolda ölmüştür. Zannanza'nın ölümünün tam olarak nerede ve ne şekilde gerçekleştiği henüz bilinmemektedir. Dodson'a göre o dönemde Suriye'de mevcut olan veba salgınından tam oradan geçerken etkilenmiş olabileceği veya bir cinayete kurban gitmiş olabileceği düşünülmektedir. Ancak Ankhesenamun'un Mısır tahtını

⁷⁸ J. Bennett (1939). The Restoration Inscription of Tut'ankhamūn. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 25(1), 9.

⁷⁹ T. Wilkinson (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Random House Publishing Group, s.205.

⁸⁰ H.G. Güterbock (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II. *Journal of Cuneiform Studies*, 10(3), s.95.

⁸¹ H.G. Güterbock (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II. *Journal of Cuneiform Studies*, 10(3), s.94.

elinde tuttuğu düşünülürse onunla evlenen kişi Mısır Kralı olacak ve Mısır'a hükmedecektir. Ayrıca Mısır tahtının bir yabancıya verilmesi fikri doğal olarak bir muhalefet yaratmış olmalıdır. Bu durumda Zannanza'nın Mısır'daki bir saray entrikasına kurban gitmiş olduğu düşünülebilir.⁸² Bu olayın neticesinde Şuppiluliuma oğlunun ölümünden o dönemde Ankhesenamon ile evlenmek isteyen vezir Ay'ı sorumlu tutmuş ve Mısır'a savaş açmıştır.⁸³ II. Murşili'nin Veba Duaları'nda bu durumdan şöyle bahsedilmiştir;

*“Babam dehşete kapıldı ve Mısır topraklarına gitti. Mısırlılara saldırdı ve Mısırlı piyade ve savaş arabalarını yok etti. Fakat savaş esirleri Hatti'ye getirildiklerinde Hatti topraklarına vebayı getirdiler. O günden beri Hatti'de insanlar ölüyor.”*⁸⁴

Tuthankhamon'un ölümü ve Ankhesenamon'un başarısız girişiminin ardından IV. Amenhotep'ten beri Mısır'ın üst kademelerinde görev almış vezir Ay (MÖ 1327-1323), Ankhesenamon ile evlenmiş ve krallığın başına geçmiştir. Tuthankhamon'un kafasındaki hasarlara bakılarak Ay'ın onu tahtı ele geçirmek için öldürtmüş olabileceği düşünülmektedir.⁸⁵ Ancak Ay'ın hükümdarlığı yalnızca 4 yıl sürmüştür. Buna rağmen Tuthankhamon döneminde devlet yönetimini elinde tutmuştur. Ay'ın Tuthankhamon'un gerisinde devlet yönetimini elinde tutması, kendisinin başa geçtiğinde yadırganmaması sonucunu doğurmuştur. Ay tahtı çok yaşlı iken ele geçirmiş ve öldüğünde Mısır'ın yönetimi orduların başkomutanı Horemheb'e geçmiştir.⁸⁶

Horemheb'in kökeni belirsiz olmakla birlikte muhtemelen tanrı Horus'un dini merkezi olan Herakleopolis'ten geldiği düşünülmektedir.⁸⁷ Hanedana kan veya akrabalık yolu ile bağlı olmayan Horemheb'in bir önceki kral Ay ile anlaşmaya vararak sırayla tahta geçtiği bilinmektedir.⁸⁸ Tuthankhamon döneminde general olan Horemheb'in aynı zamanda kraliyet dış işleri sözcüsü görevinde bulunduğu da bilinmektedir. Miam prensinin Tuthankhamon'un sarayına ziyareti ile sonuçlanacak olan diplomatik süreci yönetmiştir. Yine bu dönemde Filistin ve Suriye bölgelerine başarılı askeri seferler düzenlemiştir.⁸⁹

⁸² A. Dodson (2009). *Amarna Sunset*. The American University In Cairo Press, s.92.

⁸³ M. Liverani (1971). Zannanza, *SMEA* 14, s.161.; M. Alparslan (2006). *II. Murşili ve Dönemi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.43.

⁸⁴ I. Singer (2002). *Hittite Prayers*. Society Of Biblical Literature, s.58.

⁸⁵ D. Murdoch (2003). *Tutankhamun the Life and Death of A Pharaoh*. Dorling Kindersley, s.43.

⁸⁶ T. Yiğit (2019). *Eski Mısır Tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.124.

⁸⁷ B. Price (2007). *Tutankhamun Egypt's Most Famous Pharaoh*. Pocket Essentials, s.108.

⁸⁸ C. Booth (2007). *The Boy Behind the Mask*. Oneworld Publications, s.155.

⁸⁹ N. Grimal (1994). *A History of Ancient Egypt*. Blackwell Publishing, s.242.

Horemheb (MÖ 1323-1295) Mısır tahtına geçtiğinde ise işe ilk olarak dinde restorasyon çalışmaları ile başlamış, Akhenaton'un bütün izlerini silerek Amarna döneminde görevlerinden alınan Amon rahiplerine görev ve imtiyazlarını geri vererek, rahipleri hukuk mahkemelerine atamıştır.⁹⁰ Mısır'ı tekrar Aşağı ve Yukarı Mısır olarak ikiye ayırmış ve iki farklı vezirin yönetimine vermiştir.⁹¹ Ülke içinde reformlara devam eden Horemheb, bir yönetim konseyi kurmuştur. Bu yönetim konseyindeki kişiler yerel toplumlarda yüksek konumlu kişilerdir. Halkın arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlamalarının yanı sıra günlük işlerin (örneğin; sulama sistemi) yürütülmesini de sağlamışlardır.⁹² Saltanatının ilk on yılını içerde reformlara; Akhenaton'un Teb ve Amarna binalarının yıkılmasıyla ve Amon tapınağının yenilenmesi ile geçiren Horemheb ancak ikinci 10 yılın ortalarında dış güçler ile mücadeleye fırsat bulabilmiştir.⁹³

Dışarıda Nubyalılar, Asyalı Bedeviler ve Hititlere karşı mücadele etmiştir. Horemheb döneminde Suriye üzerindeki hakimiyet güçlendirildiğinden kendisinden sonra tahta geçen firavunlar burada etkinliklerini artırma fırsatı yakalayabilmişlerdir. Horemheb ile birlikte kan bağı ile devredilen ve akrabalık ilişkilerine dayandırılan yönetimler, yerini ordu içerisinde görev alan komutanlara devretmiştir. Yerine geçecek varisi bulunmadığı için tahta yine kendisi gibi asker kökenli olan I. Ramses geçmiştir.⁹⁴ I. Ramses 19. Hanedanlığın kurucu firavunudur. Kısa saltanatının tarihleri tam olarak bilinmemekle beraber M.Ö 1295 ve 1294 arasında olduğu bilinmektedir.⁹⁵

2.2. 19. Sülaleler Devri

19. Sülalenin ilk firavunu I. Ramses'in asıl adı Paramessu 'dur. Nil deltası bölgesinden belki de eski Hiksos başkenti Avaris yakınlarında, soylu bir askeri ailede dünyaya gelmiştir. Horemheb gibi kraliyet ailesi ile kan bağları yoktur. Seti adında bir birlik komutanının

⁹⁰ J. A. Wilson (1951). *The Culture of Ancient Egypt*. The University Of Chicago Press, s.237.

⁹¹ T. Yiğit (2019). *Eski Mısır Tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.125.

⁹² S. Allam (1986). L'Administration Locale A La Lumiere Du Decret Du Roi Horemheb, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 72, s.194.

⁹³ D.B. Redford (1973). New Light on the Asiatic Campaigning of Horemheb, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 211, 40.

⁹⁴ A.M. Mansel (1938). Mısır ve Ege Tarihi Notları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.152.; E. Çiçek (2019). *Eski Mısır'da Siyasi Hayat (I. ve XX. Hanedanlar Arası Dönemler)*. (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, s.98.

⁹⁵ M. Rice (1999). *Who's Who In Ancient Egypt*. Routledge, s.165.

oğludur.⁹⁶ Başarılı bir asker olan I. Ramses, Mısır ordusunda korgeneral olarak hizmet ettikten sonra Horemheb'in ölümü ardından Mısır tahtına geçmiştir.⁹⁷

I. Ramses tahta geçmesinin ardından Suriye ve Filistin üzerine askeri seferlere devam etmiştir. Seferlere veliaht olarak atadığı oğlu ordunun başında gitmiştir. I. Ramses saltanatı boyunca daha çok iç işlere yönelmiş gibi görünmektedir. Vezirlik yaptığı dönemde başlattığı Karnak Tapınağı'nın sütunlu salonunun yapımını devam ettirmiştir.⁹⁸ Horemheb ile aynı kuşaktan olan I. Ramses tahta yaşlı bir adam olarak çıkmış ve ancak bir yıl hüküm sürebilmiştir. Yerine oğlu I. Seti Mısır tahtının başına geçmiştir.⁹⁹

I. Seti on dokuzuncu hanedanlığın ikinci firavunudur. MÖ 1294 ve MÖ 1279 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁰⁰ I. Ramses'in oğlu olan I. Seti on dokuzuncu hanedanlığın kurucusu babası ile birlikte Mısır'a hükmetmiştir. Hükümdarlığa ortak naip olarak başladığından dolayı tahta tecrübeli bir hükümdar olarak geçmiştir. Hanedanın en büyük ve başarılı firavunlarından biri olarak kabul edilen I. Seti, adını tanrı Seth 'den almıştır.¹⁰¹ I. Seti ayrıca Mısır sanatının ve kültürünün yeniden doğuşuna nezaret etmesi ile en önemli firavunlar arasında yer almaktadır.¹⁰²

Seti tahta geçtiğinde ilk olarak Mısır'a sadakatini yitiren bölgelere yönelmiş ve bu bölgeleri bir kez daha hegemonyası altına almak için bir sızı sefere girişmiştir. Kenan ve ardından Hitit topraklarına sınır olan Mısır'a meydan okumaya devam eden Amurru Krallığı'nı yenmiştir.¹⁰³ Saltanatının altıncı yılında Libya'da seferlere başlamasının yanı sıra Yakın Doğu'daki gelişmeleri de göz önünde bulundurmıştır. Libya'daki seferin başarısının ardından Seti, ordusu ile Suriye'ye geri dönmüş ve eski düşmanı Hitit Devleti ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁰⁴ Akhenaton devrinden itibaren yaklaşık kırk yıla kadar diske tapınma ile alakalı iç sıkıntılar Mısırlıların dikkatini dağıtmıştır. Bu durum Batı Asya'daki Hititler gibi önemli bir gücün daha da gelişmesine yol açmış ve yakın zamanda I. Tutmosis ve III. Tutmosis tarafından

⁹⁶ T. Yiğit (2019). *Eski Mısır Tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.126.

⁹⁷ E. Cruz-Urbe (1978). The Father of Ramses I, *Journal of Near Eastern Studies*, 37(3), s.237.

⁹⁸ T. Yiğit (2019). *age*, s.127.

⁹⁹ B. Brier & H. Hobbs (2008). *Daily Life of the Ancient Egyptians*. Greenwood Publishing Group, s.28.

¹⁰⁰ E. Bleiberg (2005). *Arts & Humanities Through the Eras*. Thomson Gale, s.61.

¹⁰¹ R. Wallenfels (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Volume I*. Charles Scribner's Sons, s.76.

¹⁰² W. Christensen (2005). *Empire of Ancient Egypt*. Facts On The File, s.51.

¹⁰³ B. Manley (1996). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Egypt*. Penguin Books, s.85.

¹⁰⁴ N. Nielsen (2018). *Pharaoh Seti I Father of Egyptian Greatness*. Pen & Sword Books, s.97.

fethedilen Suriye ovaları ve vadileri Hititler tarafından fethedilmeye başlanmıştır.¹⁰⁵ Kadeş'i ele geçirerek Hititlere ağır bir darbe indirmeyi başarmış ancak bu zafer ardından yapılan bir anlaşma ile Kadeş tekrar Hitit kontrolü altına girmiştir. Bu anlaşmanın her iki tarafında diğerinin topraklarına saygı göstermeyi kabul ettiği bir dizi maddeden oluştuğu bilinmektedir.¹⁰⁶

Askeri yeteneklerine rağmen daha çok iç politikaları ile tanınan Seti, Mısır'ın sınırlarını güvence altına almasının ardından maden ve taş ocakları kurdurmuştur. Birçok tapınak ve kutsal mekânın onarılması onun saltanatı süresince en yüksek seviyede önem arz etmiştir. I.Ramses tarafından Karnak'ta başlatılan anıtlar üzerindeki onarım işlerine devam etmiştir.

Saltanatı on beş yıl süren I. Seti ardından istikrarlı ve sağlıklı bir krallık bırakmıştır. Krallar Vadisi'ndeki mezarı en büyük ve en güzel mezarlardan birisi olarak sayılmaktadır. Eski Mısır sanatının en güzel örnekleri arasında sayılan birçok duvar resmi ve rölyef ile süslenen mezarı nadir örneklerden birisidir. I. Seti'nin ölümü ardından yerine kendisine tahtta iken saltanatını paylaştığı oğlu II. Ramses geçmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ G. Rawlinson (1881). *History of Ancient Egypt Vol II*. Scribner And Welford, s.304.

¹⁰⁶ E.A. Allen (1889). *History of Civilization*. Central Publishing House, s.585.

¹⁰⁷ R. Wallenfel (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Volume I*. Charles Scribner's Sons, s.77.

3. II. RAMSES DÖNEMİNDE MISIR

3.1. Ramses İsminin Anlamı ve Diğer Unvanlar

Mısır hiyerogliflerinde r'-ms-s'w olarak geçen Ramses ismi, 'Onu meydana getiren Ra'dır' anlamına gelmektedir.¹⁰⁸ İsmi, On Dokuzuncu hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı olan büyükbabası I. Ramses'ten almıştır. ¹⁰⁹ Ra, Antik Mısır'ın tüm bölgelerinde inanılan en önemli tanrılardan biri olmuştur. Heliopolisli güneş tanrısı olan Ra, dünyanın yaratıcısı olarak düşünülmüş, yaşayanlar ve ölüler diyarını yöneten yüce efendi ve yaratıcı olarak yüzyıllar boyunca Mısırlılar tarafından tapılmıştır.¹¹⁰ Yaratıcı tanrı olarak meydana getirdiği Ramses tarafından da saltanatı boyunca saygı görmüş ve övülmüştür.

Ancak Ramses, kralın doğum adıdır. Ramses'in çocukluk yıllarının tasvir edildiği bir stelin önündeki oval kartuşta yer alan resmi önsöz kralın tahta geçtikten sonraki adı hakkında bilgi vermektedir. Ramses, tahta geçmesinin ardından Ra tarafından seçilen anlamına gelen Userma'atre-setepenre adını almıştır.¹¹¹

II. Ramses'in çok sayıda anıt üzerindeki isimleri ve unvanları kökenlerine göre listelenemeyecek kadar çoktur. Bu sebeple aşağıda verilecek olan isimler ve unvanlar Ronald J. Leprohon'un kitabında Eski Mısır Sözlüğü'ndeki sırasına göre sunulmuştur. Bu isimlerin alındığı kaynaklar; Tanis'ten yirmi altı dikilitaş, Luksor'dan iki dikilitaş ve pilon, Kralın Abidos'taki tapınağı, Ptah'ın isminin geçtiği ve kutsandığı bir metin ve Kralın Nubya'daki tapınağından bazı materyaller olarak Leprohon'un kitabında sıralanmıştır;¹¹²

“Ta-tjenen gibi büyük Sed festivalleri olan, Ta-tjenen gibi Sed festivallerinin sahibi, Ra'nın boğası, güçlü olan, Heybetli muzaffer boğa, Güçlü kolu/kılıcı ile savaşan muzaffer boğa, Yabancı topraklara boyun eğdiren muzaffer boğa. Muzaffer boğa büyük kudret, Sed bayramlarının en büyüğü ve İki Ülke'nin sevgilisi, Maat'ın güçlü muzaffer boğası, Onaylayan muzaffer boğa, Kararlı ve güçlü muzaffer boğa, Ptah'ın sevgilisi muzaffer boğa, Annesi Hathor'un sevgilisi, Montu'nun sevgilisi, Ra'nın sevgilisi, Tüm yabancı ülkeleri sandaletleri altında çiğneyen Ra'nın sevgilisi muzaffer boğa, Seth'in sevgilisi, Asyalıları paramparça eden muzaffer Ra boğası, İki Ülke'nin muzaffer boğası, Her diyarı vuran muzaffer boğa, Amon'un

¹⁰⁸ H. Ranke (1935). *Die Agyptischen Personennamen Band I*. Druck Von J.J. Augustin In Glückstadt, s.218.

¹⁰⁹ M.R. Bunson (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.334.

¹¹⁰ E. Uncu (2013). Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü, *History Studies International Journal of History*, 5(1), s.358.

¹¹¹ E. Longley (1996). *Great Works of Egyptian Art*. Parragon Books, s.45.

¹¹² R.J. Leprohon (2013). *The Great Name Ancient Egyptian Royal Titulary*. Society Of Biblical Literature, s.115.

oğlu, Atum'un oğlu, Ptah'ın oğlu, Khepri'nin oğlu, Ta-tjenen'in oğlu, Keskin boynuzlu muzaffer boğa, Teb'i yücelten muzaffer boğa, Beyaz tacı yüksek muzaffer boğa, Hükümdarların boğası, İki ülkeyi yöneten muzaffer boğa, Milyonlar için savaşan, yürekli bir aslan, Kılıcıyla/güçlü koluyla savaşan, ordularının koruyucusu, Nut'un oğlu olan, Majesteleri, Mısır'ın koruyucusu, Babasına faydalı olan sevgili, Yabancı topraklara boyun eğdiren Mısır'ın koruyucusu, Tanrıların doğurduğu Ra, İki ülkenin kurucusu, Kendisini tahta oturtan babası Amon için Ipet-Resyt'te görkemli anıtlar yapan, Ona saldıranları yere seren, Dünyanın uçlarını ele geçiren, Khepri'nin ilahi görüntüsü, Asilere boyun eğdiren, Yabancı ülkelere boyun eğdiren ve asileri püskürten, Büyük ihtişam ve güç sahibi olan, Her yabancı ülkede büyük zaferler kazanan, Tanrıların biçimlendirdiği hükümdar, İki ülkeyi besleyen Atum gibi olan, Dokuz yayı püskürten tek büyük güç Ra'nın varisi, Ra'nın sevgilisi, Güçlü bir kol/kılıç sahibi, Teb'in hükümdarı, Ra tarafından seçilen, Montu gibi güçlü olan, Ra'nın sureti, Anıtların ulusu, Amon'un sevgilisi, Heliopolis'in hükümdarı'¹¹³

II. Ramses'in unvanlarından yapmış olduğu icraatlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ramses daima yabancı diyardaki ordular ile ülkesi için savaşan ve başarılı seferler gerçekleştiren bir krala layık unvanlar kullanmıştır. İleride de bahsedeceğimiz gibi, Ramses'in gerçekleştirdiği askeri faaliyetler halkının gözünde onu kahraman konumuna yükseltmiş ve kendisine verilen unvanların hakkını verdiğini göstermiştir.

3.2. Aile Fertleri; Annesi, Eşleri ve Çocukları

On Dokuzuncu Hanedan'ın üçüncü ve en büyük firavunu II. Ramses, I. Seti ve Tuya'nın oğlu olarak dünyaya gelmiştir.¹¹⁴ Babası I. Seti kral olmadan önce Tuya veya bilinen diğer adıyla Mut-Tuya ile evlenmiştir. Tuya, savaş arabası teğmeni Raia ve karısı Ruia'nın kızıdır. Seti ve Tuya'nın bilinen en az iki çocuğu olmuştur. Bunlar; Tia adında bir kız ve büyükbabasının adını taşıyan Ramses'tir. Kesin olmamakla birlikte Seti'nin tahtın varisi olmasının ardından üçüncü bir çocuğu daha olmuştur.¹¹⁵

Vatikan Müzesi'nde sergilenen bir heykeli vasıtasıyla bu konu hakkında daha detaylı bilgi edinmek mümkündür. Sırt sütununun sol tarafında bulunan kısa yazıtta 'Kraliyet Kızı' veya 'Kraliyet Karısı' olarak tanımlanan prenses Henutmire tasvir edilmiştir. Geçmişte II.

¹¹³ R.J. Leprohon (2013). *The Great Name Ancient Egyptian Royal Titulary*. Society Of Biblical Literature, s.115-120.

¹¹⁴ M.R. Bunson (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.334.

¹¹⁵ J. Tyldesley (2006). *Chronicle of The Queens of Egypt*. Thames & Hudson, s.143.

Ramses'in kızlarından biri olduğu düşünölen Henutmire'nin Şimdi firavununun kız kardeşlerinden birisi, muhtemelen yukarıda bahsedilen üçüncü çocukları olduğu düşünölmektedir.¹¹⁶

Tuya, I. Seti öldükten sonra geleneksel haneden kraliçesi rolüne bürünmüŐtür. Kraliçeye oğlunun danışmanı olarak işlev gördüğü politik bir rol verilmiştir. EŞinin ölümlü ardından törenlerde önemli rol oynamış, nüfuz ve gücünü arttırmıştır.¹¹⁷ Ölümlü ardından Teb'de bulunan Kraliçeler Vadisi nekropolüne gömülmüştür.¹¹⁸

II. Ramses'in yaptığı evliliklere değinmeden önce Antik Mısır'da evlilik sisteminden bahsetmek yerinde olacaktır. Eski Mısır'da krallar için evlilik müessesesi her dönemde poligami, yani çok eşlilik esasına dayalı olmuştur. Bu uygulama yalnızca kral ve kraliyet ailesiyle sınır olmuş ve temelde halkın çok eşli evlilik yapmasına izin verilmemiŐtir. Bu sebeple harem yalnızca kraliyet ailesi için geçerli olan bir kavram olmuş ve krallar eşlerini Mısırlı veya diğer etnik kökenlerden oluşun kadınlardan seçmişlerdir. Harem; gelecekte hükümdar olacak veliahdın yetiŐtirilmesi ve eğitilmesi hususunda da önemli rol oynamıştır.¹¹⁹

II. Ramses'te diğer tüm krallar gibi çok eşli evlilik esasına dayalı hareket etmiştir. II. Ramses'in iki büyük kraliyet eşi olmuştur.¹²⁰ İlk ve en çok tanınan eşi, kral olmadan önce evlendiği Nefertari'dir. II. Ramses'in en sevdiği eşi olarak bilinen Nefertari dış siyasette oldukça aktif bir rol oynamıştır. Mezarında keşfedilen fayans bir topuz ve kulp parçası üzerindeki deŐifre edilen yazıtlara dayanarak ailesi hakkında spekülasyonlar yapılmıştır. DeŐifre edilen ismi 'Kheper-Kheperu-Ra'nın kökeninin, Mısır'ı Tuthankhamon'dan birkaç yıl önce yöneten Kral Ay ile bağlantılı olduğu düşünölmektedir. Ancak Nefertari 'Kralın Kızı' unvanını taşımamıştır ve bu onun kraliyet soyundan olmadığını göstermektedir. Kronolojik tarihlendirmeye dayanarak Kral Ay'ın kızı olmadığı bilinmekte ancak Kral Ay ile de yakın aile ilişkisi olduğu yadsınmamaktadır.¹²¹

Nefertari daha önce de bahsedildiği gibi II. Ramses'in dış siyasetinde aktif rol oynamıştır. II. Ramses ileride de bahsedeceğimiz gibi Hititler ile bir barış antlaşması imzalamış ve bu iki devlet arasında mektuplaşma trafiği başlamıştır. Nefertari de Hitit kralının eşi Hitit

¹¹⁶ J. Tyldesley (2006). *Chronicle of The Queens of Egypt*. Thames & Hudson, s.143.

¹¹⁷ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.119.

¹¹⁸ M. Rice (1999). *Who's Who In Ancient Egypt*. Routledge, s.210.

¹¹⁹ G. Demir (2021). Antik Mısır Toplumunda Harem, *Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(5), 27.

¹²⁰ A. Eрман (2009). *Life In Ancient Egypt*. Cornell University Library, s.152.

¹²¹ J. Tyldesley (2006). *age*, s.146.

kraliçesi Puduhepa ile mektuplaşarak sağlanan barışın sürdürülebilirliğini pekiştirmek adına temennide bulunmuştur. Hitit kraliçesi Puduhepa'ya gönderdiği bu mektuplardan birisi şöyledir;

“Neptera diyor [Nefertari] Mısır'ın büyük kraliçesi, Hatti'nin büyük kraliçesi Puduhepa'ya; Kız kardeşim her şey yolunda olsun ve ülkeniz iyi olsun. Kız kardeşimin bana soru sormak için yazdığını anladım. Büyük Mısır kralı ve onun kardeşi Hatti kralı arasındaki barış ve kardeşlik hakkında bana yazdınız. Hatti'nin Fırtına ve Mısır'ın Güneş Tanrısı barışı sağlasın. Kardeşlik ilişkim Hatti'nin büyük kraliçesiyle şimdi ve sonsuza dek sürsün.”¹²²

Yukarıdaki mektuptan da anlaşıldığı gibi Nefertari uluslararası diplomaside II. Ramses'in yanında yer alarak iki ülke arasında gerçekleştirilen barış antlaşmasının korunması hususunda adımlar atmıştır. Bu durum onu Mısır'da önemli ve siyasette sözü geçen bir kraliçe konuma getirmiştir.

Nefertari'nin II. Ramses'ten Amenhirwenemef adında bir oğlu ve Meryatamun adında bir kızı olmuştur. Ancak ileride Ramses'in yerini alacak prens, Nefertari'nin oğlu olmamıştır. Nefertari, II. Ramses'in saltanatının yirmi dördüncü yılında ölmüştür. Onu Mısır'da ünlü bir kraliçe yapan etkenler öldükten sonra dahi II. Ramses'in kendisine duyduğu derin sevgi ve saygıda yatmaktadır. Ebu Simbel'de inşa edilen çifte tapınak Nefertari'ye adanmıştır. İnşa edilen büyük tapınak Ramses, küçük tapınak ise Hathor suretine bürünmüş Nefertari içindir.¹²³

II. Ramses eşi kraliçe Nefertari için sevgisini yalnızca inşa ettirdiği tapınak ile göstermemiş aynı zamanda ona bir şiir adamıştır. Aslında bir aşk şarkısı olan şiir, on üçüncü yüzyılın ortalarında Luksor'daki tapınağın duvarına oyulmuştur. Kraliçenin sevgi dolu tasvirinin yapıldığı şiir şu şekildedir;¹²⁴

“Bu bir prenesti.

Kraliyetten, en övgüye değer kadın

Ve çekici bir kadındı, aşk için tatlıydı,

Yine de hanım iki ülkeyi yönetiyordu,

¹²² J.K. McDonald (1996). *House of Eternity the Tomb of Nefertari*. Oxford University Press, s.14.

¹²³ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.223.

¹²⁴ J.L. Foster (2001). *Ancient Egyptian Literature An Anthology*. University Of Texas Press, s.100.

Sedge ikiz toprakları ve papirüs.

Onu burada, ellerinin sistrayı salladığını görün.

Tanrı, babası Amon'a memnun etmek için.

Ne kadar güzel hareket ediyor,

Saçları filetolara bağlı.

Mükemmel özelliklere sahip şarkıcı,

Çift tüylü başlıkta bir güzellik.

Ve harem kadınları arasında bir ilk.

Sarayın efendisi Horus'a

Dudaklarının hareketlerinde zevk vardır,

Söylediği her şey onun için seve seve yapılır

Yüreği nezaket, sözleri

Dünyadakilere karşı naziktir.

İnsan sadece sesini duymak için yaşar.

Bu duvarda bu kapının yanında şarkı söylemeye devam ediyor

Egemen olanın büyük kraliyet karısı

(Ve Ramses'in sevdiği bir kız)

Güç ve Majestenin eşi

O, diyarın kraliçesi, Nefertari"¹²⁵

Nefertari'nin ölümü üzerine Ramses bir eşe ve Mısır bir kraliçeye muhtaç kalmıştır. Ramses Nefertari ile hemen hemen aynı dönemde evlendiği ikinci eşi ve birkaç çocuğunun

¹²⁵ J.L. Foster (2001). *Ancient Egyptian Literature An Anthology*. University Of Texas Press, s.101.

annesini Isetnofret'i büyük kraliçeliğe terfi ettirmiş ve Isetnofret uzun zamandır bulunduğu haremden saraya dönmüştür. Isetnofret de aynı Nefertari gibi "Kralın Kızı" unvanını taşıyamıyordu ve bu onun kraliyet doğumlu olmadığını gösteriyordu. Isetnofret'in Kenan kökenli olduğu iddia edilse de bu konu hakkında henüz kesin bir bilgi yoktur.¹²⁶

Isetnofret ile Nefertari'nin çocuklarının yaşlarına bakıldığında çocukları paralel olarak doğdukları anlaşılmaktadır.¹²⁷ Isetnofret ile Ramses'in Bintanath adında bir kızı ve Ramses, Khaemwaset ve Merneptah adında üç oğlu olmuştur. Merneptah ileride babasından sonra hükümdar olmuştur ve Khaemwaset ise antik anıtlara ve restorasyonlarına gösterdiği özel ilgi sebebiyle günümüzde halen ilk Mısır bilimci veya ilk arkeolog olarak anılmaktadır.¹²⁸

II. Ramses daha sonraki eşlerini kraliyet ailesi geleneğini takiben ailesinden seçmiştir. Antik Mısır'da firavunların kız kardeşleri ve kızları ile evlenmesi kraliyet ailesine has bir durum olmuş ve birçok firavun tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu gelenek ile veraset üzerindeki haklar daima firavun ve ailesi tarafından korunmuştur. Ailesi arasından seçtiği eşler arasında; küçük kız kardeşi olduğu düşünülen Henutmire ve üç kızı Meryatamun, Bintanath ve Nebettawi vardır. Ramses ayrıca ileride ayrıntılı olarak değinileceği gibi iki Hititli prenses ile daha evlenmiştir.¹²⁹

Ramses'in çok sayıda oğlu ve kızı olmuştur. Yaklaşık elli oğlu ve kırk kızı olduğu bilinmektedir.¹³⁰ Anıtlarda ve yazıtlarda sıkça isimleri geçen çocuklarının çoğu kendisinden önce ölmüş ve Krallar Vadisi'ndeki nekropole gömülmüşlerdir.¹³¹ Ancak bu çocukları arasında en dikkat çekicisi ve geride en çok anıt bırakan prens Khaemwaset'tir.

Khamwaset, Ramses ve onun baş eşlerinden biri olan Isetnofret'in dördüncü çocuğu olarak MÖ 1285 civarında dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir eğitim almış ve ruhban sınıfında çalışmıştır. Memphis'in yaratıcı tanrısı olan Ptah'ın baş rahibi olarak çalışmış ve otuzlu yaşlarının başında başrahip rütbesine yükselmiştir. Ancak Khamwaset'i diğer prenslerden ayıran başka özellikleri de vardır. O, Mısır'ın 1800 yıllık tarihini öğrenmek adına çeşitli kazı çalışmaları gerçekleştirmiş ve atalarından kalan anıt ve tapınakların restorasyonuna öncülük etmiştir. Onardığı tapınak ve anıtların asıl sahibi olarak babası II.

¹²⁶ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.132.

¹²⁷ A. Dodson & D. Hilton (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames & Hudson, s.168.

¹²⁸ P.A. Clayton (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson, s.147.

¹²⁹ *age*, s.147.

¹³⁰ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, s.221.

¹³¹ *age*, s.225.

Ramses'in adı yazılmıştır. Antik eserleri ilk kazıyan ve restore eden Khamwaset olmasa bile kendisi yine de 'İlk Mısır Bilimci' veya 'İlk Arkeolog' olarak tanınmıştır.¹³² Ancak Khamwaset'in Mısır'daki ünü yalnızca gerçekleştirdiği arkeolojik kazılar ile sınırlı değildir. Hellenistik ve Roma Dönemi Demotik papirüslerinde adının geçtiği birçok hikâyeye vardır. Bu hikâyelerden biri şu şekildedir;

“Kral II. Ramses'in oğlu ve Memfis'teki Ptah'ın baş rahibi prens Khamwaset, çok bilgili bir kâtip ve sihirbazdı. Zamanın eski anıtlarını inceliyordu ve anıtlarını tamir ediyordu. Bir gün kendisine Memfis'in uçsuz bucaksız nekropolü içinde tanrı Thot'un kendisi tarafından yazılmış ve uzak geçmişte yaşamış ve gömülmüş olan Na-nefer-ka-ptah adlı bir prensin mezarında saklanan bir büyü kitabının varlığından söz edildi. Uzun bir aramadan sonra, üvey kardeşi Inaros ile birlikte prens Khamwaset, Na-nefer-ka-ptah'ın mezarını buldu ve içine girdi. Güçlü bir ışık yayan büyü kitabını gördü ve onu ele geçirmeye çalıştı. Ancak Na-nefer-ka-ptah ve karısı Ahwere'nin ruhları mülklerini savunmak için ayağa kalktı.”¹³³

Khamwaset, Antik Mısırlılarca büyük saygı görmüş ve yüceltilmiştir. Ona ait diğer hikâyeye serilerinde kendisi bir büyücü olarak gösterilse de bu çeşit bir hikâyenin neden onunla ilişkilendirildiği kesin değildir.¹³⁴ Khamwaset, ilk arkeolog, ilk Mısır Bilimci ve çeşitli hikâyelerin kahramanı olarak o zamandan bu yana oldukça ilgi çekici bir prens olarak tarih sahnesinde yerini korumuştur.

3.3. II. Ramses'in Tahta Çıkmadan Önceki Faaliyetleri

II. Ramses, babasının hükümdarlık yıllarında ülke yönetimi ve askeri seferler konusunda aktif rol oynamış ve tecrübe kazanmıştır. Büyükbabası I. Ramses ve babası I. Seti gibi o da orduda komutanlık yapmış ve çoğunlukla sahada görev almıştır.¹³⁵ II. Ramses'in kazandığı askeri tecrübe ve başarılar, hükümdarlık yıllarında meydana gelecek olan savaşlar için oldukça verimli sonuçlar doğurmuştur.

Babası ile birlikte yürüttüğü hükümdarlığın en büyük izleri Nubya'daki Beit El Wali tapınağının giriş salonundaki duvarlara da yansıtılmıştır. Kuzey ve Güney duvarlarında bulunan

¹³² J. Fletcher (2011). The Death In Sakkara Gallery. [Erişim Tarihi: 11.06.2022, https://www.bbc.co.uk/history/ancient/egyptians/death_sakkara_gallery_04.shtml]

¹³³ M. Lichtheim (1980). *Ancient Egyptian Literature: Volume III: The Late Period*. University of California Press, s.127.

¹³⁴ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 225.

¹³⁵ M. R. Bunson (2002) *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.334.

kabartmalar onun genç bir prens iken katıldığı savaşları göstermektedir. Kabartma ve yazıtların oyulma tarihi Ramses'in firavun olduktan sonraki döneme tekabül etmektedir. Kuzey duvarında bulunan üç sahnenin ilkinde üç tutsağın Ramses'e sunulduğu görülmektedir. İkinci sahnede bir Libyalının öldürülmesi ve ardından bedevilerin kovalandığı sahneler tapınak duvarlarına yansıtılmıştır.¹³⁶

Babası I. Seti ile birlikte paylaştığı hükümdarlık yıllarında II. Ramses'i Nil deltasında oldukça meşgul eden bir korsan baskını söz konusu olmuştur. Doğu Akdeniz manzarasının bir parçası olarak doğudaki ülkeleri Akdeniz'e bağlayan bir ticaret yolu üzerinde bulunan Mısır'ın bu dönemde baskınlarla karşılaşmış olması oldukça doğal bir durum olmuştur.¹³⁷ Mısır, canlanan Doğu Akdeniz ticareti sonucu gemileri ile kasabalara inip huzursuzluk çıkaran Şerden halkı ile karşı karşıya kalmıştır. Korsan olarak bilinen Şerden halkının idaresi II. Ramses'e verilmiştir. Sahil boyunca stratejik noktalara birlikler ve gemiler gönderen Ramses, Şerden halkını dize getirmiş ve onları Mısır'ın ordusunda paralı asker olarak hizmet etmeye zorlamıştır.¹³⁸

Yirmi beş yaşında iktidara gelen II. Ramses, "Büyük Ramses" unvanını hak edecek birçok başarılı girişimde bulunmuştur. Başka hiçbir firavun bu kadar tapınak inşa etmemiş, bu kadar çok heykel ve dikilitaş dikmemiştir. Başka hiçbir firavun bu kadar çok çocuğa sahip olmamıştır. Genç bir prens iken bile tüm umutlar ona bağlanmıştır. I. Seti, II. Ramses'in Suriye'de Hititlere karşı giriştiği bir dizi sefere katılmasına dahi izin vermiştir. Seti'nin Abidos'taki Büyük İthaf Steli, II. Ramses saltanatının en uzun yazıtıdır. Ramses'in ilk yıllarının ve babasıyla krallıktaki ilişkisinin ayrıntılı bir biçimde anlatıldığı ana kaynaktır. Seti öldüğünde yapım aşamasında olan tapınağı Ramses tahta çıktığında tamamlamış ve yıllar önce naip olarak atanmasının ayrıntılarını '*Seti beni büyük kıldı, Geb'in tahtına en büyük oğul olarak ben atandım*'¹³⁹ şeklinde anlatmıştır.

I.Seti'nin MÖ 1279 yılında ölümünün ardından babasının kendisini henüz prensken soylulara tanıttığını ve krallığın varisi olarak atadığını belirten Ramses tahtın tek ve gerçek

¹³⁶ A. Spalinger (1979). Traces of the Early Career Of Ramesses II, *Journal of Near Eastern Studies*, 38(4), s.272.

¹³⁷ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s. 53.

¹³⁸ J. Tyldesley (2008). *Ramesses II*, Andrew Roberts (Ed.), *The Art of War Great Commanders of the Ancient and Medieval World 1500 BC-AD 1600*, Quercus, London, s.30.

¹³⁹ P.A. Clayton (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson, s.147.

varisi olarak Mısır'a hükmetmeye başlamıştır.¹⁴⁰ Karnak Tapınağı'nda bulunan hipostil salonun duvarında bulunan bir sahne Seti ile Ramses arasında geçen bu hadiseyi doğrular niteliktedir;

*“Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı bana vasiyet etti ki, bütün toprakların hükümdarı ol. Kral olarak daha da büyüyorum ve ölümsüzlüğe varacağım”*¹⁴¹

II. Ramses MÖ 1279'da tahta çıktığında babası I. Seti'den güçlü, sınırları güvenli ve barış içerisinde yaşayan bir imparatorluk devralmıştır. Tahta çıktığı sırada harici dünyanın farklı coğrafyalarında birçok medeniyet bulunmaktadır. Sonradan yapılan araştırmalarda bu dönemde Orta Amerika'da bulunan Olmec kültürü gelişimlerinin ilk aşamasındadır. MÖ üçüncü yüzyılda Orta Asya'nın Orta Sarı Nehir Vadisi'nde bulunan Shang Çin Halkı diğer bir gelişmiş medeniyettir. Asya'nın batısı ve Akdeniz'in doğu kıyılarında dizilmiş olan diğer medeniyetler yukarıda bahsedilen iki kültürden farklı olarak yazıyı kullanmalarının yanı sıra metinsel, arkeolojik ve görsel ayrıntı içeren sayısız eserler bırakmışlardır. Bu medeniyetler II. Ramses ve saray mensuplarının yakından tanıdığı bir dünyadır. Anadolu ve Kuzey Suriye'de hüküm süren Hititler, Mısır ile tarih boyunca yakın ilişkiler kuran çağdaş medeniyetin en önemlilerindedir. Güney Irak'ta; Babil, Kuzey ve Doğu Suriye'de; Asur ve Mitanni, Güneybatı İran'da ise Elamlılar hüküm sürmektedir. Bunların ötesinde Ege Adaları ve Yunanistan, Miken adı verilen kültüre ev sahipliği yapmıştır. II. Ramses tahta çıktığında dünyanın genel siyasi tablosu bu şekildedir.¹⁴²

3.4. II. Ramses Hükümdarlığı Altında Mısır

Yaşarken tanrı statüsüne yükselen II. Ramses, Yeni Krallığın Amarna devrinde yaşadığı kargaşadan toparlanarak çıktığı On dokuzuncu ve Yirminci Hanedanlar dönemine adını vermiştir. Yirminci Hanedan üyesi Ramses isimli firavunlar, II. Ramses'e duyulan hayranlıktan ötürü onun adını taşımışlardır.¹⁴³ Ülke içerisinde olduğu kadar ülke dışında da büyük bir üne sahip olan Ramses, Nubya'da tanrı olarak anılmış ve kendisine yıllar boyunca tapılmıştır.¹⁴⁴ Genç ve kuvvetli Ramses, büyük amaçlar üzerine yoğunlaşmış, altmış yedi yıllık saltanatı

¹⁴⁰ J.H. Breasted (1905). *A History of Egypt From the Earliest Times To the Persian Conquest*. Charles Scribner's Sons, s.418.

¹⁴¹ W.J. Murnane (1975). The Earlier Reign of Ramesses II and His Coregency With Sety I, *Journal of Near Eastern Studies*, 34(3), s.154.

¹⁴² M. Van De Mieroop (2007). *The Eastern Mediterranean In the Age of Ramesses II*. Blackwell Publishing, s.3.

¹⁴³ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.206.

¹⁴⁴ H. Ünlü Haktanır (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem Yayınevi, s.579.

boyunca Mısır'ı içeride gelişmiş ve düzenli bir sistemle, dışarıda askeri zaferler ve diplomaside başarılı hamleleri ile yönetmiştir.¹⁴⁵

Ramses tahta geçer geçmez ilk iş olarak Mısır'ın başkentini Memfis'ten Avaris yakınlarında kurduğu yeni şehri "Ramses'in Evi – Zaferlerin Büyüğü" anlamına gelen ve yeni bir şehir olan "Pi-Ramses Aa-nakhtu" şehrine taşımıştır. Burada şehri kaplayan saray ve tapınakların yanı sıra sınırların korunması amacıyla yönelik askeri bir garnizon kurulmuştur. Burada konuşlanan askerler doğu sınırlarının yabancılar tarafından geçilmesi tehdidine karşı sürekli tetikte bekletilmiştir.¹⁴⁶

Abidos'taki bir yazıt bize II. Ramses kral olduktan sonra ilk eylemleri hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan birisidir. Horemhob gibi II. Ramses'te Amon'un büyük şöleni Opet¹⁴⁷ festivaline katılmak için Teb şehrine gelmiştir. Şenliklerin bitişinin ardından Osiris'e saygı göstermek ve Seth tapınağındaki çalışmaların kontrolünü sağlamak amacıyla Abidos'a gelmiştir. Bu ziyaret ona Tanis'te Osiris'in ve Dandera'da Hathor'un yüksek rahipliğini yapmış bir rahibi Amun'un yeni baş rahibi olarak atama fırsatını vermiştir.¹⁴⁸ Daha önceleri I. Seti zamanında baş rahiplik yapmış olan Paser'in yerine Nebwennef geçmiştir. II. Ramses bunun gibi birçok memuriyet kademesinin kilit pozisyonlarına kendi adamlarını yerleştirmiş ve hiyerarşide değişikliğe gitmiştir.¹⁴⁹

Mısır'ın geleneksel düşmanları Libyalılar ile Ramses döneminde de çatışmalar devam etmiştir. Ramses saltanatının başlarında Libya'nın Mısır'a yönelik saldırılarını bertaraf etmek adına Kuzeybatı sınırı boyunca bir dizi kale ve savunma hattı kurulmuştur. Memfis'in batısından, Delta'nın batı kenarı boyunca uzanan kaleler Libyalılara karşı bir savunma hattı görevi görmelerinin dışında Girit ve Mısır arasında gidip gelen gemiler için koruma ve erzak sağlama amacı da gütmüştür. Ramses'in döneminde işlevini oldukça başarılı şekilde yerine getiren bu kaleler sonraki dönemler için Mısır'ı Libya tehlikesinden koruyamamıştır.

¹⁴⁵ Y. Z. Özer (1987). *Mısır Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi, s.231.

¹⁴⁶ S. Fitzgerald (2009). *Ramses II Egyptian Pharaoh, Warrior and Builder*. Compass Point Books, s.47.

¹⁴⁷ Eski Mısır'da bayramlar ve festivaller ile mevsimsel değişiklikler arasında benzer bir bağlantı olmuştur. Nil Nehri'nin her yıl taşması ve Mısır kralı ile Amon arasındaki yakın ilişki Opet festivali ile kutlanmıştır. Nil Nehri'nin taşması sırasında tarlada çalışmak mümkün olmadığından zenginler ve fakirler şenliklere katılmışlar bu anlamda bu festival Mısır'ın her kesimini birleştirici bir etken olmuştur. (R. Wallenfels (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Vol. 1*. Charles Scribner's Sons, s.92.)

¹⁴⁸ S. A. Gardiner (1979). *Egypt of the Pharaoh An Introduction*. Oxford University Press, s.257.

¹⁴⁹ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.84.

Ramses'ten sonra hükümdar olan Merenptah ve III. Ramses zamanında Libyalılar tarafından işgal edilmiştir.¹⁵⁰

II. Ramses'in Nubya üzerinde yürüttüğü siyaset ise savaştan çok bölge üzerinde mimari eserlerin inşasına yöneliktir. Ramses Aşağı Nubya'da bir dizi inşaat faaliyetine girişmiştir. Ebu Simbel, Beit El-Wali bu tapınaklara en önemli örneklerdir. Bu tapınakların en büyük özelliği kayaya oyulmuş olmalarıdır.¹⁵¹ Nubya'da gerçekleştirilen bu mimari faaliyetlerin en büyük amacı Ramses'in daha önce de bahsedildiği gibi kendisini tanrı olarak yüceltmesi ve bölge üzerinde korkulan bir figür olarak otoritesini Nubya üzerinde sağlamak politikası üzerine kurulu olmasıdır.¹⁵²

Antik Mısır'ın II. Ramses dönemi iç politikasında en çok dikkat çeken unsurlarından biri de ülkede bulunan yabancı nüfusun artışı olmuştur. Bu yabancı nüfus Ramses döneminde çok çeşitli şekillerde ve iş kollarında istihdam edilmiştir.¹⁵³ Örneğin; daha önce de bahsedildiği gibi I. Seti zamanında Ramses'in Şerden adlı bir millet ile giriştiği mücadeleden sonra Şerden halkı Mısır ordusunda asker olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Hititler ile girilen mücadelenin ardından imzalanan antlaşma ile birçok Hititli asker Mısır'da karargahlarda kalmıştır. Mısır'da bulunan yabancı nüfusun üst sınıftaki temsilcileri ise diplomatik evlilikler yolu ile ülkeye getirilen gelinler olmuştur. Hititli prensesler bu üst sınıfın en önemli örneklerinden biridir.¹⁵⁴

Mısır'ın II. Ramses döneminde aldığı göçlerin en önemli sonucu olarak kültürel etkileşim ve dinde değişimler baş göstermiştir. Birçok farklı etnik köken kendi kültürleri ile dinlerini Mısır topraklarına beraberinde getirerek Antik Mısır'ın kültür ve dini inanışlarındaki değişimlerin öncüleri olmuşlar ve göçmenlerin tanrıları Mısır panteonuna dahil edilmiştir. Bunun en büyük örneği olarak Suriye'nin baş tanrısı Baal'ın Seth ile ilişkilendirilmesidir. Mısır'ın yabancı kültürlerle maruz kalmasının dışında II. Ramses döneminin kozmopolit yapısı kendisini ticari alanda da göstermiştir. Doğu Akdeniz'in ticaret ağı bu sayede genişlemiş ve elde edilmesi zor ürünlerin bu genişleyen pazar sayesinde bulunması kolaylaşmıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁰ R.G. Morkot (2003). *Historical Dictionary of Ancient Egyptian Warfare*. The Scarecrow Press, s.126.

¹⁵¹ B.G. Trigger (1976). *Nubia Under the Pharaohs*. Westview Press, s.130.

¹⁵² H. Ünlü Haktanır (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem Yayınevi, s.579.

¹⁵³ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.55.

¹⁵⁴ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.218.

¹⁵⁵ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.220.

II. Ramses dönemi Antik Mısır'ın kendi dinleri üzerindeki gelişmelere değinecek olursak bu dönemde 18. hanedanlığın tek tanrılı dini yapısı 19. hanedanlığa gelindiğinde tekrar bir dönüşüm içerisine girmiştir. Assmann'a göre Ramses dönemi dininden haklı olarak "yeni bir din" olarak söz etmek mümkündür. Assmann'a göre bu din ne yeniden kurulmuş ne de doğal bir evrim sürecinin sonucu olmuştur. II. Ramses dönemi ortaya çıkan din eski dindir ancak Akhenaton döneminin baskısı altında değişmiştir.¹⁵⁶ II. Ramses dönemi sergilenen dini profil Akhenaton döneminde yaşanan Amarna çağında ortaya çıkmıştır. Bu profil "kişisel dindarlık" etiketiyle adlandırılmıştır.¹⁵⁷

II. Ramses döneminin bu kişisel dindarlık anlayışına örnek olarak Orontes nehri kıyısında, Kadeş şehrindeki savaş alanında iki bin beş yüz düşmanla çevrili Ramses'e yardıma gelen tanrı Amon gösterilebilir.¹⁵⁸ Tanrı Amon piramit metinlerinde ilahi koruyucu olarak geçmekte ve Antik Mısır'ın kurulduğu ilk yıllarda Hermopolis sekizleri adı verilen sekiz tanrının içerisinde yer almaktadır. Amon gizli kişi anlamına gelmektedir ve esrarengiz yaratıcı olarak Mısır panteonunda yerini almaktadır.¹⁵⁹ Tanrı Amon Akhenaton döneminde unutulmaya yüz tutmuş bir tanrı olmaktan kurtarılıp II. Ramses ile beraber imparatorluk tanrısı olarak Mısır panteonunun başında yer almıştır. Tanrı Amon Ramses döneminde anıtlar üzerinde diğer tanrılardan daha çok resmedilmiştir ve Teb'deki en büyük tapınaklar ona adanmıştır.¹⁶⁰

II. Ramses daha önce de bahsedildiği gibi ordunun başkomutanı ve iyi bir diplomat olarak Yeni Krallık Dönemi Mısır'ının en başarılı firavunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Ramses bu unvanlar hariç kendisine bahşedilen başka bir unvan daha vardı. Tüm yapıların yöneticisi şeklinde aldığı unvan Ramses döneminde inşa faaliyetlerine verdiği önemi kanıtlar niteliktedir. Babası Seti zamanında inşaat projelerine olan ilgisi prenslik yıllarında dahi bilinmektedir. Ramses'in anıtlar için taş ocaklarına nezaret ettiği ve kendi inşaat projelerini başlattığını anlatan yazıtlar oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Kuban'daki bir stel, Ramses'in inşaat hakkında sorumlulukları hakkında şunları içermektedir; '*Senin yetkin olmayan hiçbir anıt dikilmedi, senin onayın olmadan hiçbir görev yerine getirilmedi.*' Bu ifadeden Ramses'in

¹⁵⁶ J. Assmann (2001). *The Search For God In Ancient Egypt*. Cornell University Press, s.222.

¹⁵⁷ *age*, s.224.

¹⁵⁸ G. Hart (2017). *Mısır Mitleri*. (Çev.) Mehmet Sait Türk, Phoenix, Ankara, s.16.

¹⁵⁹ G. Pinch (2019). *Mısır Mitolojisi-Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*. (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, s.162.

¹⁶⁰ K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*. The American University in Cairo Press, s.159.

inşaat çalışmalarında ne kadar aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ramses ülkenin baş rahibi olarak birçok tapınak inşa ettirmiştir.¹⁶¹

3.5. Mimari Gelişmeler

II. Ramses'in altmış yedi yıllık saltanatı boyunca Mısır, barış ve refah dönemi yaşamış ve bunun sonucunda ülke tarihi boyunca ilk defa geniş kapsamlı ve çok sayıda mimari faaliyetlere tanık olunmuştur.¹⁶² II. Ramses, babası I. Seti tarafından Abidos ve Karnak'ta başlatılan birçok projenin tamamlanmasından sorumlu olmasının dışında, kendisinin de tasarladığı birçok mimari faaliyetin öncüsü olmuştur. Saltanatı boyunca, başka hiçbir firavunun inşa ettirmediği kadar anıt inşa ettirmiş ve gelecek nesillere miras bırakmıştır.¹⁶³

Bugün Mısır'ı ziyaret eden herkes çok geçmeden gerçekten de Ramses'in taş binalarının hemen hemen her antik yerleşim yerinde inşa edildiğinin farkına varacaktır. İnşa ettirdiği tapınaklar, heykeller, anıtlar ve mezarlar onun hayatı ve dünyası hakkında bize ilk elden bilgi kaynağı olmaktadır.¹⁶⁴ Hükümdarlığının yirmi birinci yılında Hititler ile imzaladığı barış antlaşması ile uzun süreli bir barış dönemine girilmesi bize inşa faaliyetlerinin hızlandırıldığı dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Uzun süreli barış ortamının sağlandığı bu dönemde ekonomi güçlenmiş ve örgütsel faaliyetlerin de önü açılmıştır. Barış ortamının ve gelişmiş ekonominin sağladığı avantajlar sayesinde II. Ramses, Delta'dan Asvan'a kadar uzanan coğrafyada giriştiği inşaat faaliyetleri ile Mısır'ı kültürel anlamda geliştiren ve ileriye taşıyan firavun olarak hafızalara kazınmıştır.¹⁶⁵

Bu dönemin dikkat çeken en önemli mimari özelliklerine değinecek olursak; inşa edilen tüm eserlerde Lübnan ve Kuzey Suriye üzerinde sağlanmaya çalışılan hegemonya iddiaları dikkat çekmektedir. İleride bahsedileceği gibi Kadeş Savaşı'nın kazanan tarafı olarak kendisini gösteren II. Ramses, inşa ettirdiği hemen hemen her eser üzerinde savaş hakkında tasvir ve yazılı metinlere yer vermiştir. Yeniden dirilen Mısır'ı temsil eden bu eserler kendilerini meydana getiren işçilerin en yüksek zanaatkarlık ürünleri olarak günümüzde dahi hayranlık uyandırıcı olmakla birlikte etkisini halen sürdürmektedir.¹⁶⁶ Bu bölümde Ramses tarafından

¹⁶¹ S. Fitzgerald (2009). *Ramses II Egyptian Pharaoh, Warrior and Builder*. Compass Point Books, s.36.

¹⁶² H. Strudwich (2006). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Amber Books, s.311.

¹⁶³ M. Van De Mieroop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.209.

¹⁶⁴ R.E. Freed (1988). *Ramesses the Great: The Pharaoh and His Time*. Mint Museum Of Art, s.53.

¹⁶⁵ H.A. Schlögl (2019). *Eski Mısır*. (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayınları, İstanbul, s.135.

¹⁶⁶ C. Aldred (1980). *Egyptian Art In the Days of the Pharaohs 3100-320 BC*. Thames And Hudson, s.187.

eklemeler yapılan ve tamamlanan eserler ile kendisinin inşa ettirdiği mimari eserlere yer verilerek günümüzde dahi merak uyandıran yapılar üzerinde durulacaktır.

3.5.1. Beit el-Wali

Beit el-Wali tapınağı Asvan'ın yaklaşık elli kilometre güneyinde, II. Ramses döneminde Nubya'da kayaya oyulmuş bir tapınaktır.¹⁶⁷ Beit el-Wali bu bölgede inşa edilen bir dizi tapıntan ilki olma özelliğini taşımaktadır. Amon-Ra, Ra-Horakhti, Khnum ve Anuket tanrılarına adanmış bu tapınağın ismi "Kutsal adamın evi" anlamına gelmektedir.¹⁶⁸ Tapınak tema olarak çoğunlukla II. Ramses'in Nubyalı, Suriyeli ve Libyalı düşmanlarına karşı kazandığı zaferleri işlemektedir.¹⁶⁹ Bu tapınak daha sonraları onu yüksek Asvan barajının sularından kurtarmak için daha yüksek bir yere taşınmıştır.¹⁷⁰

II. Ramses'in Beit el-Wali tapınağı da dahil Nubya'da inşa edilen tapınakları, Mısır'ın bölge üzerindeki kontrolünü sürdürmek için tasarlanmış bir politikanın parçasıdır. Yeni Krallık döneminde Nubya sadece Mısırlı firavunların yönetebileceği bir toprak parçası olarak görülmemiş, bölge aynı zamanda Nubya kimliğinin yıkılarak kasıtlı bir kültür erozyonuna maruz kalmıştır. Birçok önde gelen Nubyalı Mısır'da eğitim görmüş, Mısır'ın kıyafetlerini, defin geleneklerini ve dinini benimsemiştir. Hatta Mısır'ın dilini konuşmuş ve isimlerini Mısır diline çevirerek kullanmışlardır. Tapınakların dekorasyonu Nubya halkını korkutmayı amaçlayan kraliyet propagandaları ile donatılmıştır. II. Ramses'in babası I. Seti ile birlikte ülkeyi yönettiği erken saltanat yılları ile ilgili birçok tasvire yer verilmiştir. Libyalılar, Suriyeliler ve Nubyalılara karşı alınan zaferler oldukça ayrıntılı bir biçimde işlenmiştir.¹⁷¹

Ramses bu ayrıntılı tasvirlerde arabası üzerinde Nubyalılara öfkeyle hücum ederken görülmektedir. Diğer bir sahnede düşmanın dehşetle kaçışı ve son olarak Nubya valisinin firavuna haraçlarını sunması gösterilmektedir. Nubya zengin bir ülke olması sebebiyle firavuna sunmuş oldukları haraçlarda zengindir. Buna göre; büyük miktarda altın, leopar derileri, fil

¹⁶⁷ H. Ricke & G.R. Hughes & E.F. Wente (1967). *The Beit el-Wali Temple of Ramesses II*. The University of Chicago Press, s.1.

¹⁶⁸ D. Arnold (2003). *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. I.B. Tauris, s.29.

¹⁶⁹ R. David (1993). *Discovering Ancient Egypt*. Michael O'Mara Books, s.103.

¹⁷⁰ M.R. Bunson (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.68.

¹⁷¹ L. Oakes (2008). *The Illustrated Encyclopedia of the Pyramids, Temples & Tombs of Ancient Egypt*. Southwater, s. 200.

dişleri, süslü sandalyeler, bitkiler ve bunun yanında deve kuşları, antilop ve zürafa gibi canlı hayvanları da içeren haraç II. Ramses'e takdim edilmiştir.¹⁷²

Beit el-Wali tapınağının duvarları kralın askeri gücünün kanıtı olan tasvirlerle donatılmasının dışında dindar hükümdar temasının da işlendiği tasvirlerle ev sahipliği yapmıştır. Tapınağa açılan kapının sol yanında İsis ve Horus, sağ yanında Khnum ve Anuket, buna ek olarak her iki sağ ve sol tarafta Elefantin tanrıları ve ilk kralların heykellerini içeren nişler bulunmaktadır. Oakes'e göre en büyüleyici sahneler arasında, her iki kapının yanında tasvir edilen II. Ramses'in, İsis ve Anuket tanrıçaları tarafından emzirilen bir çocuk olarak gösterilmesi vardır.¹⁷³

3.5.2. Ebu Simbel Tapınağı

Ebu Simbel tapınağı, tüm Mısır anıtları arasında en etkileyici ve en bilinen eserler arasında yer almaktadır. II. Ramses'in uzun saltanatının başlarında yapımına başlanmış ve onun tahttaki yirmi dördüncü yılı civarında tamamlanmıştır.¹⁷⁴ Asvan'ın yetmiş dört mil güneyinde bulunan Ebu Simbel tapınağını en etkileyici ve en bilinen tapınak yapan özellik ise onu meydana getiren mimarların marifetinde yatmaktadır. Tapınak aslında inşa edilmemiş, dağın kesilerek şekil verilmesi sonucu oluşturulmuştur.¹⁷⁵

Ebu Simbel'in büyük tapınağının ön avlusuna ve terasına çıkan bir geçit ile kayaya oyulmuş cephe ve her biri yaklaşık yirmi metre yüksekliğinde dört adet Ramses heykelinin olduğu girişe varılmaktadır. II. Ramses'in en sevdiği eşi kraliçe Nefertari ve annesi kraliyet kraliçesi Tuya'nın daha küçük figürleri, dev heykellerin bacaklarının yanında ayakta tasvir edilmiştir. Tapınak girişinin üzerindeki bir niş üzerinde tasvir edilen Ra, güneşi selamlar bir biçimde gösterilmektedir. Terasın kuzey ucunda Ramses'in de güneşe tapındığını gösteren kapalı bir avlu vardır. İlk sütunlu salonda Hititli bir gelinin gelişini haber veren evlilik steli de dahil olmak üzere çok sayıda dikilitaş mevcuttur. Tapınaktan uzaklaştıkça, iç odaların ölçeği giderek küçülmekte ve zeminin seviyesi yükselmektedir. Çoğu Mısır tapınağında yaygın olan bu mimari gelenek, yapısal ekseni tanrının ikamet ettiği kutsal alana doğru odaklanmaktadır.¹⁷⁶

¹⁷² M.A. Murray (1931). *Egyptian Temples*. Sampson Low, Marston & Co, s.204.

¹⁷³ L. Oakes (2008). *The Illustrated Encyclopedia of the Pyramids, Temples & Tombs of Ancient Egypt*. Southwater, s. 201.

¹⁷⁴ C. Scarre (1999). *The Seventy Wonders of the Ancient World*. Thames And Hudson, s.105.

¹⁷⁵ L. Doss & A. Besada (1973). *The Story of Abu Simbel*. Longman, s.42.

¹⁷⁶ M.R. Bunson (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.5.

Tapınağın duvarları ayrıca esirlerin katledilmesi ve Kadeş Savaşı da dahil II. Ramses'in askeri kahramanlıklarını anan savaş sahneleriyle kaplıdır.¹⁷⁷

İkinci sütunlu salonda ise dört büyük sütun mevcuttur. Bu salonda dini adak sahneleri tasvir edilmiştir. Yan odalar kült depolama alanları için eklenmiştir ve salonun tamamı kutsal alana çıkmaktadır. Bu kutsal alanda duvara yaslanmış Ra-Harnakhte, Amon-Ra ve Ptah'ın heykelleri sıralanmıştır.¹⁷⁸ II. Ramses ise tanrısallaştırılmış ve tanrılar ile birlikte oturmuş vaziyette tasvir edilmiştir.¹⁷⁹ Tapınak aynı zamanda Beit el-Wali örneğinde de olduğu gibi Mısır'ın kudretini içeride olduğu kadar dışarıda komşu ülkelere de sergilemek için inşa edilmiştir. Komşu ülkelerin yüreğine Mısırlı tanrıların korkusunu salmak tapınağın başlıca amaçlardan bir tanesi olmuştur. Özellikle Nubya halkının Mısır dinine adapte edilmesi konusunda tapınak oldukça önemli rol oynamıştır.¹⁸⁰

Büyük tapınağın hemen aşağısında bulunan küçük tapınak ise Ramses'in eşine olan sonsuz sevgi ve saygısının bir göstergesi olarak Nefertari ve tanrıça Hathor'a adanmıştır.¹⁸¹ Bu tapınak aşk ve doğurganlık gibi temaların temsili olarak günümüze ulaşmıştır.¹⁸² Girişin iki yanında duran altı devasa heykel bulunmaktadır. II. Ramses'in heykelleri arasında kraliçe Nefertari'nin figürleri bulunmaktadır. Figürler kayaya dikey olarak oyulmuş ve birbirinden ayrılmış nişlere yerleştirilmiştir. Ayrıca her kolonun yanında bulunan kral ve kraliçe heykellerinin yanında çocuklarının da heykelleri dikilmiştir.¹⁸³

3.5.3. Ramezyum

II. Ramses tarafından inşa edilen Ramezyum, Teb bölgesinin en etkileyici antik tapınaklarından bir tanesidir. Ramses'in saltanatının ikinci yılında inşasına başlanmış ve yaklaşık yirmi yılda tamamlanmıştır. Başlangıçta Amon ile Teb topraklarında birleşen milyonlarca yıllık Usermaatra-setepenra evi olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁴ Ancak daha sonra Napolyon'un Mısır'a düzenlediği sefer sırasında, başlangıçta iki tapınak ve bir sarayın yanı sıra

¹⁷⁷ A.J. Spalinger (1980). Historical Observations on the Military Reliefs of Abu Simbel and Other Ramesside Temples In Nubia, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 66, 86.

¹⁷⁸ M.R. Bunson (2002). *age*, s.5.

¹⁷⁹ W. MacQuitty (1966). *Abu Simbel*. G.P. Putnam's Sons, s.69.

¹⁸⁰ H. Ünlü Haktanır (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem Yayınevi, s.590.

¹⁸¹ B. Bektürk & Ö.B. Öztürk (2021). Eski Mısır Tapınak ve Piramitlerinin Beden-Mekân İlişkisi Bağlamında Fetiş Nesnesine Dönüşmesi, *International Design and Art Journal*, 3(2), 262.

¹⁸² H. Ünlü Haktanır (2010). *age*, s.590.

¹⁸³ M.A. Murray (1931). *Egyptian Temples*. Sampson Low, Marston & Co, s.234.

¹⁸⁴ D. Arnold (2003). *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. I.B. Tauris, s.196.

birçok idari binadan oluşan tapınak kompleksi, ilk olarak Mısır bilimci Champallion tarafından keşfedilmiş ve bu kompleks kendisi tarafından Ramezyum olarak adlandırılmıştır. Ramezyum Coptoslu Penre ve Abidoslu Amenemane tarafından inşa edilmiştir.¹⁸⁵

Çölün kenarında yer alan bu kompleks, Ebu Simbel tapınağında olduğu gibi alçak teraslarla yükselmektedir. Belirgin bir şekilde eğik bir plana sahip olan kompleks aşağı yukarı iki yüz metrelik bir çevre duvarı ile çevrelenmiştir.¹⁸⁶ Kompleks birçok salondan oluşmaktadır. Hipostil salonuna açılan sütunlu giriş, başlangıçta yaklaşık on yedi metre boyunda ve yüz on ton ağırlığında dev bir Ramses heykelinin önünden başlayan üç rampa ile sağlanmaktadır. Tapınak kompleksi, Kadeş Savaşı'nın kazanıldığı yönündeki kabartmalarla donatılmıştır. Kadeş Savaşı'na ait kabartmaların yanı sıra, Kuzey Suriye'de bir Hitit kalesi olan Dapur'un ele geçirilmesi de bu tapınakta tasvir edilmiştir.¹⁸⁷ Tapınak ayrıca çatıda yer alan bir burç ile Ramses'in doğum tarihi hakkında bilgi vermesi açısından önem teşkil etmektedir.¹⁸⁸

Ramezyum'un kuzey tarafında, Ramses'in annesi anısına yaptırılmış bir şapelde bulunmaktadır. Şapele ait blokların her birinde bir adama yazısı mevcuttur. Tahrip olan blokların sağlam kalan kısımlarında Ramses'in annesi Tuya için şu ifadeler yer almaktadır; *“Kraliyet annesi Tuya için bir şapel inşa edildi.”*¹⁸⁹

Ramezyum, savaş tasvirleri ve tanrılara adanmış bir şapelden çok daha fazlasını göstermeyi amaçlamaktadır. Bu Mısır tapınağı aynı zamanda kozmik bir amaç uğruna inşa edilmiştir. Buna göre; bu tapınak ile dünyanın yaratıcısı olan gücün, insanlığı içine yerleştirdiği dünyanın aynadaki görüntüsü temsil edilmek istenmiştir. Yaratılış tepesinde yer alan tanrının evi, kapsamlı bir dünya görüşüne şekil vermeyi amaçlamıştır.¹⁹⁰

Ramezyum'un cazibesi yüzyıllar boyu birçok medeniyeti derinden etkilemiştir. Yunan tarihçisi Diodorus buradan hayranlıkla bahsetmiştir. Ayrıca İngiliz şair Percy Bysshe Shelley Ozymandias adlı şiirini bu tapınak için yazmıştır. Ozymandias, II. Ramses'in Yunanca adıdır.¹⁹¹ Şiir şu şekildedir;

¹⁸⁵ R.H. Wilkinson (2000). *The Complete Temples of Ancient Egypt*. Thames And Hudson, s.183.

¹⁸⁶ D. Arnold (2003). *age*, s.196.

¹⁸⁷ H. Stierlin (1995). *The Pharaohs Master-Builders*, Terrail, s.168.

¹⁸⁸ W.M. Flinders Petrie (1905). *A History of Egypt From the XIXth To The XXXth Dynasties*. Methuen & Co, s.78.

¹⁸⁹ C. Lalouette (1985). *L'Empire Des Ramses*. Fayard, s.104.

¹⁹⁰ C. Desroches Noblecourt (1999). *Ramses Sonne Agyptens Die Wahre Geschichte*. Bastei Lubbe, s.214.

¹⁹¹ H. Stierlin (1995). *The Pharaohs Master-Builders*, Terrail, s.171.

“Antik bir diyardan bir gezginle karşılaştım

Kim demiş ki: İki engin ve gövdesiz taş bacak

Çölde duruyor... Yanlarında, kumun üzerinde

Yarı yatmış, parçalanmış bir yüz kaşlarını çatmış uzanıyor

Çatık kaşları ve soğuk dudakları

Heykeltıraş onu iyi resmetmiş

Hala hayatta kalan, bu cansız şeylerin üzerinde damgalanmış olan tutkular

Onlarla alay eden ve besleyen yürek

Ve kaidenin üzerinde şu sözler görünür:

Benim adım Ozymandias, Kralların Kralı”¹⁹²

3.5.4. Pi-Ramses

II. Ramses döneminin en önemli mimari faaliyetlerinden biri olan, Ramses’in mülkü anlamına gelen Pi-Ramses şehri, Delta bölgesinde inşa edilmiştir.¹⁹³ Bu bölgede esasen II. Ramses’in babası I. Seti tarafından inşa edilen mütevazı bir yazlık saray bulunmaktadır. Ayrıca Mısır tanrılarının en büyükleri olan Ra, Seth, Amon ve Ptah için de tapınaklar yaptırılmıştır.¹⁹⁴ Ramses, bölgeyi daha fazla değerlendirerek on kilometre kareden fazla alana konak, sosyal alan, askeri kışla ve gösterişli yapılar inşa ettirmiştir.¹⁹⁵

Pi-Ramses kenti inşa edilirken Memfis ve Heliopolis’te bulunan sarayların yapı taşlarından yararlanılmıştır. Burada kurulan şehir kraliyet ikametgahı olması sebebiyle uluslararası yazışmaların da yapıldığı konumdur. Uluslararası yazışmalar ve ilişkilerde Amarna döneminin üslubu ve diplomatik bakış açısı esas alınmış ve aynı şekilde devam ettirilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹² J. Parr (1957). Shelley’s Ozymandias, *Keats-Shelley Journal*, 6, 31.

¹⁹³ J. Baines & J. Malek (1986). *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Mısır Cilt II.* (Çev.) Zeynep Aruoba & Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul, s.42.

¹⁹⁴ D. Brown (1993). *Ramses II: Magnificence on the Nile.* Life-Time Books, s.8.

¹⁹⁵ D. Ross (2019). The Mighty Ramesses II, Sarah Bankes & Charles Ginger (Ed.), *All About History-Pharaohs*, Future Publishing, London, s.87.

¹⁹⁶ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt’s Greatest Pharaoh.* Penguin Books, s.82.

Pi-Ramses yapıları günümüze ulaşmasa dahi hakkındaki bilgileri yazılı belgelerden edinebilmekteyiz. Bir papirüs parçasında şehirden şu şekilde bahsedilmektedir;

“Majesteleri, adı Büyük Zaferler olan bir rezidans inşa etti. Suriye ve Mısır arasında bulunan bu kent yiyecek ve erzaklar ile doludur. Güneş onun ufkundan doğar ve hatta onun içinde batar. Herkes kasabasını terk etmiş ve buradaki mahallelere yerleşmiştir. Güzel balkonlarla, lapis ve turkuaz salonlarıyla göz kamaştırıcıdır. Genç adamlar bayramlık elbiselerini giyerler, başlarına yağ sürerler ve kapılarının yanında otururlar.”¹⁹⁷

Arkeologların şehrin kuzeyinde keşfettikleri tunç kalkan yapımında kullanılan kalıplar ve cam kaplardan oluşan buluntular bölgede Asya ile girilen ticari ilişkilerin göstergesidir. Batı Asya ile temasların varlığı bu buluntulardan anlaşılmaktadır. Pi-Ramses bu açıdan bakıldığında uluslararası diplomasi başkenti olması dışında ticari ilişkilerinde doruk noktasına ulaşıldığı, kilit rol oynayan bir şehir olarak görülmektedir.¹⁹⁸

3.5.5. Luxor ve Karnak Tapınakları

II. Ramses’in inşaat faaliyetleri yalnızca kendi projelerini kapsamamıştır. Birçok anıt, muhtemelen yeniden kutsama amacıyla, restore edilmiş ve II. Ramses tarafından sahiplenilmiştir. Böylece örneğin; III. Amenhotep’e veya Orta Krallık ’ın büyük firavunlarına ait anıt ve heykellerin üzerinde Ramses’in kartuşlarına rastlanmaktadır.¹⁹⁹ Restore edilen ve eklemeler yapılan tapınaklar olan Luksor ve Karnak tapınakları en büyük örnekler arasındadır.

Luksor tapınağı benzersiz içeriği nedeniyle, belki de Teb bölgesindeki en önemli anıtlardan bir tanesidir.²⁰⁰ Bu tapınak, III. Amenhotep tarafından tanrıların kralı Amon-Ra’nın görkemini yansıtmak için inşa edilmiştir. Daha sonra II. Ramses tarafından da eklemeler yapılarak geliştirilmiştir.²⁰¹

II. Ramses döneminde tapınağa büyük bir sütunlu avlu eklenmesi vasıtasıyla yeni bir giriş oluşturulmuştur.²⁰² Bu yeni ana girişte Ramses’in ikisi oturan, dördü ayakta olan altı devasa heykeli vardır. Bu heykeller granitten yapılmıştır ve daima sonsuzluğa bakan gözler ile

¹⁹⁷ D. Brown (1993). *Ramses II: Magnificence on the Nile*. Life-Time Books, s.8.

¹⁹⁸ M. Van De Mierop (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul, s.212.

¹⁹⁹ F. Haikal (2002). Thutmose III and the Glory of the New Kingdom, Erik Hornung & Betsy M. Bryan (Ed.), *The Quest For Immortality Treasures Of Ancient Egypt*, National Gallery Of Art, Washington, s.21.

²⁰⁰ L. Bell (1985). Luxor Temple and the Cult of the Royal Ka. *Journal of Near Eastern Studies*, 44(4), 251.

²⁰¹ R. Hichens (1909). *Egypt’s and It’s Monuments*. Century Publishing, s.96

²⁰² G. Robins (1997). *The Art of Ancient Egypt*. Harvard University Press, s.178.

Ramses'in azameti tasvir edilmiştir.²⁰³ Tapınağın duvarları ise Ramses'in Hitit ordusunu yendiğini iddia ettiği Kadeş Savaşı ile ilgili zafer ilahisinden bölümler içermektedir.²⁰⁴ Ayrıca bu duvarlar ilahi bölümleri dışında ayrıntılı savaş tasvirleri ile de donatılmıştır. Firavun, kalkanlı ve silahlı askerin konuşlandığı kampa savaş arabası ile tek başına girerken resmedilmiştir. Ramses, arabası üzerinde tek başında ilerlerken düşmana oklar atmakta, ölümler ve yaralılar ayakları altında uzanırken sağ kalan düşmanlar şaşkınlık içinde Kadeş Kalesi'ne kaçarken gösterilmektedir.²⁰⁵

Luksor tapınağının yaklaşık üç kilometre uzağında bulunan Karnak tapınağı ise yaklaşık iki buçuk hektarlık bir alan kaplamaktadır ve tarihi büyük ölçüde Teb şehrinin tarihi ile ilişkidir. Teb, on birinci hanedan öncesi herhangi özel bir öneme sahip bir şehir değildir. Karnak tapınağı da o tarihten önce de var olmasına rağmen, tıpkı Teb şehri gibi önemsiz bir konumdadır. Ancak Teb'in tanrısı "Gizli olan" Amon'un, Karnak'ta arkaik zamanlardan beri var olduğu bilinmektedir.²⁰⁶

Yeni Krallık dönemine gelindiğinde Karnak, Mısır'ın dini merkezi haline gelmiştir. Kompleks tapınaklar, dini yapılar, depo alanları, hizmet mahalleleri, atölyeler, bahçeler ve tören yolları ile donatılmıştır. Merkezi bölge, devlet tanrısı Amon-Ra'nın kült merkezini barındırdığı için en önemli yer olmuştur. Mısır firavunları için tanrıların tapınaklarını Karnak'ta inşa ettirmek ve onarmak en önemli görevler arasında yer almıştır.²⁰⁷ Ayrıca firavunlar, gerçekleştirmiş olduğu her zaferi, ülkeye getirmek oldukları ganimeti ve tutsakları tanrılara, özellikle Karnak tapınağındaki Amon-Ra'ya adanarak yükümlü olmuştur.²⁰⁸

II. Ramses dönemine gelindiğinde tapınağa önemli eklemeler yapılmıştır. III. Amenhotep'in uzun giriş geçidinin önüne geniş bir avlu eklenmiştir.²⁰⁹ Girişe eklenen bu avlu aynı zamanda Etiyopya avlusu olarak da bilinmektedir. Bu avluda, yüz metre genişliğinde bir alanın her iki tarafına da oturmuş bir vaziyette yerleştirilen koç başlı sfenksler bulunmaktadır.

²⁰³ J. Kamil (1976). *Luxor A Guide To Ancient Thebes*, Longman Publishing, s.26.

²⁰⁴ M. Bierbrier (1982). *The Tombs-Builders of the Pharaohs*. British Museum Publications, s.35.

²⁰⁵ J. Kamil (1976). *age*, s.26.

²⁰⁶ A. Weigall (1996). *A Guide To the Antiquities of Egypt*. Trafalgar Square, s.84

²⁰⁷ C. Scarre (1999). *The Seventy Wonders of the Ancient World*. Thames and Hudson, s.100.

²⁰⁸ L. Oakes & L. Gahlin (2006). *Ancient Egypt*. Hermes House, s.155.

²⁰⁹ S. Lloyd & H. Wolfgang Müller (1974). *Ancient Architecture: Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece*. Harry N. Abrams Publishers, s.135.

Koç, tanrı Amon için kutsaldır ve ön bacaklarının arasında ayakta tasvir edilen firavnu korudukları görülmektedir.²¹⁰

Karnak tapınağının en etkileyici kısmı şüphesiz, ana eksenin her iki tarafında ve papirüs şemsiyelerini andıran şekilde inşa edilmiş sütunların bulunduğu ve koridorlardan oluşan hipostil salonudur.²¹¹ Hipostil salonundaki bu sütunlar toplamda yüz otuz dört tanedir.²¹² Hipostil salonunda I. Seti zamanında başlatılan çalışmalar ve dekorasyonlar, II. Ramses döneminde de devam etmiştir.²¹³ II. Ramses bu salona Kadeş Şiiri'nin birçok versiyonunu yazdırmış ve Ramses bu salonda düşman saflarıyla çevrili olarak tasvir edilmiştir. Savaş alanında tanrı Amon'a yardım çağrısı Hipostil salonunda halen yankılanmaktadır. Güney dış duvarda ise Mısır ve Hitit arasında gerçekleştirilen Kadeş Barış Antlaşması metni yer almaktadır. Ayrıca bu salonda barış antlaşmasına ek olarak, II. Ramses'in daha sonra Anadolu iki prenses ile yaptığı iki evliliğini anlatan yazıtlarda bulunmakta ve bizlere Anadolu ile kurulan ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.²¹⁴

3.5.6. Abidos Tapınağı

Güney Nil Nehri'nin batı yakasındaki çölde bulunan Abidos, Antik Mısır'ın en kutsal yerlerinden bir tanesi sayılmaktaydı. Burası Mısır'ın ölümler tanrısı Osiris'in mezarının bulunduğu yer olarak bilinmekle birlikte, Antik Mısırlılar, ölümler ruhlarının buradan yer altı dünyasına indiğine inanmışlardır. Abidos, zamanla önemli bir nekropol haline dönüşmüş ve Mısır'ın ilk hanedanlar döneminden beri birçok firavun burada gömülmüştür.²¹⁵

Tapınak, çöle bakan büyük kerpiç bir çevre duvarı içerisinde yer almaktadır. Tapınağa erişim, doğrudan birbiri ardında iki büyük avluya açılan rampalarla sağlanmaktadır. Burada I. Seti için yaptırılan tapınak yer almaktadır. Tapınak I. Seti'nin ölümü ardından oğlu II. Ramses zamanında tamamlanmıştır.²¹⁶

²¹⁰ G. Magi (2008). *The Valley of the Kings and the Valley of the Queens: Luxor*. Bonechi, s.22.

²¹¹ D. Le Fur (1994). *La Conservation Des Peintures Murales Des Temples De Karnak*. Recherche Sur Les Civilisations, s.26

²¹² P.J. Brand & R.E. Feleg & W.J. Murnane (2018). *The Great Hypostyle Hall In the Temple of Amun at Karnak*. The University of Chicago Publishing, s.1.

²¹³ D. Le Fur (1994). *age*,s,26

²¹⁴ A. Roccati (1981). *Egypt Classical Art Tours Karnak And Luxor*. Atlantis, s.8.

²¹⁵ R. Wallenfels (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Volume I*. Charles Scribner's Sons, s.1.

²¹⁶ K.A. Bard (1999). *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. Routledge, s.114.

II. Ramses zamanında inşası sürdürülen tapınakta ayrıca Kadeş Savaşı'na ait kabartmalar ve Kadeş Şiiri'nin bir kopyası bulunmaktadır. Ayrıca Ramses'in düşmanlarına boyun eğdirdiği kabartmaların olduğu bölümlerde bir dizi alayın Ramses'e adak ve hediyeler sunduğu görülmektedir.²¹⁷

3.6. Ölümü ve Mumyalanması

Antik Mısır dünyası için hayat kadar önemli bir konu olan ölüm, bu coğrafya insanının yaşamının şekillenmesinde ayrıca mühim bir olgu olmuştur. Mısırlılar için yaşam bir son değil, başlangıç olarak görülmüştür. Ölüm, yalnızca sonsuza kadar var olabilecekleri dünyaya bir geçiş, köprü görevi görmüştür. Sonsuza kadar var olabileceklerini düşündükleri evrene geçtiklerinde bedenlerine ihtiyaçları olacaklarını düşünüp mumyalama teknikleri geliştirmişlerdir. İç organlarının çıkarılıp kavanozlara konulmasının ardından mumyalaştırılan vücutlar, beden şeklindeki lahitlerin içerisinde mezarlara gömülmüştür.²¹⁸ Mısırlıların zıtlıklar ile ahenkli uyumu burada da karşımıza çıkmaktadır. Mısırlılar, mezarlarını verimli topraklardan uzak yerlere, çöle inşa etmişlerdir. Verimli topraklar yaşamı, çöl ise ölümü temsil etmiştir.²¹⁹

II. Ramses, saltanatının altmış yedinci yılında tahminen doksan üç yaşında öldüğünde bahsedildiği gibi ölüm onun için bir son değil, diğer dünyaya geçiş için bir köprü görevi görmüştür.²²⁰ Ramses'in ölümüne sebep olan hastalık artrit ve damar sertliği (ateroskleroz) olarak bilinmektedir.²²¹ II. Ramses'in Krallar Vadisi'nde hazırlanan mezarı günümüz arkeologları tarafından KV7 olarak adlandırılmıştır.²²²

II. Ramses, mezarına konulmadan önce yetmiş gün süren bir mumyalama sürecinden geçmiştir. Çabuk bozulan iç organları muhafaza için vücuttan alınarak dört ayrı toprak kavanozda korumaya alınmış, bedeni de natron ve tuzla kaplanmıştır. Daha sonra bedeni baharat ve reçinelerle kurutulmuştur. Ayrıca kendisi için altın, renkli cam ve yarı değerli taşların bulunduğu bir muska hazırlanmıştır. Bu muskanın kendisini öte dünyaya giderken

²¹⁷ J.H. Breasted (1906). *Ancient Records of Ancient Egypt Volume 5*. The University of Chicago Press, s.207.

²¹⁸ J.J. Davis (1972). *The Mummies of Egypt*. BMH Books, s.83.

²¹⁹ E. Altunay (2018). *Mezopotamya ve Mısır Paganizmi*. Destek Yayınları, s.307.

²²⁰ P. A. Clayton (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames And Hudson, s.155.

²²¹ A. Dodson (2000). *Monarchs of the Nile*. The American University In Cairo Press, s.132.

²²² C.N. Reeves (1990). *The Valley of the Kings-The Decline of A Royal Necropolis*. Kegan Paul International, s.94.

koruduğuna inanılmaktadır. Böylece II. Ramses, büyük mezarında sonsuza kadar konaklaması için yaldızlı bir tabutla gömülmeye hazır hale getirilmiştir.²²³

Arkeolog Harry Burton, II. Ramses'in mezarının yüzyıllar boyu maruz kaldığı birden fazla sel olayı ve nem sonucu büyük hasar aldığını belirtmiştir.²²⁴ Dekorasyonun çoğu hasar görmesine rağmen bir dizi yeni özellik göze çarpmaktadır. Giriş kapısında ilk kez İsis ve Nephtys'in yanlarında güneş diski ile süslenmiştir. Aynı şekilde kapı pervazlarında diz çökmüş tanrıça Maat'ın görüntüsü yer almaktadır. Tüm bu unsurlara ilk olarak II. Ramses'in mezarında rastlanmış ve Ramses'ten sonraki firavunların mezarlarında da bu dekorasyon kullanılmaya başlanmıştır. Giriş koridorlarının duvarlarında Ra ve Anubis²²⁵ gibi tanrıların tasvirleri yer almaktadır. İlk sütunlu salona Kapılar Kitabı verilmiş ve alt koridorlar ise ağzın açılması sahneleriyle dekore edilmiştir. Giriş odası dekorasyonu ise Ölüler Kitabı'ndan²²⁶ sahneleri göstermektedir.

II. Ramses'in cenazesi töreni, on üçüncü ve hayatta kalan en büyük oğlu Merenptah tarafından gerçekleştirilmiştir. Ellili veya altmışlı yaşlarında, ağabeyi Khaemwaset'in ölümünün ardından tahtın varisi seçilmiştir. Merenptah, babasının artık ülkeyi idare edecek kabiliyete sahip olmadığı ve monarşinin gerilediği yıllarda Mısır'ın yönetimini omuzlayan bir varis olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece, II. Ramses'in ölümü ardından tahtı kendi başına idare edebilecek kadar donanım kazanmıştır.²²⁷

²²³ K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*. The American University in Cairo Press, s.159.

²²⁴ N. Reeves & R.H. Wilkinson (1996). *The Complete Valley of the Kings-Tombs and Treasures Of Egypt's Greatest Pharaohs*. Thames And Hudson, s.140.

²²⁵ Anubis, Antik Mısır'da ölülerin cesetlerinin mumyalanması ve gömülmesinden sorumlu olan bir tanrıdır. Genellikle çakal veya köpek başlı olarak tasvir edilir. (G. Pinch (2019). *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*. (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, s.168.)

²²⁶ Ölülerin öte dünyaya geçişine kılavuzluk etmek adına mezarların duvarlarına veya son kapısına mühürlenmiş kitaptır. (P. Le Page Renouf (2019). *Mısır'ın Ölüler Kitabı*. (Çev.) Erhan Altunay, Onbir Yayınları, İstanbul, s.39.

²²⁷ A. Dodson (2000). *Monarchs Of The Nile*. The American University In Cairo Press, s.132.

4. II. RAMSES DÖNEMİNDE MİSİR-HİTİT İLİŞKİLERİ

4.1. II. Ramses Dönemi Öncesi Mısır-Hitit İlişkileri

Coğrafi konumlarından dolayı komşu olmalarının dışında Hititlerin izlediği yayılcı politika ve ticaret yollarının en önemlilerini üzerinde bulunduran Kuzey Suriye'ye hâkim olma arzusu onları sık sık komşuları Mısır ile ilişkiler kurmaya sevk etmiştir. Bugün modern Suriye olarak adlandırdığımız devletin sınırları; İsrail, Ürdün, Lübnan ve Türkiye arasında yer almaktadır. Aynı zamanda orta çağda “Bilad’üş-Şam” olarak bilinen bu bölge güneyde Sina, batıda Akdeniz, kuzeyde Anadolu ve doğuda Suriye çölleri ile çevrelenmiştir ve önemli tarımsal alanlara ve birçok önemli neolitik bölgelere ev sahipliği yapmıştır.²²⁸ Bu bölge aynı zamanda Asya'ya giden devasa bir ticaret yolunun anahtarı olmuştur. Kuzey Suriye üzerinde hakimiyet kuran devletin bu anahtarı elinde tutması işten bile değildir.²²⁹ Hititler için Kuzey Suriye'nin üzerinde kurulan egemenlik hem bu ticaret yoluna hâkim olmak hem de bölgeyi Mısırlılara karşı tampon bölgesi olarak kullanmak demektir. Kuzey Suriye hakimiyeti çerçevesinde Mısır-Hitit arasında kurulan ilişkilerin içeriği kimi zaman savaşlar, kimi zaman diplomatik anlaşmalar ve kimi zaman da evlilik yolu ile akrabalık ilişkileri kurmak yönünde olmuştur. Ancak bu iki devlet arasındaki siyasi ve sonradan diplomatik ilişkilere dönüşecek olan ilişkiler ağının en mühimi Kadeş Savaşı olmuştur.

Mısırlıların Kadeş Savaşı'na giden yolda Anadolu ile girdikleri siyasi ve sosyal etkileşim bilhassa Hititlerin imparatorluk döneminin en önemli krallarından I. Şuppiluliuma döneminde zirveye çıkmıştır. I. Şuppiluliuma döneminde Hitit Devleti'nin kuzey sınırlarını tehdit eden Kaşkaların çıkarmış olduğu kargaşayı fırsat bilen Mitanni ve Mısır, birlikte harekete geçmişlerdir. Mitanni, Kuzey Suriye'de Hititlerin askeri üssünü dağıtmış, Mısır ise Kadeş şehrini baskı altına alarak işgal etmeye çalışmıştır. Ancak bölgede yakalanan başarı çok uzun sürmemiştir. I. Şuppiluliuma tekrar Suriye'ye yönelerek burada sağladığı statüsünü koruma amaçlı seferlere devam etmiştir. Mitanni Devleti'nin Suriye'de kale konumuna sahip Kargamış bu seferde asıl hedef olmuş ve ele geçirilmiştir. Mısırlıların otorite boşluğundan yararlanarak saldırdığı Kadeş'in öcü ise bir Mısır bölgesi olan Amka'ya asker çıkartılarak alınmıştır.²³⁰ I. Şuppiluliuma bölgede hakimiyetini güçlendirme çabalarına devam ederken saray entrikasına kurban gittiği düşünülen Tuthankhamon'un dul karısı Ankhesenamon'dan bir mektup aldı.

²²⁸ P. Bienkowski & A. Millard (2000). *Dictionary of the Ancient Near East*. University Of Pennsylvania Press, s.282.

²²⁹ M. R. Bunson (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, s.190.

²³⁰ RGTC VI: 13; M. Alparslan (2007). *Muvattalli ve Dönemi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 131.

Kraliçe mektupta Hitit kralından kendisine bir eş, Mısır tahtına ise kral olması için oğullarından birini Mısır'a göndermesini istiyordu. Bu alışılmışın dışında evlilik isteğine kuşku ile yaklaşan Šuppiluliuma büyük odacı başı olan Hattuşa-zitiyi Mısır'a göndererek asıl niyetlerinin ne olduğunu öğrenmesini istemiştir. Mısır kraliçesi Šuppiluliuma'nın kuşkucu tavrına karşı bir mektup daha yazarak şu şekilde tepisini dile getirmiştir:

*“Neden beni aldatacaklar diyorsun? Eğer bir oğlum olsaydı bir yabancıya yazıp sıkıntımı açığa vurur muydum? Sen benden kuşkuluyorsun! Kocam öldü ve oğlum da yok. Halktan biri ile mi evleneyim. Senden başkasına yazmadım. Herkes senin birçok oğlun olduğunu söylüyor; birini bana ver. O benim kocam olacak ve Mısır'ı idare edecek”*²³¹

Bu mektup üzerine küçük oğlu Zannanza'yı Mısır'a kral olması için göndermiş ancak Zannanza yolda suikasta uğramıştır. Mısır tahtına kral bulma çabalarının sonuçsuz kalmasının yanı sıra Mısır-Hitit ilişkileri bu olaydan sonra daha da gerginleşmiştir. I. Šuppiluliuma oğlunu kaybetmenin verdiği üzüntü ve öfke Suriye üzerine olan seferlerini daha da sıklaştırmıştır.²³²

I. Šuppiluliuma Hitit ana yurdunun güney sınırında sağladığı başarılar ile Mısırlılara göz ardı edilmemesi gereken bir düşman olduğunu hatırlatmıştır. Mitanni Devleti fethedilmiş ve Ugarit, Kadeş ve Amurru dahil olmak üzere birçok devletin hükümdarı ile vasallık anlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmalar çoğu zaman Hititlerin Kuzey Suriye'de ve Anadolu'da vasal haline getirilen devletlerin hukuki olarak boyun eğdirilmesi amacına hizmet etmiştir. Bu anlaşmalar vasal devletlerin Hatti tanrılarına ve krallarına edilen sadakat yemini ile birlikte vasal devletlerinin Hitit devletine koşulsuz bağlanması demektir.²³³ Šuppiluliuma, Kuzey Suriye'de kurulan egemenliğin hemen ardından, Suriye'den gelen askerlerden taşınmış olabileceği düşünülen veba salgını sonucu öldüğünde yerine II. Murşili geçmiştir.

II. Murşili'nin tahta geçişinin hemen ardından Kuzey Suriye'de babası döneminde sağlanan asayiş bozulmuş ve isyanlar baş göstermiştir. II. Murşili'nin henüz kendisini ispatlayamamış olması sonucu çıkan bu kargaşa, Murşili'nin isyancılar üzerine gönderdiği komutanların başarılı girişimleri sonucu bertaraf edilmiştir. Bilhassa Suriye cephesinde babası döneminde geline statüye tekrar ulaşılmıştır. Kadeş tekrar kuşatılmış, Kadeş kralı Aitakkama

²³¹ H.G. Güterbock (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II, *Journal of Cuneiform Studies*, 10(3), s.94.

²³² I. Klock-Fontanille (2005). *Hititler*. (Çev.) Nuriye Yiğitler, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, s.31.

²³³ E. Devecchi (2015). Hitit İmparatorluğu ve Mısır'la Çatışma, Umberto Eco (Ed.), *Antik Yakın Doğu*, Alfa Yayınları, İstanbul, s.176.

oğlu Nikmadu tarafından öldürülmüş ve Hitit boyunduruğuna kendi isteği ile geri dönmüştür. II. Murşili Nikmadu'yu Kadeş'in kralı olarak resmen tanımıştır.²³⁴ Hititlerin bölgedeki nüfuzları yeniden pekişirken, Mısır bölgeyi denetim altına alacak planlar yapmıştır.

Mısır'ın kendi nüfuz alanları olarak kabul ettiği kuzey kesiminin Hitit egemenliğinde olması Mısır krallarını memnun etmemiştir. Horemheb'in eski veziri I. Ramses, on sekizinci hanedanın ilk krallarının militarist ideolojisinin devamı niteliğinde bir hanedan kurmuştur. I. Ramses'in selefi I. Seti tahta çıktığında bu militarist ideolojiye dayalı politikalar izlemiştir.²³⁵ Seti, Amurru ve Kadeş'in Hititlerin bölgedeki nüfuzlarının kırılmasını sağlamak amacıyla bu iki şehre sefer tertipledi. Kadeş şehrinin alınmasının ardından Seti bir zafer anıtı inşa ettirmiştir.²³⁶ Karnak'ta bulunan bu anıtta kendisine zaferin tanrılar tarafından bahşedildiğinden bahseden Seti, savaştan ayrıca şu şekilde bahsetmektedir:

“... güçlü boğa (kalkık) boynuzlu, (güçlü) yürekli, Asyalıları vurmuş, Hititleri alt etmiş, liderlerini öldürmüş, kanlarını akıtmış, ateşin dili gibi üzerlerine gitmiş, onları hiç olmadığı kadar... Mısır'ı bilmeyen ülkelerin liderlerini, majeste esir aldı... Majeste bu ülkeleri mahvettiğinde, zafer geri döndü. O, Hatti Ülkesi'ne şiddetli bir darbe indirdi, korkak asileri vazgeçirdi.”²³⁷

Ancak I. Seti'nin sağladığı başarı kısa süreli oldu. III. Tutmosis zamanında karşılaşılan Hitit ordusu daha organize hareket ediyor ve güçlü bir muhalefet sergiliyordu.²³⁸ Mısır kuvvetlerinin Kadeş'ten ayrılmasının hemen ardından Kadeş'in yeniden Hitit tarafına geçerek onlara bağlı kalmayı tercih etmesi de bölgede sağlanan askeri başarının yanı sıra sadakatin bir göstergesiydi. Amurru da ise durum farklıydı. Amurru Mısır'a bağlı kalmayı tercih ederek saf değiştirmiştir.²³⁹ Murnane 'ye göre I. Seti'nin Kadeş ve Amurru'yu fetih girişimleri Muvatalli hükümdarlığında Mısır ve Hitit arasında yürürlükte olan anlaşmanın feshedilmesi ile sonuçlanmıştır.²⁴⁰ I. Seti'nin bölge üzerine düzenlediği saldırılar Amurru'nun Mısır'a katılması

²³⁴ B. Brandau & H. Schickert (2015). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. (Çev.) Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayıncılık, İstanbul, s.208.

²³⁵ M. Van De Mieroop (2007). *The Eastern Mediterranean In the Age of Ramesses II*. Blackwell Publishing, s.38.

²³⁶ P.A. Clayton (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames And Hudson, s.142.

²³⁷ T. Bryce (1998). *The Kingdom of the Hittites*. Clarendon Press, s.250; M. Alparslan (2007). *Muvatalli ve Dönemi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 134.

²³⁸ E.A. Allen (1889). *History of Civilization the Ancient World or Dawn of History*. Central Publishing House, s.584

²³⁹ T. Wilkinson (2016). *Eski Mısır-MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. (Çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, s.396.

²⁴⁰ W. J. Murnane (1990). *Road To Kadesh*. The University Of Chicago Press, s.58.

hariç sonuçsuz kalmış, Hititler ise Kadeş'te varlıklarını daha da güçlendirerek statülerini korumayı başarmışlardır.²⁴¹

I. Seti ardından tahta çıkan oğlu II. Ramses zamanına kadar olan Mısır-Hitit ilişkileri bu doğrultuda devam etmiştir. Bölgede yaşanan çıkar çatışmaları, vasalların imparatorluklara ihanetleri ve bölgenin jeopolitik olarak önem arz etmesi iki devlet arasında çıkan gerginliği daha da körüklemiş ve Kadeş Savaşı'nın patlak vermesine sebep olmuştur. Mısır kralı II. Ramses ve Hitit kralı II. Muvatalli arasında gerçekleşen bu savaş, savaşın niteliği ve sonrasında kurulan diplomatik ilişkiler açısından emsalsiz bir örnek teşkil etmektedir.

4.2. II. Ramses Dönemi ve Kadeş Savaşı

II. Ramses ile Hitit kralı II. Muvatalli arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı, Ramses'in saltanatının beşinci yılında, MÖ 1274'te meydana gelmiştir.²⁴² Spalinger'e göre Asya'daki hakimiyetin son ve belirleyici olma niteliklerini taşıyan bu savaş, III. Tutmosis yönetiminde kazanılan Megiddo zaferine eşit bir dönüm noktası sayılmaktadır.²⁴³ II. Ramses, babası ve atalarının önceki yıllarda güvence altına alarak topraklarına kattığı kuzey sınırı, tekrar Hitit hakimiyeti altına girince tahta geçişinin ardından ilk iş olarak bu coğrafyaya yönelmiştir.²⁴⁴ II. Ramses'in geride bıraktığı yazılı metinler, savaşın tasvirlerinin yer aldığı steller ve tapınak duvarlarındaki betimlemeler savaş hakkında sahip olunan en büyük kaynaklardır. Örneğin; Ebu Simbel, Luksor ve Karnak tapınaklarının yanı sıra anıt tapınak olan Ramezyum'un duvarları bu savaş sahneleri ile donatılmıştır.²⁴⁵ Mieroop'a göre; bilim insanları Kadeş Savaşı'nı hem anlatıdaki hem de görüntüdeki belgelerin çokluğu nedeniyle Antik Yakındoğu'daki en bilinen savaş olarak görmektedirler. Mieroop, kaynakların benzersiz zenginliğine rağmen savaşın gerçekliğinin mi yoksa firavun tarafından bize aksettirilen tasvirlerin mi gerçek olduğunun dikkatlice incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁴⁶ Mısırlı kaynakların bolluğuna oranla Hititlerden günümüze ulaşan savaş ile alakalı metin veya tasvirler bulunmamaktadır. Yalnızca Muvatalli'nin kardeşi, orduya komutanlık eden III. Hattuşili'nin otobiyografisinde birkaç satır savaştan bahsedilmektedir.²⁴⁷

²⁴¹ T. Yiğit (2019). *Eski Mısır Tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.128.

²⁴² T. Bryce (2019). *Warriors of Anatolia-A Concise History of the Hitites*. I.B. Tauris, s.163.

²⁴³ A. J. Spalinger (2005). *War In Ancient Egypt-The New Kingdom*. Blackwell Publishing, s.209.

²⁴⁴ M. Cavendish (2011). *Ancient Egypt and the Near East*. Marshall Cavendish Reference, s.42.

²⁴⁵ F. Kınal (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.112.

²⁴⁶ M. Van De Mieroop (2007). *The Eastern Mediterranean In the Age of Ramesses II*. Blackwell Publishing, s.38.

²⁴⁷ F. Kınal (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.112.

Kadeş Savaşı'na giden yolda, II. Ramses'ten önce zaten gergin olan Mısır-Hitit ilişkileri Kuzey Suriye'de ikili oyunlar oynayan Amurru kralı Bentešina'nın Mısır İmparatorluğu çatısı altına girip, Hitit Devleti'ni tanımama kararı ardından daha da gerginleşmiş ve bu olay savaşı kaçınılmaz kılmıştır.²⁴⁸ Amurru'nun Hititlere karşı sergilediği tutum açıkça bölgedeki otoritenin firavununun eline geçtiğinin göstergesiydi.²⁴⁹ Amurru, Hitit İmparatorluğu'na açıkça "Biz tebaaydık, şimdi biz sizin tebaanız değiliz artık" demiştir.²⁵⁰ Hitit kralı II. Muvatalli'nin Kadeş'e gideceği yollar Amurru vasal devletinin elinde bulunmakta ve bu toprakların geri alınması savaş için stratejik bir önem taşımaktadır. Muvatalli, Amurru üzerine yürüyerek burayı işgal etmiş ve Kadeş'e kendisini yaklaştıran adımlardan birisini atmıştır. Amurru'nun işgali ardından Amurru kralı Bentešina yakalanmış ve Muvatalli'nin savaş için Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşıdığı başkentine götürülmek üzere esir alınmıştır.²⁵¹ Mısır açısından savaşa sebebiyet veren bir başka hadise ise Kadeş şehri olmuştur. Kadeş prensinin Hititler ile vasallık anlaşması yapması Mısır hükümdarının bölgedeki çıkarlarına ters düşmektedir. II. Ramses bunun üzerine Kadeş'in Mısır'a yeniden bağlılığını tesis etme ve Kuzey Suriye'de Hitit nüfuzunu engelleme amaçlı politikalar yürütmüştür.²⁵² Kadeş Savaşı öncesi II. Ramses ile II. Muvatalli arasındaki durum bu şekildedir.

II. Ramses, MÖ 1274 yılının nisan ayının sonlarında Kadeş'e doğru yola çıkmıştır.²⁵³ II. Ramses'in ordusu, her biri piyade ve savaş arabalarından oluşan, koruyucu bir tanrının sancağı altında yürüyen dört tümene bölünmüş beş bin ve toplamda ise yaklaşık yirmi bin kişilik askerden oluşmaktaydı. Bu tümenlerden ilki II. Ramses'in bizzat komuta ettiği, Teb bölgesinden getirilen askerlerin oluşturduğu Amon tümeniydi. Bu tümeni, Heliopolis'ten getirilen askerlerden oluşan Re, Memfis'ten getirilen askerlerden oluşan Ptah ve Kuzeydoğu Delta bölgesinden getirilen askerlerden oluşan Sutekh (Seth) tümeni izlemiştir. Kenan ve Güney Suriye'den geçen sahil yolu ve Beka Vadisi boyunca Kadeş'e ulaşmak için bir ay yol alan bu ordu, erzak, silahlar ve çadırlar taşımıştır.²⁵⁴ Ayrıca, Mısır ordusunun başında hücum liderlik etmekle görevli firavun, savaş arabası tarafından sürülen arabada gitmekte deriden yapılmış zırh ile korunmaktadır. Firavunun hemen ardında atların çekmiş olduğu hafif savaş

²⁴⁸ A. Ünal (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.80.

²⁴⁹ E. Akurgal (2017). *Anadolu Uygarlıkları*. Phoenix, s.78.

²⁵⁰ A. Gotze (1929). Zur Schlacht Von Qades, *Orientalistische Literaturzeitung*, 32(1-6), 835.

²⁵¹ A. Ünal (2019). *age*, s.719.

²⁵² H. Goedicke (1966). Considerations on the Battle of Kadesh, *The Journal of the Egyptian Archaeology*, (52), 72.

²⁵³ J. H. Breasted (1903). *The Battle of Kadesh*, The University of Chicago Press, s.89.

²⁵⁴ J. Tyldesley (2001). *Ramesses-Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.68.

arabalarında seçkin birlikler bulunmaktadır. Firavunun arabasında olduğu gibi arabacı aracı kullanmakta ve üzerindeki asker ise mızrak, ok, yay ve kalkanla kuşanmış halde yolculuk etmektedir.²⁵⁵

Hititlerin savaş hazırlığı ise ilk olarak başkent Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşınması ile başlamıştır. Muvatalli'nin başkenti taşınmasının altında yatan sebep o sıralarda onları hayli uğraştıran Kuzeyli düşmanları Kaşkaların, kendisi Mısırlılar ile savaşırken Hattuşa'yı ele geçirebileceklerinden çekinmesidir. Kaşkaların tanrı heykellerini tahrip etmesi durumundan kaçınmak adına başkent taşınırken bu heykellerde beraberlerinde götürülmüştür. Muvatalli'nin kardeşi III. Hattuşili daha sonra Kaşka tehlikesini bertaraf ederek, onların da Kadeş Savaşına birlik ve savaş arabaları ile katılmasını sağlamıştır.²⁵⁶ Kaşka sorununun da halledilmesinin ardından savaş hazırlıklarına devam eden Hititler, başlarında II. Muvatalli ve III. Hattuşili'nin bulunduğu ordu ile yola çıkmıştır. Muvatalli önce cephede bulunmuyordu ve başkomutan görevine kardeşi III. Hattuşili'yi atamıştı.²⁵⁷ Mısır kaynaklarında geçen Hitit askerlerinin sayısı otuz beş bin asker ve üç bin beş yüz savaş arabası olarak saptanmıştır.²⁵⁸ Hititler savaş arabalarına Mısırlılardan daha fazla önem vermiştir. Mısır savaş arabaları daha önce de bahsedildiği gibi hafif ve iki asker taşıyabiliyorken, Hitit arabaları daha geniş olmakla birlikte üç kişilik bir ekip taşıyabiliyordu. Bu ekip; bir sürücü, bir savaşçı ve savaşçıyı korumak için kalkan taşıyan bir askerden oluşuyordu. Ancak ileride bu durumun yarattığı değişkenlere değinileceği üzere Hititler açısından bir dezavantaj sağlanmıştır.²⁵⁹ Hitit ordusu ayrıca değişik kabileler ve vasal devletlerden toplanan askerlerden oluşmaktadır. Mısır ordusu ile karşılaştırıldığında deneyimsiz, eğitimsiz ve vasıfsız askerlerden oluşan ordunun oluşturduğu heterojen yapının askeri strateji açısından olumsuz etkileri savaş alanında görülecektir. Bu deneyimsiz ve vasıfsız ordu Amarna Dönemi'nden itibaren zengin olduklarını düşündükleri Mısır'a karşı bir zaafı oluşmuştu ve savaş esnasında düşündükleri tek şey ganimet toplamak olacaktır.²⁶⁰ Hititlerin topladığı bu ordu Luksor'daki II. Ramses pilonunun güney tarafında yazılan Kadeş Şiiri'nde şu şekilde sıralanmıştır:

²⁵⁵ J. Tyldesley (2008). *Mısır'ın İcyüzü*. (Çev.) Levent Türer, Tudem Yayıncılık, İzmir, s.39.

²⁵⁶ E. Akurgal (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Phoenix, s.52.

²⁵⁷ J.F. Quack (2002). *Diplomatik Yazışmalar Işığında Hattuşa ve Mısır Arasındaki İlişkiler*, Wenzel Jacob (Ed), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, Almanya, s.518.

²⁵⁸ E. Akurgal (2015). *age*, s.53.

²⁵⁹ D. Nardo (2003). *The History of Weapons and Warfare Ancient Egypt*. Thomson Gale, s.68.

²⁶⁰ A. Ünal (2014). *Eskiçağ Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi-Puduhepa ve Zamanı*, Salmat Basım Yayım, s.251.

" *Hatti ülkesi bütünüyle geliyor; Nahrin, Arzawa, Dardani, Keşkeş, Masa, Pidas, Ilium, Kilikya, Kizzuwadna, Karkamış, Ugarit, Qedi, Nuhaşşe, Musanet ve Kadeş. Hatti, uzak ülkelerden getirilmeyen ordu bırakmamıştı ve onların prensleri de oradaydı. Onunla beraber piyadelerini ve arabalarını getiriyorlar. Son derece kalabalık, emsalsiz, dağları ve vadileri kaplıyorlardı. Onlar çekirge sürüsü gibiydiler. Hatti'nin cebinde ne gümüş ne de altın kalmıştı, hepsini onunla birlikte gelen ülkelerin reislerine vermişti.*"²⁶¹

Mısır tarafına yeniden dönecek olursak, Doğu Delta'da bulunan Pi-Ramses'ten MÖ 1274 Nisan ayının sonunda piyade taburları artık yola çıkmıştır. Ana ordu kara yolu ile Kenan ve Güney Suriye üzerinden Kadeş'e yönlendirilirken, bir destek kuvveti ise doğrudan Fenike kıyıları boyunca ilerleyecek ve daha sonra iç kesimlere, doğuya doğru yönelerek Ramses ile Kadeş'te buluşacaklardır. II. Ramses'in saltanatının beşinci yılı, ikinci ayı ve dokuzuncu gününe tekabül eden bu yürüyüşte Mısır orduları Kadeş'e doğru ilerlerken yolda herhangi bir muhalefet veya isyan ile karşılaşmamışlardır. Hatta güzergâh üzerinde bulunan kabilelerin reisleri firavuna haraçlarını sunarak sadakatlerini tazelemişlerdir. Yol üzerinde herhangi bir sorunla karşılaşmadan Gazze üzerinden Kenan'a doğru hızlıca ulaşan Mısır ordusu, Ürdün üzerinden Beka ve Lübnan sıradağları arasındaki geçitlerden istikrarlı bir şekilde hareket ederek Kadeş'e Hititlerden önce varmayı hedeflemekteydiler.²⁶² Nitelim Mısır'dan ayrılmalarının ardından bir ay geçmiş ve Kadeş'e sadece birkaç kilometre kalmıştır. Ramses'in öncülüğünde ilerleyen Amon tümeni ile diğer üç tümen arasında bu hızlı yolculukta hatırı sayılır bir mesafe oluşmuştur. Diğer üç tümen Amon tümeninin oldukça gerisinde kalmıştır. Şimdi düşman topraklarında bulunan Amon tümeni, herhangi bir saldırıya maruz kalmaları durumunda yalnızca kendi tümeninin kaynaklarını kullanabileceklerdir. Nitekim savaş esnasında bu durumun yarattığı olumsuzluklar daha iyi anlaşılacaktır. Amon tümeni, Orontes Nehri'ne yakın Şabtuna geçidine vardıklarında Hitit ordusundan firar ettiklerini iddia eden Sasu kabilesine mensup iki bedevi ile karşılaşmışlardır.²⁶³ Sorguya çekilen iki bedevi Mısırlılara Hitit ordusunun henüz Halep'te olduğu bilgisini vermiştir. Bu iki bedevi aslında Hititlerin casuslarıydılar ve Mısır ordusunun konumunu saptamak için gönderilmişlerdir. Ancak Ramses ve tümeni bu iki bedevinin sözlerine güvenerek geçidi geçtiler.²⁶⁴ Ramses'in bu iki bedeviye

²⁶¹ S.A. Gardiner (1960). *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II*. Oxford Printed For the Griffith Institute at the University Press, s.8.

²⁶² K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant-The Life and Times of Ramesses II*. The American University In Cairo Press, s.53.

²⁶³ T. Bryce (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, s.237.

²⁶⁴ A.H. Sayce (1892). *The Hittites-The Story of A Forgotten Empire*. The Religious Tract Society, s.26.

güvenerek geçidi geçmesinde bedevilerin Ramses'e ettikleri bağlılık yemininin etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Tyldesley'e göre Ramses'in iki casusun söyledikleri, Hititlerin ondan korktuğu ve saklandıkları yalanı Ramses'in kibrini körüklemiş bu iki casusun sözlerinin araştırılmasına gerek görülmemiştir.²⁶⁵ Birliğin yoluna devam etmesinin ertesi günü iki Hititli casus daha yakalanmıştır. İkinci defa yakalanan casuslardan şüphelenen Mısırlılar, bedevilere şiddet yolu ile gerçeği söyletmişlerdir.²⁶⁶ Casusların itirafları sonucu Hitit ordusunun Asi Irmağı'nın yakınlarında olduğu öğrenilmiştir.²⁶⁷ Firavunun huzuruna çıkarılan bu iki bedevinin verdikleri ifade Mısır kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

“Firavun huzuruna çıkarıldıklarında majesteleri, “Sen kimsin’ diye sordu. Biz Hatti kralına aitiz dediler. Sizi gözetlememiz için bizi gönderdi. O zaman majesteleri onlara “Nerede o Hatti? Tunip’in kuzeyindeki Halep diyarında olduğunu duymuştum” Majestelerine cevap verdiler: “Hatti kralı. Onu destekleyen birçok ülke ile birlikte geldi... Piyadeleri ve savaş arabaları ile silahlanmışlar. Savaş silahları hazır. Sahildeki kum tanelerinden daha çokturlar. İşte, eski Kadeş şehrinin arkasında savaşa hazır ve teçhizatlı duruyorlar.”²⁶⁸

Muvatalli ve askerleri Kadeş'in doğu tarafına çoktan ulaşmışlardı ve hemen bir pusu kurmaya hazırlanıyorlardı. Orontes'in her iki tarafına yayılmış dört tümeni ile Mısırlılar, oldukça savunmasız bir konumda kalmışlardır. Durumun dehşeti ortaya çıktığında Ramses, üst düzey subaylarını acil bir savaş konseyine çağırmış ve bu sırada felaketin tüm suçunu doğrudan astlarının omuzlarına yüklemiştir.²⁶⁹

Ramses, generalleri ile acil durum taktiklerini tartıştığı esnada aniden nehir tarafından sıra sıra Hitit savaş arabaları görünmüş ve Kadeş Ovası boyunca batıya hücum etmişlerdir. Hücumla geçtiklerinde tamamen hazırlıksız yakalanan Re tümeni ile karşılaşmış ve tümeni ikiye bölerek parçalamışlardır.²⁷⁰ Re tümeni safları dağılmış ve Hitit savaş arabaları sıcak takipteyken kuzeye, Amon'un kralla olan bölümü tarafından kurulan kampa doğru kaçmıştır. Önce firarileri, ardından düşman savaş arabalarından oluşan bir toz bulutunun üzerlerine hızla geldiğini gören Amon tümenine bağlı askerler paniğe kapılmışlardır. Hitit savaş arabaları kampın çevresini sarmış ve kampa saldırmışlardır. Muvatalli savaşı kazanmış gibi

²⁶⁵ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.70.

²⁶⁶ A. J. Spalinger (2005). *War In Ancient Egypt-The New Kingdom*. Blackwell Publishing, s.211.

²⁶⁷ S. De Martino (2003). *Hititler*. (Çev.) Erendiz Özbayoğlu, Dost Yayınevi, s.64.

²⁶⁸ J. Tyldesley (2001). *age*, s.70.

²⁶⁹ *age*, s.71.

²⁷⁰ S. De Martino (2003). *Hititler*. (Çev.) Erendiz Özbayoğlu, Dost Yayınevi, s.65.

görülmektedir.²⁷¹ Bu noktadan sonra Mısır kaynaklarında bahsedildiği üzere firavun efsanevi bir şekilde Hitit orduları ile tek başına savaşmış görünmektedir. Firavun aniden bütün orduyu tek başına kurtaran bir kahraman olmuştur. Bu hadise Mısır kaynaklarında şu şekilde anlatılmaktadır:²⁷²

"Şimdi majesteleri, Asi Nehri'nin batı tarafında Kadeş kasabasının kuzeyinde baskına uğramıştı. Majesteleri ayağa kalktı ve savaş ziynetlerini, zırhını kuşandı; böylece Baal gibi oldu. Amon'un sevgilisi Usarmare-Setepnere'yi taşıyan büyük at, liderlerin ortasında kalmıştı. Majesteleri yalnız başına düşmanların ortasına hücum etti. Majestelerinin çevresini iki bin beş yüz savaş arabası sarmıştı. Ne piyadeler ne savaş arabaları hiçbiri yanında yoktu. Sonra majesteleri dedi ki 'Sorun nedir, ey babam Amon?' Bir baba oğlunu hiç unutmuyor mu? Ben senin emrine uymadım mı? Ne senin koyduğun kuralları çiğnedim ne de senin yolundan saptım. Mısır'ın büyük efendisi Mısır'ı yabancılara teslim etmeyecek kadar büyüktür. Ey Amon! Bu tanrının tanımadığı zavallı Asyalılar için ne umarsın? Sana yeterince anıtlar yaptırıp tapınaklarını tutsaklarla doldurmuyor muyum? Milyonlarca yıllık evimi senin için inşa ediyor, sana bütün malımı veriyorum. Kurbanlarına yiyecek sağlamak için sana topraklarımı sunuyor ve sana çok güzel kokulu otlarla birlikte sığır kurbanı sunuyorum. Sana haykırdım ey babam Amon, çünkü tanımadığım garip bir kalabalığın ortasındayım. Bana karşı birleşen bütün yabancı ülkeler arasında tek başımayım, benden başkası yok. Piyadelerim beni terk etti, onlara bağırdım ancak beni dinlemediler. Sonra Amon'un orada olduğunu gördüm. Benim için milyonlarca piyadeden, yüz binlerce savaş arabasından veya on binlerce kardeş ve çocuktan, tek yürek olsalar bile daha değerlidir. Birçok kişinin emeği boştur çünkü Amon onlardan daha değerlidir. Onu çağırdığımda Amon'un geldiğini duydum. Elini koydu ve ben seviniyordum. Arkamdan bağırdı 'İleri doğru! Ben seninleyim; ben senin babanı! Elim seninle çünkü ben sana yüzbinlerden daha değerliyim ve ben yiğitliği seven güçlü bir tanrıyım.' Yüreğim sağlam, cesaretli ve sevinçliydim. Dualarım gerçekleşti. Sağ tarafıma vuruyor solumla boğuşuyordum. İki bin beş yüz savaş arabasının önümde ceset yığınları haline geldiğini gördüm. İçlerinden birisi bile benimle savaşmak için elini kaldırmadı, çünkü benden korkan yürekleri bedenlerinde titriyordu ve kolları güçsüzdü. Ne ateş edebiliyorlar ne de ciritlerini fırlatmak için cesaret bulabiliyorlardı. Onları timsahların suların içinde yüz üstü durduğu gibi suya daldırdım.

²⁷¹ K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant-The Life And Times Of Ramesses II*. The American University In Cairo Press, s.58.

²⁷² A. Ünal (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.723.

*Dilediğim kadar öldürüyordum ve onlar ne arkalarına bakabildiler ne de geri dönebildiler. Düşenlerde ayağa kalkamadı.*²⁷³

Kadeş Savaşı'nın en ayrıntılı şekilde anlatıldığı Karnak tapınağındaki bu 'Şiir' elbette ki savaşta cereyan eden olayların II. Ramses tarafından yorumlanan şeklini oluşturmaktadır. Breasted, bu şiiri "Son derece idealize edilmiş ve tamamen hayali" olarak nitelendirmiştir.²⁷⁴ II. Ramses'in Amon'un yardımıyla savaşı kazanmış olduğu ifadesi dini bir propaganda olarak karşımıza çıkmaktadır. Manley, savaş kayıtlarının kralın yanında savaştığı görülen tanrı Amon'a şükran gününün dindar bir ilahisi olduğunu öne sürmüştür.²⁷⁵ Ramses'in şiirinde belirttiği üzere savaşı tanrı Amon'un sayesinde kazanmış olduğu vurgusu dönemindeki Amon inancı ve Amon rahiplerini yüceltmek amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Amon tapınağı ve rahipleri Mısır'ın imparatorluk olarak tarih sahnesinde yerini almalarında en önemli etkenlerden birisi olmuşlardır. Savaşı Amon'un yüceltilmesi için bir fırsat olarak gören II. Ramses, propagandasında biraz daha ileri giderek Amon'un tek tanrı olduğu inancını aşılama çalışmış, Karnak ve Luksor tapınaklarına ilaveler yapılmasının ardından Ebu Simbel tapınağı ve Ramezyum'u inşa ettirmiştir. Tanrı Amon artık diğer tüm tanrılara üstün gelerek tek tanrı konumuna erişmiştir.²⁷⁶ Savaşın seyrini değiştiren olay ise gerçekte çok farklıdır.

Ceram'a göre stratejik açıdan bakıldığında, II. Ramses'in Kadeş'e doğru ilerlerken uygulamış olduğu askeri taktik hatalıdır. Mısır ordusunun dört ayrı tümene bölünmüş olması ani bir baskın sonrası tüm kapasitesi ile saldırıya karşılık verilememesi sonucunu beraberinde getirmiştir.²⁷⁷ Bu görüşe katılanlardan birisi olan Johnson da; birliklerin ana gövdeden ayrılmasının orduyu yalnızca felakete sürükleyen yanlış bir taktik olduğunu savunmuştur.²⁷⁸ Mısır ordularının ani bir baskınla darmadağın edildiği sırada ise Amurru'dan gelen takviye tümeni Mısırlılar için çok daha ağır kayıplar verilmesinin önüne geçmiştir.²⁷⁹ Ayrıca daha önce de bahsedildiği gibi Hitit ordusunda savaşan askerlerin disiplinli bir düzenden uzak, yağma hırsı ile hareket etmeleri Mısırlıların lehine sonuçlar doğurmuştur. Ancak II. Ramses, yardıma

²⁷³ J.A. Wilson (1927). *The Texts of the Battle of Kadesh*, The American Journal of Semitic Languages and Literatures, 43(4), 270-271.

²⁷⁴ M.G. Hasel (2009). Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, *Proceedings of a Conference*, 3-7 May, University Of Haifa, Israel, s.71.

²⁷⁵ B. Manley (1996). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Egypt*. Penguin Books, s.85.

²⁷⁶ M. Kurhan (1995). İmparatorluk Tanrısı Amon, *Belleten*, 59(226), 537.

²⁷⁷ C.W. Ceram (1956). *The Secret of the Hitites: The Discovery of An Ancient Empire*. New York Knopf, s.172.

²⁷⁸ P. Johnson (1999). *The Civilization of Ancient Egypt*. Harper Collins Publishers, s.93.

²⁷⁹ J.H. Breasted (1907). *Ancient Records of Egypt Vol 5*. The University of Chicago Press, s.156.

gelen takviye tümenden hiçbir yerde bahsetmemeyi tercih etmiştir.²⁸⁰ Hatta savaşta yardımlarından dolayı duyduğu minnettarlığı yalnızca onu terk etmeyen atlarına sunarak her iki atını da şahsen besleyeceğini belirtmiştir. Ayrıca, daha önce de bahsedildiği gibi Hititlerin kullandığı araçlar Mısırlı düşmanlarının kullandıklarına oranla daha ağır ve daha yavaştır. Mısır ordusu toparlanıp tekrar saldırıya geçtiğinde daha kolay ve hızlı manevralar yapan araçları ile hızlı hareket etmiş ve Hitit ordusunda bir kafa karışıklığına sebep olmuştur. Mısır ordusu, Hititlerin savaş arabalarına oldukça büyük hasarlar vermiştir.²⁸¹ Sonuç olarak; savaş esnasında her iki taraf da ağır kayıplar vermiş; bilhassa Hititler çok sayıda lider ve müttefik kaybetmişlerdir.²⁸²

Ertesi sabah erken saatlerde Ramses, bir inisiyatif olarak saldırı sırasının kendisinde olduğuna kanaat getirmiştir. Kendisinin komuta ettiği kuvvetleri ile Hititlere saldırmıştır. Bu saldırı ile beklenmedik bir atağa geçen Mısırlılar, düşmandan sayıca fazla savaş arabaları ile Hititleri geri püskürtmek için tüm gleri ile savaşmıştır. Ancak yetersiz savunma hattına rağmen Ramses, Muvatalli'nin komuta ettiği Hitit kuvvetleri bozguna uğratamamıştır. Girilen ıkmazda birbirine üstünlük sağlayamayan kuvvetler geri çekilmiştir. Gelinen son durum zerine Muvatalli, hanedanının politikalarına sadık kalarak girdikleri ıkmazı diplomatik yollar ile sonlandırmaya çalışmıştır.²⁸³ Muvatalli, Mısır kampına barış nerileri içeren bir mektup gönderse de mektubun içeriği bilinmemektedir. Ancak Kenneth'a göre Muvatalli, firavunu cesaretinden dolayı övmüş ve bölgesel statüko ile alakalı maddelerin bulunduğu bir mektup göndermiştir. Ramses komutanlarına Hititlerin önerisini bildirmesi üzerine komutanları şu Şekilde cevap vermiştir;²⁸⁴ *“Dediler ki: “Barış her Şeyden iyidir, Ey Egemen Efendimiz! Hiç kimse barış istemekle sulanmayacaktır. Öfkelendiğinizde size kim dayanabilir?”*²⁸⁵ Bu noktadan sonra Mısır kaynaklarına göre, Ramses ateşkes önerisini reddetmesinin ardından eve dönerek, Karnak'ın hipostil salonunun güney dış duvarına, Ramezyum'un kuzey ve batı dış tapınak duvarlarına ve Ebu Simbel ile Abidos tapınağının duvarlarına Hititleri nasıl yendiğini kaydetmiştir. Ancak Boğazköy'de bulunan Hitit kayıtlarına göre Ramses'in ateşkes Őartlarını

²⁸⁰ A. nal (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.726.

²⁸¹ D. Nardo (2003). *The History of Weapons and Warfare Ancient Egypt*. Thomas Gale, s.73.

²⁸² R. Chadwick (2005). *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing, s.198.

²⁸³ K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*. The American University In Cairo Press, s.62.

²⁸⁴ **age**, s.62.

²⁸⁵ C.W. Ceram (1956). *The Secret of the Hitites: The Discovery of An Ancient Empire*. New York Knopf, s.62.

kabul etmeyişinin ardından Muvatalli, Kadeş üzerindeki kontrol güçlendirerek Amurru'nun kontrolünü ele geçirmiştir.²⁸⁶

Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu savaşın kesin galibi olmamakla birlikte uzun vadede Muvatalli bölgede önemli bir üstünlük sağlamış olarak görünmektedir. Ramses'in güçlerini güneye doğru çekmesinin ardından Hitit ordusu kuzeyde Kadeş'i almakla kalmamış, Mısır'ın elindeki topraklar olan Aba (Şam) ülkesine kadar takip etmiş ve burayı himayesi altına alarak Aba'yı kardeşi III. Hattuşili'nin kontrolüne vermiştir;

*“Kardeşim Muvatalli Mısır ve Amurru kralına karşı galibiyeti ardından Aba'ya geri döndü. Ağabeyim Muvatalli Aba'yı yendiğinde Hatti'ye döndü ama beni Aba'da bıraktı.”*²⁸⁷

Kadeş Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri olan Amurru'nun yeniden ele geçirilmesi ve Hitit kontrolüne geri alınması kritik bir öneme sahiptir. Amurru'nun ele geçirilmesi vasal krallıkların kontrol edilebilmesi açısından mühim olmuştur.²⁸⁸ Kadeş Savaşı sonrası Amurru Kralı Şauşgamuwa ile Hitit Kralı IV. Tuthaliya arasında yapılan anlaşma ile savaşın sonuçları hakkında fikir edinebilmekteyiz:

*“Majestemin babasının kardeşi Muvatalli kral olduğunda, Amurrular ona, “Biz sana sadık köleler idik. Şimdi artık senin kölen değiliz” diyerek, ona karşı suç işlediler. Ve onlar Mısır ülkesi kralına gittiler. Ve majestemin babasının kardeşi Muvatalli ile Mısır ülkesi kralı, Amurrulular yüzünden birbirini ile savaştı. Muvatalli onu yendi. Amurru ülkesini de onların gücüyle mahvetti. Ve ona boyun eğdirdi. Ve Amurru ülkesinde Şapili'yi kral yaptı. Fakat majestemin babasının kardeşi Muvatalli tanrı olunca (ölünce), Majestemin babası Hattuşili kral oldu. Ve o, Şapili'yi tahttan indirdi. Ve Amurru ülkesinde senin baban Benteşina'yı kral yaptı. O, Majestemin babasını korudu. Ve Hatti ülkesini de korudu. Hiçbir surette Hatti ülkesine karşı suç işlemedi”*²⁸⁹

Amurru ile imzalanan bu antlaşma ile savaş ardından bölgedeki hakimiyetin Hititlere geçtiği açıkça görülmektedir. Ramses'in Kadeş Savaşı'nda zafer kazandığını iddia etmesine rağmen, savaşın ardından maruz kaldığı önemli toprak kaybı, Mısır'ın Suriye'deki statüsü ve otoritesine ciddi bir darbe olmuştur.²⁹⁰ Kadeş Savaşı'nın en önemli özelliklerinden birisi de

²⁸⁶ J. Tyldesley (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books, s.73.

²⁸⁷ T. Bryce (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, s.240.

²⁸⁸ *age*, s.240.

²⁸⁹ G. Karauğuz (2018). *Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*. Çizgi Kitabevi, s. 155.

²⁹⁰ T. Bryce (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, s.241.

Hititlerin kullanmış olduğu savaş taktiği ile sergilemiş olduğu askeri becerileridir. Savaşın bir meydan muharebesi olarak seyretmemesi Hitit tarafından gerçekleştirilen tuzak ile mümkün olmuştur. Mayer-Opificius' göre Hititlerin tuzağından geçen bir ya da iki günlük süre ardından gerçek muharebe gerçekleştirilebilmiştir. Mısır ordusunun bu denli bir yenilgi ile karşılaşmış olması Ramses'in kendisine duyduğu güven ve casusları yakaladığındaki tavrı yüzünden olabileceği varsayılmaktadır.²⁹¹

Kadeş Savaşı'ndan dört yıl sonra, saltanatının dokuzuncu yılında Ramses Suriye'ye dönerek kıyıdaki birçok şehri ele geçirmiştir. Ancak Ramses'in bölgede elde ettiği başarılar geçici olmuştur, çünkü fethedilen bölgeler Ramses bölgeyi terk eder etmez Hititler yeniden harekete geçerek kendi destekçilerini tekrar iktidara getirmişlerdir. Ertesi yıl, Nahr el-Kalbi'nin yakınlarında stel inşa ettirerek bu topraklar üzerinde egemenlik iddiasında bulunan Ramses'in çabaları tekrar sonuçsuz kalmıştır.²⁹² Bu nedenle, babası ve atalarının Asya'daki hakimiyetinin sınırlarını ilerletememiş, Mısır'ın sınırları bu savaşın ardından Filistin'in kuzey sınırlarının kuzeyine geçememiştir.²⁹³

Kadeş Savaşı'ndan üç yıl sonra Hitit kralı Muvatalli ölmüştür. Hitit İmparatorluğu'nun başına önce Muvatalli'nin oğlu Urhi-Teşup geçse de III. Hattuşili tahta hak iddia ederek yeğenini tahtan indirmiştir.²⁹⁴ III. Hattuşili'nin tahta geçmesi Mısır ve Hitit diplomatik ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Ramses ve Hitit prensesi arasında yapılan evlilikle tasdiklenen elli yılı aşkın süre boyunca devam eden bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır.²⁹⁵ Bununla birlikte Hitit ve Mısır orduları birlikte askeri bir eğitim almışlardır. Hititler açısından bu barış antlaşmasının önemi karşılığında yeniden çıkan bir tehdit olan Asurlulara karşı bir müttefik bulmuş olmalarıdır. Hititler zaman zaman aynı yöntem ile Asurlulara karşı müttefik kazanma yoluna başvurmuştur.²⁹⁶

4.3. Mısır-Hitit Barışı

²⁹¹ W. Mayer & R. Mayer-Opificus(1994). *Die Schlacht bei Qadeş-Der Versuch einer neuen Rekonstruktion*, UF 26, s.361-362.; M. Alparslan (2007). *II. Muvatalli ve Dönemi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.142.

²⁹² R. Chadwick (2005). *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing, s.200.

²⁹³ J.H. Breasted (1924). The Age of Ramses II. J.B. Bury & S.A. Cook & F.E. Adcock (Ed.), *The Cambridge Ancient History Vol II*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 150.

²⁹⁴ V. Sevin (2019). *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları, s.168.

²⁹⁵ J. Putnam (2003). *An Introduction To Egyptology*. Eagle Editions, s.36.

²⁹⁶ C. Archer & J. Ferris & H. Herwig & T. Travers (2006). *Dünya Savaş Tarihi*. (Çev.) Cem Demirkıran, Akyüz Tüzmamanlar Yayıncılık, İstanbul, s.26.

Mısır-Hitit mücadelesi bir önceki bölümde de bahsedildiği gibi, Kadeş Savaşı ile her iki tarafında ağır kayıplar verdiği, kazanan tarafın belli olmadığı ancak bölgedeki faaliyetlere bakıldığında üstünlüğün Hititlerde olduğu bir savaş ile sona ermiştir. Savaşın ardından gelen uzun bir durgunluk döneminden sonra, II. Ramses'in saltanatının yirmi birinci yılında Hititler ile kurulan ilişkiler iki ülke arasında kalıcı dostluk dönemini başlatan bir antlaşma ile bambaşka bir boyut kazanmıştır.²⁹⁷ Kadeş Savaşı'ndan on beş yıl sonra, MÖ 1278 yılında Mısır firavunu II. Ramses ile Hitit kralı III. Hattuşili arasında imzalanan bu antlaşma zamanının şartlarına bakıldığında büyük önem teşkil etmektedir.²⁹⁸ Bu Barış Antlaşması tarihte imzalanan ilk antlaşma olmasa dahi birçok özelliği ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Daha önce imzalanan antlaşmalar dönemin süper gücü olan devletlerin daha küçük bir devlete veya kendilerine bağlı vasal bir krallığa teslimiyet anlayışına dayalı imzalattıkları antlaşma özellikleri sergilemektedir. Mısır-Hitit barışının tarihteki önemi bu noktada bahsedilen diğer antlaşmalardan ayrılmaktadır. Kullanılan dil, antlaşmayı imzalayan tarafların birbirine denk statüde olmaları ve maksadın gerçekten barış olması bu antlaşmayı gerçek anlamda imzalanan ilk barış antlaşması konumuna getirmektedir.²⁹⁹ Ancak Bryce'a göre iyi niyet ve iş birliği sembolü yanıltıcıdır. Bu antlaşma savaşın norm olduğu bir dünyaya aittir ve Geç Tunç Çağı kralları arasındaki antlaşmalar hiçbir zaman barış ve uyum içinde birleşmiş daha geniş bir dünya vizyonunu desteklememiştir. Antlaşmalar çıkarları korumak adına imzalanırlar ve asıl kaygıları barıştan ziyade stratejik ittifaklar kurmaktır.³⁰⁰ Bu stratejik çıkarlara ileriki bölümlerde değinilecektir. Bu antlaşmayı saraylar arası gerçekleştirilen evlilikler, ittifaklar ve bir dizi mektuplaşma içeren diplomatik faaliyetler izlemiştir. Ayrıca iki ülke arasında imzalanan bu antlaşma tarafların birbirlerine vadettiği karşılıklı saldırmazlık ilkesi, iç ve dış düşmanlara karşı destek, mültecilerin karşılıklı iadesi ve affı ile ilgili konuları içermektedir ve neticede antlaşma maddeler tanrıların şahitliği ile tasdiklenmiştir.³⁰¹ Antlaşmanın Mısır versiyonunda tanrıların şahitliği şu şekilde aktarılmıştır;

²⁹⁷ M.B. Rowton (1959). The Background of the Treaty Between Ramesses II and Hattuşili III, *Journal of Cuneiform Studies*, 13(1), 1.

²⁹⁸ S. Bakruşin & A. Efimov & İ. Mintz & E. Kosminski (2009). Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi I. (Çev.) Attila Tokatlı, Doğa Basın Yayın, İstanbul, s.19.

²⁹⁹ U.T. Sivrioğlu & M.E. Yılmaz (2017). İlkçağ Uygarlıklarında Diplomasi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 193.

³⁰⁰ T. Bryce (2006). *The 'Eternal Treaty' From the Hittite Perspective*. [Erişim: 08.07.2022, <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:263207>]

³⁰¹ H. Klengel (1998). *Geschichte Des Hethitischen Reiches*. Brill, s.267.

“Hatti’nin büyük kralı, Mısır’ın büyük hükümdarı Ramses ile bu gümüş tablet üzerine yazılmış olan antlaşmanın sözlerine gelince, Hatti diyarının bin tanrısı, erkek ilahı ve dişi ilahı, Mısır diyarının bin ilahı, erkek ilahı ve dişi ilahı ile birlikte şahit olarak benimle beraberdirler.”³⁰²

Antlaşma zamanının diplomasi dili olan Akadça ile yazılmıştır ve antlaşma maddelerinin üzerine kazındığı gümüş levhalar günümüzde halen bulunamamıştır. Ancak metnin kil tablet üzerine yazılmış kopyası Hititlerin başkenti Hattuşa’da bulunmuştur ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmektedir. Antlaşmanın diğer bir özelliği ise taraflardan biri olan III. Hattuşili’nin eşi ve Hitit kraliçesi Puduhepa’nın da metin üzerinde mührünün bulunmasıdır. İleride de göreceğimiz gibi diplomatik ilişkiler yalnızca iki hükümdar arasında kalmamış, ferdi bir ilişki yerine iki kraliyet ailesinin de üyelerini içeren bir ilişki ağı örülmüştür.³⁰³ Örneğin; Puduhepa ile II. Ramses’in eşi Nefertari arasında bir dizi yazışma ve hediyeleşme ilişkisi kurulmuştur.³⁰⁴ Antlaşma metninin Mısır’daki versiyonları ise Karnak’taki Amon tapınağı ve Ramezyum’un duvarlarına kazınmış halde bulunmaktadır.³⁰⁵

Antlaşma metinlerine ve antlaşma ardından gelişen diplomatik ilişkiler konusuna değinilmeden önce, bu iki devleti birbirleri ile antlaşma yapmaya ve ilişkilerini diplomatik çerçevede ilerletmeye iten sebeplerden bahsedilmesi konunun daha iyi anlaşılmasında yarar sağlayacaktır. Bu sebepler siyasi, ekonomik ve ticari olarak sınıflandırılabilirler ve bu bölümün ilk konusu olacaktır.

Hititler açısından antlaşmanın yapılması Hititler için siyasi bir önem teşkil etmiştir. Kadeş Savaşı’nın ardından II. Ramses’in Suriye’de yürüttüğü seferler ve bölgeye hâkim olma politikası devam ederken, savaştaki ezeli rakibi II. Muvatalli ölmüştür. Muvatalli’nin ilk eşinden doğan bir erkek çocuğu olmadığı için yerine haremdeki ikinci eşinden olan, yasal varisi ilan ettiği Urhi-Teşup geçmiştir. Ancak Urhi-Teşup babasının atadığı yasal varis olmasına rağmen tahta geçişinin hemen ardından tahtta hak iddia eden büyük rakibi amcası III. Hattuşili

³⁰² S. Langdon & A.H. Gardiner (1920). The Treaty of Alliance Between Hattuşili, King of the Hittites, and the Pharaoh Ramesses II of Egypt, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 6(3), 194.

³⁰³ Ö. Sir Gavaz (2017). Kadeş ve Barış, *Yazılıkaya Kültür Sanat Dergisi*, 123, 6.

³⁰⁴ A. Dodson (2000). *Monarchs of the Nile*. The American University In Cairo Press, s.128.

³⁰⁵ Ö. Sir Gavaz (2017). **agm**, 6.

ile hayli uğraşmak zorunda kalmıştır.³⁰⁶ Urhi-Teşub hükümdarlığı için en büyük tehdit olarak gördüğü amcası III. Hattuşili'nin yetki alanlarını daraltarak işe başlamıştır. İlk olarak amcasının hakimiyeti altındaki toprakları, Hakpiş ve Nerik dışında kalacak şekilde elinden almıştır. Ardından Hakpiş ve Nerik şehirlerini de amcasının elinden almaya çalışarak zaten gergin olan ilişkilerini daha da gerginleştirmiş ve amcasına karşı takındığı saldırgan tavır en sonunda ikisi arasında savaşa dönüştürecek bir zemin hazırlamıştır. III Hattuşili yeğeni ile giriştiği bu taht kavgası sonucu galip gelmiş ve Urhi-Teşub'u Nuhaşşe'ye tutsak olarak göndermiştir.³⁰⁷ III. Hattuşili yeğeni Urhi-Teşub'un tahtını gasp ederek Hitit Devleti'nin başına geçtiğinde kendisini bu eyleminde haklı çıkarmak ve hükümdarlığını meşru kılmak adına şunları ifade etmektedir;

“Babam Murşili tanrı olunca, babamın tahtına kardeşim Muvatalli oturdu, ama ağabeyimden önce ordu komutanı oldum ve kardeşim beni muhafız şefi konumuna getirdi, o da bana yukarı ülkenin yönetimini verdi ve ben yukarı ülkeyi yönettim. Ancak benden önce Zida'nın oğlu Armadatta burayı uzun süre idare etmişti. Hanımım İştara bana iyi davrandığı için kardeşim Muvatalli 'de bana iyi niyet gösterdi. İnsanlar ev sahibem İştara'nın bana ve kardeşime olan lütfunu görünce bana imrendiler ve Zida'nın oğlu Armadatta ve sonra Lute bana sorun çıkarmaya başladılar. Ama Hanımım İştara bana bir rüyada göründü ve bana rüyada söyledi “Seni tanrıya emanet ediyorum, o yüzden korkma!” Ve tanrı sayesinde saf oldum. Tanrıça hanımım, elimi tutmak isterse beni asla kötü bir tanrıya, kötü bir yargıca teslim etmez. Tanrıçam, Hanımım, her durumda elimi tuttu ve tanrıların elinde doğrulukla yürüdüğüm için insanların yaptığı gibi asla kötü bir şey yapmadım.”³⁰⁸

Kardeşim Muvatalli tanrı olunca, Hattuşa'yı o sırada yönettiğimden, bana hakimiyet yolu açıldı. Fakat kardeşime duyduğum saygıya sadık olduğumdan hiçbir şey yapmadım. Kardeşimin kanuna uygun bir oğlu olmadığından bir harem kadınının oğlu olan Urhi-Teşub'u kaldırdım(yücelttim) ve önce Hatti ülkesinde hakimiyete getirdim. Bütün Hattuşa'yı onun eline koydum. O Hatti ülkesinde büyük kral oldu. Ben ise yalnız Hakpiş kralı kaldım. Ordu ve araba savaşçıları ile Hantili'nin gününden beri harap kalan Nerik kentini yeniden inşa ettim. Nerik'in etrafında olan ülkeleri, Nera'yı, Hastira'yı sınır yaptım. Onların hepsini yönetimim altına

³⁰⁶ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.204.; F. İslam (2015). *Kadeş Savaşı Sonrası Hitit-Mısır İlişkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.31.

³⁰⁷ E. Akurgal (2017). *Anadolu Uygarlıkları*. Phoenix, s.87.

³⁰⁸ CTH 81 III. Hattuşili'nin Özür Metni [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=81] (H. Otten (1981). *Die Apologie Hattusilis III*. Wiesbaden, s.7.)

aldım ve onları haraç ödeyenler arasına kattım. Hakpis tarafından baskı altında tutulan Haharwa(dağı) ve Marassanda (halklarının) hepsini yönetimim altına aldım.

Urhi-Teşub tanrının bana karşı böyle iyiliğini görünce, beni kıskandı. Bana acı vermeye çalıştı. Yönetimim altında olan insanların hepsini benden aldı. (Eskiden) boş olan ve yeniden iskân ettiğim ülkeleri, onların hepsini de benden aldı. Beni küçük düşürdü. Tanrının buyruğu üzerine Hakpis'i benden almadı. Nerik'in fırtına tanrısının Rahibi olduğumdan onu da benden almadı. Kardeşime duyduğum saygıya sadık olduğumdan bir şey yapmadım ve yedi yıl dayandım. O ise tanrının buyruğu ve insanların sözü üzerine beni yok etmeye çalıştı. Hakpis ve Nerik'i de benden aldı. Artık dayanamadım. Ona savaş açtım. Ona karşı savaş açınca öyle savaş arabasında isyan ederek ya da evin ortasında isyan ederek bir günah işlemedim. Ona haber saldım: "Bana karşı savaş başlattın. Sen büyük bir kralısın. Ben ise bana bıraktığın kalenin kraliyim. Haydi gel! Davamızı Samuha'nın İştâr'ı ve Nerik'in Fırtına tanrısı karara bağlasın!" Urhi-Teşub'a böyle yazdığımda eğer biri derse: 'Evvvelce onu neden krallığa oturtun? Şimdi neden ona düşmanca yazıyorsun?' Ona şöyle denebilir: 'O bana karşı savaş açmasaydı (tanrılar) gerçekten bir büyük kralı bir küçük krala yenik düşürürler miydi? Şimdi o bana karşı savaş açtığından tanrılar mahkemede onu bana yenik düşürdüler. Ona 'Haydi gel!' diye bu sözleri yazdığım zaman, o Marassantiya'dan kaçtı ve Yukarı ülkeye geldi. Urhi-Teşub'u bir tutsak gibi aşağıya getirdim. Büyük kral oldum.'³⁰⁹

Metnin ilk paragrafından anlaşıldığı üzere III. Hattuşili Hitit tahtını ele geçirmesine bir zemin hazırlamak adına dini kullanmıştır. Tanrıça İştâr'ın yardımı ile konumunu yükselttiğini ve saygınlık kazandığını belirtmiştir. Eskiçağ toplumlarının hemen hemen hepsinde kralların dini kullanarak iktidarlarına meşruiyet kazandırma ve otoritesini sağlamlaştırma eylemi yaygın olan bir durum olmuştur. Bu eylem bir önceki bölümde II. Ramses'in Kadeş Savaşı sırasında Amon'un yardımı ile savaşı kazandığını belirtmesi ile hemen hemen aynı olgudur. Her iki kral tanrıları arkasına alarak ve dini sebepler göstererek geldikleri konumu haklı çıkarmaya çalışmışlardır. III. Hattuşili yine metinde bahsedildiği üzere Urhi-Teşub'un haremdeki bir kadının oğlu olduğu için meşru bir kral olarak kabul edilemeyeceğini belirterek ona karşı açtığı savaşta siyasi bir zemin oluşturarak yeğenini saf dışı bırakmıştır.

³⁰⁹ CTH 81 III. Hattuşili'nin Özür Metni [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=81] (S. Alp (2000). Hitit Çağında Anadolu-Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar. Tübitak Yayınları, s.140.)

III. Hattuşili'nin yeğenini tahttan bertaraf etme çabalarına rağmen Urhi-Teşub amcasına karşı boyun eğmek gibi bir niyeti yoktur. Hattuşili'nin mücadeleyi kazanmasının ardından Babiller ile gizli görüşmeler ayarlayan Urhi-Teşub ayrıca Asur kralı I. Şalmaneser ile de mektuplaşmıştır. Bu mektupların içeriği bilinmese de amcasının tahtını gasp etmesine karşı aradığı bir destek ve ittifak kurma çabası ile alakalı bir durum olduğu söylenebilir. Urhi-Teşub'un bu destek bulma çabaları sonuç vermiş gibi görünmektedir çünkü Asur kralı I. Şalmaneser, Hattuşili'nin Hitit Devleti'ne uygun bir kral olmadığını ve tahtı gasp ettiğini iddia etmiştir.³¹⁰ Ayrıca III. Hattuşili'nin yaşam öyküsünün anlatıldığı metinlere bakıldığında Urhi-Teşub'un Mısır krallığı altında da sığındığı anlaşılmaktadır. III. Hattuşili'nin Babil'deki Kassit kralı Kadaşman-Turgu'ya yazdığı mektupta bu olaydan bahsedilmektedir:

“Başka bir ülkeye kaçan düşmanım Mısır kralına geldi. Ama ona yazdığımda (Mısır Kralı'na) ‘Düşmanımı bana gönder’ Mısır kralı onu geri göndermedi. Bu nedenle Mısır Kralı ve ben birbirimize düşman olduk.”³¹¹

Bu iddiaya bir diğer kaynak olan Mısır ve Hitit arasında geçen bir mektuplaşma trafiği Urhi-Teşub'un Mısır'da saklanıyor olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu iki devlet arasında imzalanan antlaşmadan sonra gerçekleşen bir mektuplaşmada *“Bakın Urhi-Teşub sizin topraklarınızdadır.”³¹²* ifadesine rastlanmaktadır.

Ancak Urhi-Teşub'un mektuplaşmalarda geçen Mısır'da saklanıyor olma varsayımı henüz kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen barış antlaşmasının imzalanmasının ardından Hattuşili, II. Ramses'ten yeğeninin iadesini istedi. Zaten imzalanan antlaşmanın en önemli maddelerinden birisi ileride de değineceğimiz gibi kaçakların iadesi konusuydu. Ancak Collins'e göre Ramses, Urhi-Teşub'un varlığını reddetmiştir.³¹³

Şimdi III. Hattuşili, her ne kadar Hitit tahtının sahibi olsa da daha önce de bahsedildiği üzere Urhi-Teşub'u destekleyen Asurlular tarafından gasıp kral olarak görülmüş ve tehdit edilmiştir. Asur gibi süper bir gücün onun kral olarak kabul etmemesi III. Hattuşili'nin otoritesini tehlikeye sokmaktadır. Mısır ile onu antlaşmaya iten en güçlü sebeplerden biri Asurlulara karşı kendisine bir ittifak arayışı olmuştur. Görüşmelerin ilk olarak kimin tarafından başlatıldığı bilinmese de Asur tehlikesine karşı tahtını kaybetme riski bulunan Hattuşili'nin

³¹⁰ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge. s.205.

³¹¹ W.W. Hallo & W.K. Simpson (1998). *The Ancient Near East-A History*. Harcourt Brace & Company, s.277.

³¹² E. Edel (1994). *Die Agyptisch-hethitische Korrespondenz*. Westdeutscher Verlag, s.77.

³¹³ B.J. Collins (2007). *The Hittites and Their World*. Society of Biblical Literature, s.61.

başlatmış olması muhtemeldir.³¹⁴ Böylece III. Hattuşili'nin II. Ramses'in sürgündeki yeğenine yardım ve yataklık ettiği şüphesi ile başlayan ilk düşmanca ilişkiler yerini Mısırlılar ile bir ittifak kurma çabasına ve diplomatik ilişkilere bırakmıştır.³¹⁵

III. Hattuşili'yi antlaşma yapmaya iten sebepler sadece Urhi-Teşub ve Asur tehlikesi ile sınırlı değildir. Tarihin her döneminde ülke içerisinde değişen ekonomik dinamikler devletleri birbirleri ile antlaşma yapmaya sevk etmiştir ve bu ekonomik dinamiklerin Hattuşili'nin döneminde de kötüye gittiği görülmektedir. Azalan kaynaklar ve buna bağlı nüfusun ihtiyacının karşılanamaması Hititler için büyük bir problem olmaya başlamıştır. Hattuşili'nin kral olduğu yıllarda ülke içerisinde tahıl üretiminde ciddi bir sıkıntı çekildiği ve dışarıdan ithal edilecek olan mallara ihtiyacın giderek arttığı görülmektedir. III. Hattuşili'nin krallık yıllarında Heshmi-Sarrumma adında bir Hitit prensinin tahıl ticareti yapmak adına Mısır'a gönderildiği bilinmektedir. Bu olay Mısır ve Hitit arasında başlayacak olan hububat ithalinin başlangıcı olabilir. Bir barış antlaşması imzalanmasının ekonomik anlamda da Hititlere sağlayacağı katkı şüphesizdir.³¹⁶

Mısırlılar tarafından bakacak olursak bir antlaşma imzalanması II. Ramses'in de çıkarları ile örtüşmektedir. Assmann'a göre Horemheb döneminden kalan uluslararası ilişkilerde askeri diktatörlük anlayışı, II. Ramses için modası geçmiş bir taktik olarak görülmektedir. Elli yıl önce Zannanza'nın başarılı komutanların kışkırtılması sonucu öldürülmesiyle baltalanan diplomatik ilişkilere geri dönülmesi bu antlaşma ile amaçlanmış olabilir.³¹⁷ II. Ramses belki de bu askeri diktatörlük anlayışının terkedilmesinin bir sonucu olarak artık Suriye üzerinde giriştiği otorite isteğinden vazgeçmiş ve yalnızca Suriye-Filistin topraklarının kuzey sınırını korumakla ilgilenmiş olabilir. Şimdiki endişesi ise Libyalıların batıdaki işgallerini engellemek ve Mısır'ın güvenliğini sağlamak olmuştur. Artık, askeri girişimler ve toprakların genişletilmesinden ziyade anıtsal inşaat projelerine ve krallığının zenginliğini ticaret ve maden bakımından zengin bölgelerin sömürülmesi yoluyla inşa etmeye kendisini adanmış görünmektedir. Ayrıca tebaası arasında uluslararası arenada sağladığı diplomatik bir başarı onun takdir edilmesini sağlayabilirdi. Bir propaganda malzemesi olarak

³¹⁴ A.İ. Arı (2021). Eski Mısır'ın Büyük Kralı: II. Ramses, *Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(24), 48.

³¹⁵ C. Burney (2004). *Historical Dictionary of the Hittites*. The Scarecrow Press, s.111.

³¹⁶ T. Bryce (2006). *The 'Eternal Treaty' From the Hittite Perspective*. [Erişim: 08.07.2022, <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:263207>]; F.G. Turgut (2018). *Hitit Diplomasisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, s.46.

³¹⁷ J. Assmann (2002). *The Mind of Egypt-History and Meaning in the Time of the Pharaohs*. Metropolitan Books, s.271.

tebaasına barış için sefilce Mısır firavununa yalvaran Hitit kralı profili çizebilir ve kuvvetle muhtemel halkın gözünde bir kez daha kahraman statüsünü sağlamlaştırabilirdi.³¹⁸

Mısır ve Hitit imparatorluğunun kendileri için hesapladıkları siyasi çıkarlar bir yana, bu iki devleti ilgilendiren çok mühim bir mesele daha vardı; Her iki devlet için de ekonomik ve ticari değeri olan bölgelerin Asurlular tarafından tehdit ediliyor olması. Asurluların amacı Akdeniz kıyılarına erişmek ve bu bölgelerin kontrolünü elinde bulundurmaktır. Ayrıca Asurlular için uluslararası ticaret merkezi sayılan ve mükemmel limanları olan Ugarit Krallığı son derece cazip bir bölgededir. Asurluların ilgisini çeken Ugarit, Hititlere aitti ve bu bölgeyi ele geçirme girişimleri kaçınılmaz olarak Hititler ile savaş yapılması anlamına gelmektedir.³¹⁹ Ancak oluşan bu tehdit unsuru yalnızca Hititleri ilgilendirmemiştir. Gelişen ve yayılcı bir politika ile hareket eden Asurluların, Kuzey Suriye kıyılarına kadar genişlemesi güneyde Mısır'a ait olan topraklarında tehdit edilmesi anlamına gelmektedir. Bir Mısır-Hitit ittifakı Suriye ve Filistin üzerinde Asurluların askeri girişimlerine karşı caydırıcılık işlevi görmesi muhtemeldir. Çünkü bu bölgelerde herhangi bir yayılma politikası ve işgal girişimi Asur ordusunu biri kuzey ve biri güneyde olmak üzere iki ordu ile savaşıma ihtimali ile karşı karşıya getirmektedir.³²⁰ İşte bu Asur tehdidine karşı imzalanan antlaşma gerçekten de Doğu Akdeniz ticareti açısından dönüm noktası olmuştur. Ugarit Mısır ile olan bağlarını güçlendirmiş ve antlaşma ardından çok daha önemli bir konuma yükselmiş, ticaretin odak noktası ve ana merkezi olarak büyük rağbet görmüştür. Yine Asur tehdidine maruz kalan krallıklardan biri olan Amurru, Mısır ve Hitit arasında gerçekleşen ticari ve diplomatik ilişkilerin başkenti haline gelmiştir. Amurru'nun yerel yöneticileri artık elçilerin yolculuğu, değerli hediyelerin transferi ve gelinlerin Hitit Devleti'nden Mısır topraklarına kadar olan yolculuğunun idare edilmesinden sorumlu hale gelmişlerdir.³²¹

Mısır ve Hitit devletlerini antlaşma imzalamaya iten sebepler irdelenirken antlaşmadan kısa bir süre önce II. Ramses ile III. Hattuşili arasında gerçekleşen mektuplaşmaların incelenmesi de yerinde olacaktır. II. Ramses'in hükümdarlığının yirmi birinci yılında Pi-Ramses'e gönderilen, Hitit ve Karkamış elçilerinden oluşan bir heyet ile ilk temaslar

³¹⁸ T. Bryce (2006). *The 'Eternal Treaty' From the Hittite Perspective*. [Erişim: 08.07.2022, <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:263207>]

³¹⁹ agm, s.3.

³²⁰ agm, s.3.

³²¹ Ö. Sir Gavaz (2007). Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. Z. Dilek & M. Akbulut & S. Cöhce & Z. Bağlan Özer & R. Gürses & B. Karababa Taşkın (Ed.). *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, s.2832.

gerçekleştirilmiştir. III. Hattuşili tarafından gönderilen hediyelerin sunulması ardından barış antlaşması metni gümüş bir tablet üzerinde II. Ramses'e sunulmuştur.³²² III. Hattuşili aralarında bir anlaşma imzalanması hususunda II. Ramses'e şunları belirtmiştir;

“Mısır ülkesi Hatti ülkesiyle tablette onunla kardeşlik yapmak için müttefik olacak. Kardeşlik oluşturmak için kardeşimin getireceği levhayla Hatti ülkesi Mısır ülkesiyle birleşecek. Hatti ülkesinin kralı Büyük kral için iyi altından, gümüşten ve bakırdan ve birçok iyi ketenden elbiseler ve abanoz ağaçlarından iyi kırışler ve Melubba ülkesinden erkek ve kadınları kardeşime gönderdim.³²³ İyi kaliteli ve iyi altından keten kaftanlarla kardeşime gitsinler. Mısır ülkesinin kralı ile anlaşın, kardeşim bir barış antlaşması yapacaktır.³²⁴ Ve kardeşim ve Hatti ülkesinin oğulları ve Mısır diyarının oğulları yaptığım yeminlerin tabletine bakın. Sen onları tut ve ben onları tutacağım ve Mısır diyarının büyük tanrılarının ayakları dibinde, işte sizin yapmış olduğunuz ve benim yapmış olduğum yemin levhası ve biz onları sonsuza dek tutacağız. Şimdi gümüş levha üzerinde yaptığımız yemini sonsuza kadar saklayacağım ve gümüş levha üzerine yaptığımız yemini ebediyen tutacaksınız ve onları, kardeşliği koruyacağım.”³²⁵

Bu mektuptan anlaşılacağı üzere III. Hattuşili antlaşma metninden önce Mısır'a çeşitli hediyeler göndererek sevgi ve saygı ortamı yaratmaya çalışmıştır. Diplomaside önemli bir yeri olan hediyeleşme eylemi o dönemde diplomatik ilişkilerde kullanılan etkili bir enstrümandır. Daha sonra Hitit ve Mısır arasında gerçekleşen hediyeleşme zincirine ayrıntılı olarak değinilecektir. II. Ramses, Hitit kralı III. Hattuşili'ye bu mektubun ardından şu şekilde cevap vermiştir;

“Ve kardeşimin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: Kardeşim için gümüş tableti hazırlattım ve ona gönderdim, sen de gümüş tableti hazırlat ve bana gönder, onları Hatti ülkesinin tanrıları ile Mısır ülkesinin tanrılarının önüne koyalım ve kardeşim bana böyle yazdı. İşte kardeşimin benim için hazırlattığı gümüş tableti elçilerin getirince çok sevindim.

“İşte şimdi onun üzerindeki bütün sözleri işittim ve gümüş tableti asil kişiler ile fakir kişiler önünde tanrılarının önüne koydum ve Mısır ülkesinin insanlarına onun üzerindeki bütün

³²² J. Mynarova (2014). Lost In Translation an Egyptological Perspective on the Egyptian-Hittite Treaties, *Annals on the Naprstek Museum*, 35(2), 5.

³²³ E. Edel (1994). *Die Agyptisch-hethitische Korrespondenz*. Westdeutscher Verlag, s.17.

³²⁴ *age*, s.19.

³²⁵ *age*, s.29.

antlaşmaları dinlettim ve kardeşimin benim için hazırlattığı gümüş tableti Heliopolis kentinin Güneş Tanrısının önüne koydum.”

“Ve ben gümüş tableti Mısır ülkesinin büyük tanrıları önüne koydum. Artık kardeşimin bana ettiği bütün teklifleri uyguladım; ben de gümüş bir tablet hazırlatacağım ve gümüş tableti kardeşime göndereceğim ve kardeşim onun üzerindeki bütün sözleri Hatti ülkesinin insanlarına dinletsin, sen de onu Hatti ülkesinin tanrılarının önüne koy”.

“Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı, benim tanrılarım ve kardeşimin tanrıları bizim güzel barışımızı gümüş tablet üzerinde sulh temini için yarattığımız güzel ilişkiye uygun olarak bizim güzel kardeşliğimizi aramızda sonsuza dek geliştirsinler! Kardeşime şöyle söyle: Kardeşimin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: Kardeşim ikimizi ilgilendiren konuyu işitsin; ‘Kardeşim bana buluşacağımız yer hakkında bütün teklifleri yapsın. Kardeşim bana böyle yazdı. İşte kardeşimin bana söylediği bu teklif çok çok iyidir. Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı ve benim tanrılarım ile kardeşimin tanrıları kardeşimin kardeşini görmesini sağlasınlar, kardeşim bana gelsin ve beni ziyaret için yapılan güzel teklifi uygulasin! Biri diğerine gelsin ve biri diğerinin yüzüne baksın kralın tahtında bulunduğu yerde. Ben Mısır’ın kralı Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, kardeşim Büyük Kralı görmek, onun yüzüne bakmak ve onu ülkemde karşılamak için Kinahhi ülkesine gideceğim. Kardeşime söyle Kardeşimin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: ‘Kardeşin kral sana gelmek istiyor. Kardeşin kral seni ziyaret etmek konusundaki güzel teklifi uygulamak istiyor. Kardeşin kral seni ziyaret etmek konusundaki güzel teklifi uygulamak istiyor. Kardeşin ülkende kardeşinin yüzüne bakmak için yanına gelmek istiyor.’”³²⁶

Bryce’a göre II. Ramses’in Hitit kralı III. Hattuşili’ye Mısır’ı ziyaret etmesi için yaptığı teklif ciddi bir girişimdir. Başlangıçta II. Ramses’in daveti III. Hattuşili tarafından kabul edilmiş görünmektedir.³²⁷ Hatta ziyaret için hazırlıklar başlatılmış ve Upi ülkesine III. Hattuşili’yi karşılamaları için bir heyet gönderilmiştir. Ancak bu ziyaret hiç gerçekleşmemiştir. Puduhepa’nın bir duasında bahsedildiğine göre Hattuşili’nin ayak ateşi hastalığından muzdarip olduğu bilinmektedir. Ramses bu haberi almasının ardından kendisine merhem göndermiştir. Ancak III. Hattuşili’nin Mısır’a gerçekleştiremediği ziyaretin arkasındaki sebep gerçekten hastalığı mıydı? İlk olarak böyle bir gezi onu kendi krallığından üç veya dört ay uzak tutacaktı

³²⁶ S. Alp (2000). *Hitit Çağında Anadolu-Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. Tübitak Yayınları, s.108-109.

³²⁷ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.80.

ve hali hazırda isyancılarla uğraşmaktadır. Ayrıca Asur tehdidi henüz sona ermiş değildir.³²⁸ Diğer bir etkende Hattuşili ile Ramses arasındaki yaş farkına bağlı fiziksel farklılıklardır. Antlaşma imzalandığı sırada Hattuşili ellili yaşlarındaydı ve Ramses ondan oldukça gençti. Ramses gibi genç ve sağlam bir karakterin yanında yaşlı bir kral olan Hattuşili'nin otoritesinin kendi heyetinin gözünde sarsılmasına neden olabilirdi.³²⁹ Ancak değişik dinamiklere bağlı olarak gerçekleşemeyen bu ziyaret iki ülke arasında kurulan ilişkilere herhangi bir zarar vermemiştir. Antlaşma imzalanmış, hediyeleşme ve mektuplaşma trafiği devam etmiş, hatta ileride bahsedeceğimiz evlilik yolu ile kurulan akrabalık ilişkileri ile iki ülkenin ilişkileri daha da sağlamlaşmıştır.

Mısır'dan Boğazköy'e gönderilen antlaşmanın gümüş tablete yazılan asıl versiyonu kaybolmuştur. Ancak Boğazköy'de ele geçirilen kil tablet üzerine yazılı kopya versiyonu günümüze ulaşmıştır. Antlaşma metni şu şekildedir;

“§1 (A Öy. 1-3) *[Mısır ülkesi] kralı, kahraman Büyük Kral Amon'un [sevgilisi] Ramses (Riamašeša mai-amana), kardeşi Hatti ülkesi kralı, [Büyük Kral] Hattuşili ile sonsuza kadar aralarında büyük bir [kardeşlik] ve [büyük] bir barış tesis etmek için, [gümüş bir tablet] üzerine antlaşma akdetti. §2 (A Öy. 3-7) Böylece Mısır ülkesinin kralı, kahraman Büyük Kral Minpahtaria (I. Ramses)'in torunu; Mısır ülkesinin kralı, kahraman Büyük Kral Minmuarea'nın (I. Seti) oğlu; tüm ülkelerin kahramanı, Mısır ülkesinin kralı, Büyük Kral Amon'un sevgilisi Ramses; Hatti ülkesi Kralı, kahraman Büyük Kral Şuppiluliuma'nın torunu; Hatti ülkesinin kralı, kahraman Büyük Kral Murşili'nin oğlu; Hatti ülkesi kralı, kahraman Büyük Kral Hattuşili'ye şöyle (söyler): §3 (A Öy. 7-3) Şimdi ben sonsuza kadar bizim aramızda iyi bir kardeşlik ve iyi bir barış kurdum. Sonsuza kadar Hatti ülkesi ile Mısır ülkesi [ilişkilerinde], iyi bir barış ve kardeşlik kurmak için (şunu söylüyorum). Mısır ülkesi Büyük Kral'ı ve Hatti ülkesi Büyük Kral'ı arasındaki ilişkilere (bilindiği kadarıyla), tanrı(lar)sonsuzaya kadar, bir antlaşma (nın yardımı) ile onlar arasında savaş çıkmasına izin vermez. Mısır ülkesinin kralı, Büyük Kral Amon'un sevgilisi Ramses, Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nın, Mısır ülkesi ile Hatti ülkesi arasında ezelden beri kurdukları ilişkiyi, aralarında hiçbir zaman düşmanlık çıkmaması için (yeniden) kurdu. §4 (A Öy. 13-18) Ve [Mısır ülkesi] kralı, Büyük Kral Amon'un sevgilisi Ramses, kardeşi Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral [Hattuşili] ile sonsuza kadar, [onlar arasında] iyi bir kardeşlik ve iyi bir barış kurmak için, gümüş bir*

³²⁸ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.81.

³²⁹ *age*, s.82.

tablet üzerinde bir antlaşma yardımıyla, bu günlerde (ilgi) meydana getirdi. O benim kardeşimdir ve ben onun bir kardeşiyim. <O benimle barış içindedir>. Ve ben [sonsuz kadar] onunla barış içindeyim. [Ve] biz kardeşliği ve [barışı] tesis edeceğiz. Ve Hatti ülkesi [ile Mısır ülkesinin] kardeşliği ve barışı eskiden daha iyi olacak. §5 (A Öy. 19-21) Mısır ülkesinin kralı, Büyük Kral Ramses, Hatti ülkesinin Büyük Kral'ı [Hattuşili] ile kardeşlik ve iyi bir barış içindedir. Mısır ülkesinin kralı <Büyük Kral> Amon'un sevgilisi Ramses'in oğulları, Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili'nin oğulları ile sonsuz kadar barış içinde (ve) [kardeş] olsun. Ve onlar bizim barış ve kardeşlik içinde olduğumuz gibi kalsın. Mısır ülkesi, Hatti ülkesi ile barış içinde olsun. Ve onlar sonsuz kadar bizim gibi kardeşler olsun. §6 (A Öy. 22-27) Ve Mısır ülkesinin kralı, Büyük Kral Amon'un sevgilisi Ramses, ondan herhangi bir şey almak için, Hatti ülkesine karşı hiçbir zaman saldırmaz. Ve Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili ondan [herhangi bir şey] almak için, Mısır ülkesine karşı hiçbir zaman saldırmaz. Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı'nın, Hatti ülkesi ile Mısır ülkesi için sonsuz dek saptadıkları düzeni ve aralarında düşmanlığa izin vermeyen barışı ve kardeşliği, işte Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral, Amon'un sevgilisi [Ramses], barışı korumak için bugünden itibaren yeniden başlattı. Mısır ülkesi, Hatti ülkesi ile sonsuz kadar barış halinde ve kardeşçe olsun.

“§7 (A Öy. 27-30) Ve eğer herhangi bir düşman, Hatti ülkesine saldırırsa ve [Hatti ülkesi kralı Büyük Kral] Hattuşili bana, 'ona karşı (koymak için bana) yardıma gel' (diye haber) gönderirse, sonra Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Amon'un [sevgilisi Ramses] yaya ve arabalı savaşçılarını göndersin. Ve onlar [onun düşmanını] yensin. Ve Hatti ülkesi için ölç alsınlar. §8 (A Öy. 31-33) Ve eğer Hatti ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili [kölelerine kızarsa] ve onlar onu rahatsız ederse ve o, bu yüzden Mısır ülkesi kralı Büyük Kral Ramses'e (haber) gönderirse, sonra Amon'un sevgilisi Ramses yaya ve arabalı savaşçılarını göndersin. [Ve] onlar onun kızdığı herkesi mahvetsin. §9 (A Öy. 33-36) [Ve eğer] herhangi bir düşman, Mısır ülkesine saldırırsa ve senin kardeşin Mısır ülkesinin [kralı] Amon'un sevgilisi Ramses, kardeşi Hatti ülkesi kralı Hattuşili'ye 'ona karşı (koymak için bana) yardıma gel' (diye haber) gönderirse, sonra Hatti ülkesi [kralı] Hattuşili, yaya ve arabalı savaşçılarını göndersin. Ve onlar onun düşmanını yensin. §10 (A Öy. 36-39) Ve eğer Mısır ülkesinin [kralı Amon'un] sevgilisi Ramses, kölelerine kızarsa ve onlar [ona] karşı bir suç işlerse ve o, bu yüzden kardeşi Hatti ülkesi kralı Hattuşili'ye (haber) [gönderirse], sonra kardeşi Hatti ülkesi [kralı] Büyük Kral kardeşi Hattuşili, yaya ve arabalı savaşçılarını [nı] göndersin. Ve onlar benim kızdığım herkesi mahvetsinler. §11 (A Öy. 40-43) Ve Hatti ülkesi kralı Hattuşili'nin oğlu, Hatti ülkesi kralı Hattuşili'den yıllar sonra, babası Hattuşili'nin (yerine), Hatti ülkesi kralı yapılınsın. Ve

eğer Hatti ülkesi [insanları] ona karşı bir suç işlerse, sonra Amon'un sevgilisi [Ramses] yaya ve [arabalı] savaşçıları göndersin. Ve onlardan öç alsınlar. §12 (A Öy. 43-46) [Eğer soylu bir kişi], Hatti ülkesinden kaçarsa ya da eğer Hatti ülkesi sınırındaki bir halk, [Mısır ülkesi kralı] Büyük Kral Amon'un sevgili Ramses'e [gelirse], sonra [Amon'un sevgilisi] Ramses onları yakalasın. Ve onları [Hatti ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili'nin] eline göndersin. §13 (A Öy. 46-48) [Ve eğer] (Hatti ülkesinden) tek bir adam gelirse ya da iki [adam Amon'un sevgilisi Ramses'in] hizmetine girmek için gelirse, sonra ben [Amon'un sevgilisi Ramses onları yakalayacağım. Ve onları] Hatti ülkesi kralı Hattuşili'ye [göndereceğim]. §14 (A Öy. 49-51) Ve eğer [soylu bir adam, Mısır ülkesinden kaçarsa ya da] tek bir halk [Amurru ülkesi kralına gelirse, sonra Amurru kralı Benteşina onları yakalasın]. Ve onları beyi Hatti ülkesi kralına göndersin. [Ve Hatti ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili], Mısır ülkesi kralı Büyük Kral Amon'un [sevgilisi Ramses'e onları göndersin]. §15 (A Öy. 52-54) Ve [eğer tek bir adam kaçır ya da iki tanınmayan adam] Mısır ülkesi [kralının bölgesinden kaçarsa] ve [onun hizmetine devam etmek istemezlerse, sonra Hatti ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili], kardeşinin eline onları versin. Ve [onların Hatti ülkelerinde oturmalarına izin vermesin).

“§16 (A Öy. 54-57) [Ve eğer yüksek rütbeli bir memur ya da iki kişi, Hatti ülkesinden kaçarsa ve Mısır(?) ülkesine], Hatti ülkesi [kralı Büyük Kral Hattuşili'nin hizmetine devam etme]mek için [gelirse, sonra Amon'un sevgilisi Ramses onları yakalasın]. Ve onları kardeşi [Hatti ülkesi kralı Büyük Kral] Hattuşili'ye göndersin. §17 (A Öy. 57-60) [Eğer yüksek rütbeli bir memur ya da iki adam, Mısır ülkesinden] kaçarsa ve [Hatti ülkesine] gelirse, sonra [Hatti ülkesi kralı Büyük Kral Hattuşili] onları yakalasın. Ve onları [kardeşi Mısır ülkesi kralı Büyük Kral] Amon'un [sevgilisi Ramses'e] göndersin. §18 (A Öy. 60-64) [Ve eğer Hatti ülkesin]den [bir], iki [ya da üç adam] kaçarsa ve onlar kardeşi Mısır ülkesi [kralı Büyük Kral Amon'un] sevgilisi Ramses'e [gelirse], sonra [Mısır ülkesi kralı], Büyük Kral Amon'un sevgilisi [Ramses] onları yakalasın. Ve onları kardeşi Hattuşili'ye -kardeş oldukları için- [göndersin]. Fakat [onlar] suçlarından dolayı [onları cezalandırmasınlar]. Onlar [onların gözlerini çıkarmasın. Ya da dillerini] kopartmasın. Ve [onlar onların] ayaklarını kesmesin. Ya da kulaklarını [kopartmasınlar(?)]. Ve [onlar onların evlerini], çocukları ve [karılarıyla birlikte mahvetmesinler(?)]. §19 (A Öy. 65-70) Ve eğer [bir], iki ya da üç adam [Mısır ülkesinden kaçarsa] ve [onlar] Hatti ülkesi kralı [Büyük Kral Hattuşili'ye gelirse], kardeşim Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili onları yakalasın. Ve [onları] Mısır ülkesi [kralı Büyük Kral Amon'un sevgilisi Ramses'e,- Hattuşili ve Mısır ülkesi kralı Ramses kardeş oldukları için- göndersin. Fakat onlar suçlarından dolayı cezalandırılmasın. Onlar onların gözlerini

çıkartmasın. Ve [dillerini ko]partmasın. Ve [onlar onların kulaklarını kesmesin. Ya da ayaklarını kopartmasın(?). Ve onlar onların evlerini], oğulları ve karıları ile birlikte [mahvetmesinler].”³³⁰

Yemin Tanrıları listesi:

§21. “Hatti’nin Büyük Prensi’nin [Mısır’ın] Büyük hükümdarı Riama[šeša mai] amana ile bu gümüş tablette yazılı olarak [yaptığı] antlaşmanın bu sözlerine, onları benim yanımda işiten, Hatti ülkesinin bin tanrıları, kadın ve erkek tanrıları ile Mısır ülkesinin bin tanrıları, kadın ve erkek tanrılar tanıktırlar: Göğün efendisi Güneş Tanrısı, Arinna Kenti’nin Güneş Tanrıçası, Göğün efendisi Seth (Fırtına Tanrısı), Hatti <kentinin> Seth’i (Fırtına Tanrısı), Arinna kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Zippalanda kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Pa<tt>iyarik kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Hiššaš<ha>pa kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), “Şariša kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Halep kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Lihzina kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), [Hu] r[ma] (ya da [Ne]r[ik] ya da [ša]r[tiaš] ya da [Hu] ll [ašš] kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), [Uda kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı) Ša [pimuwa ken]tinin (ya da Ša[muha ken]tinin) [Se]th’i (Fırtına Tanrısı), [Gök gü]r] ültüsünün (?) [Seth’i] (Fırtına Tanrısı), Šahpina kentinin Seth’i (Fırtına Tanrısı), Hatti ülkesinin Astartu’su, Tanrı Zithariya, Tanrı Karziš, Tanrı Hapantaliyaš, Karahna kentinin Tanrıçası (koruyucu tanrısı?), Ninuwa kentinin Tanrıça İstar’(?)ı, Tanrıça Ninatta, Tanrıça [Ku] l [itta], Göğün Kraliçesi Tanrıça Hepat, yemininin efendileri tanrılar, Yerin Hakimesi Tanrıça, <<Yemininin Kadın Efendisi İshara>>; <erkek ve kadın tanrılar>, Hatti ülkesinin Dağları ve Irmakları; Kizzuwatna ülkesinin erkek ve kadın tanrıları, Dağları ve Irmakları; gök, yer, büyük deniz, rüzgâr (ve) fırtına bulutları.”

(Babil dilindeki antlaşma metninin 22.-25. paragraflarının karşılığı Mısır dilindeki metinde yoktur.)

§26. “Hatti ülkesinin ve Mısır ülkesinin bu gümüş tablet üzerindeki sözlerini, (-ister Hititler ya da ister Mısırlılar olsun-) kim tutmazsa Hatti ülkesinin 1000 tanrıları ile Mısı[r] ülkesinin 1000 tanrıları, (onu), ailesini ve hizmetkarlarını yok etsinler’ §27. ‘İster Hititler ister Mısırlılar olsun- bu gümüş tabletin üzerindeki sözleri tutanı ve koruyanı Hatti ülkesinin bin

³³⁰ CTH 91 II. Ramses ile Hattuşili Arasında İmzalanan Kadeş Barış Antlaşması [Erişim Tarihi 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=91] (G. Karauğuz (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti’nin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Çizgi Yayınları, s.187-192.)

tanrıları ile Mısır ülkesinin 1000 tanrıları sağlık içinde bulundursunlar, onu aileleri ile, ülkeleri ve hizmetkarları ile birlikte yaşatsınlar!”³³¹

Kadeş Barış Antlaşması'nın yukarıda verilen maddeleri incelendiğinde Kadeş Savaşı'nın sonuçları hakkında çıkarımlar yapılması mümkündür. Antlaşma tamamı ile eşitlik ilkesine dayalı olarak hazırlanmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Hititler mağlup ettikleri devletlere teslimiyet anlayışına dayalı antlaşmalar imzalatmaya zorlamışlardır. Ancak bu antlaşmaya bakıldığında Mısır için böyle bir olay söz konusu değildir. Hititlerin daha önce başka devletler ile imzaladıkları antlaşmalara bakıldığında (örneğin; Amurrular) güçlü ve egemen taraf olarak Hititleri görmekteyiz. Bu tür antlaşmalarda Hitit kralının isimleri belirtilmiştir. Mısır ile imzalanan antlaşmaya bakıldığında ise ilk olarak Mısır firavunu II. Ramses'in ismi ve unvanlarının belirtildiği dikkat çekmektedir. Antlaşmanın bu özelliğine bakıldığında Hititlerin Kadeş Savaşı ile Mısır'a askeri bir üstünlük sağlayamadığı varsayımı yapılabilmektedir.³³² Ayrıca barış metninde sıkça karşımıza çıkan '*kardeşim*' ifadesine de dikkat edilmesi gerekmektedir. Bölgesel devletler arasında o dönemde kullanılan bu ifade birbirlerine eşit kralların sıkça kullandığı bir hitap şekliydi. Bu ifadeden, bu iki kraldan birinin diğerine mağlup veya galip bir statüde bulunmadığını anlamaktayız.³³³

Antlaşmanın diğer özelliklerine değinmek gerekirse, ilki; yukarıda verilen antlaşma metni günümüze ulaşmış en eski diplomasi ve hukuk içerikli metnidir. İkinci olarak; bu antlaşma eskiçağ toplumlarına örnek teşkil etmiş, Doğu uygarlıklarının yanı sıra Yunan ve Roma'da imzalanan antlaşmalara da modellik etmiştir. Antlaşma öyle bir etki yaratmıştır ki, eski dünya için tarih boyunca değişmezliğini koruyacaktır. Kısacak belirtmek gerekirse; Mısır ile Hitit arasında üç bin yıl önce bu antlaşma, kendinden sonra imzalanan antlaşmaların ilk örneği olarak kabul edilebilir.³³⁴

Bu iki devlet, birbirlerinin; zaafaları, sınırları, farklı kültürleri ve bakış açılarına karşı saygı içeriğinde ilişkilerini yürütürken III. Hattuşili için yeni bir tehdit ortaya çıkmıştır: Mısır-Babil ilişkileri. Babil, Mısır ile diplomatik ilişkilerde özenle koruduğu tutumunu Mısır haremine bir prenses göndererek daha da güçlendirmiştir. Hattuşili, Mısır-Babil yakınlaşması

³³¹ S. Alp (2000). *Hitit Çağında Anadolu-Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. Tübitak Yayınları, s. 122-123.

³³² M. Turgut (2021). "Kadeş Savaşı" Hititler İçin Askeri Mağlubiyet mi Diplomatik Zafer mi, G. Masalcı Şahin & A. Doğan (Ed.), *Eskiçağ 'da Savaş ve Diplomasi*, Ege Yayınları, İstanbul, s.128.

³³³ *age*, s.131-132.

³³⁴ S. Bakruşin & A. Efimov & İ. Mintz & E. Kosminski (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi I*. (Çev.) Attila Tokatlı, Doğa Basın Yayın, İstanbul, s.21.

konusunda oldukça endişelenmiştir. Babil'in Asur ile iyi ilişkiler kurması ve Asur-Babil-Mısır eksenini etrafında kurulan diplomatik ilişki ağı Hitit'i tecrit etmeye yetebilirdi. Hattuşili'nin, Mısır ile yeni bir diplomatik ilişki arayışına girmesi kaçınılmaz olmuştur. Bir sonraki bölümde bahsedilecek olan Mısır-Hitit arasında gerçekleşen diplomatik evliliklerin temeli bu ortamın vermiş olduğu huzursuzluk sonucu Hattuşili tarafından atılmıştır.³³⁵

4.4. Diplomatik Evlilikler

Tarih boyunca devletler arası kurulan ilişkilerde, savaşlar ve savaşlar ardından imzalanan antlaşmalar kadar evlilik yolu ile kurulan ilişkiler de önemli rol oynamıştır. Diplomatik veya siyasi evlilik olarak adlandırılan bu evlilikler, eskiçağ devletlerinden, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sına kadar uzanan süreçte politik bir gelenek olarak birçok devlet arasında gerçekleştirilmiştir. Özellikle, MÖ ikinci bin yılın sonlarında Antik Yakındoğu'da diplomatik evlilikler oldukça yaygın ve bilinen bir uygulama olmuştur. Bu dönemde diplomatik evliliklerin hizmet ettiği amaç evliliği gerçekleştiren iki devlet arasında kan ve akrabalık bağı oluşturmaktan çok daha fazladır. Maddi ve özellikle siyasi ilişkiler kurulmasının yanı sıra bu evliliklerin sağladığı menfaatler devletler için oldukça elzemdir. Antik Yakındoğu'daki devletler; ülke sınırlarının korunması, dönemin egemen devletlerinin vasal krallıkları veya kendisinden daha küçük devletleri hegemonyaları altına alma isteği veya tam tersi açıdan düşünüldüğünde vasal krallıkların kendisinden daha güçlü bir devletin desteğini kazanma arzusu, devletlerin nüfuzlarını hariçte de genişletme politikaları ve iki güçlü devletin potansiyel tehlike olarak gördükleri rakiplerini etkisiz hale getirme isteği gibi konularda sık sık diplomatik evlilikler gerçekleştirmişlerdir.³³⁶ Gerçekleştirilen bu diplomatik evliliklerin en önemli özelliklerinden biri de devletlerin birbirleri ile hediyeleşmesi durumudur. Diplomatik evliliklerin gerçekleştirilmesi adına devletler arası mekik dokuyan elçiler beraberinde çeşitli hediyeler götürmüşlerdir. Bu hediyeleşme durumu zamanla uluslararası ticarete dönüşerek diplomatik evlilik ve ilişkiler için kilit rol oynamıştır.³³⁷

Gerçekleştirilen bu diplomatik evliliklerin üzerinde durulması gereken en önemli özelliği ve aslında bu bölümün asıl konusu hangi devletin dostluk kurma arayışı ile diplomatik

³³⁵ K.A. Kitchen (1990). *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*. The American University In Cairo Press, s.83.

³³⁶ A.R. Shulman (1979). Diplomatic Marriage In The Egyptian New Kingdom, *Journal of Near Eastern Studies*, 38(3), 179.

³³⁷ G. Beckman (2003). International Law in the Second Millenium: Late Bronze Age, Raymond Westbrook (Ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, Brill, Leiden, s.5.; G. Masalcı Şahin (2021). Hitit Asur İlişkilerinde Haberciler, G. Masalcı Şahin & Alican Doğan (Ed.), *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi*, Ege Yayınları, İstanbul, 69.

evlilik gerçekleştirmek istediğidir. Diplomatik evlilik yoluyla dostluk kurma arayışında olan ülkenin kralının kızını veya kız kardeşini diğer bir ülkenin kralı veya kral adayı ile evlendirmek istemesi, karşı tarafa verilen bir üstünlük olarak yorumlanmaktadır ve bu bize iki devlet arasında kurulan siyasi ve diplomatik ilişkilerin dinamiği ve üstünlüğü konusunda ip uçları vermektedir.³³⁸ Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında Mısır ve Hitit devletlerinin evlilik sistemleri, ülke içerisinde kraliçenin konumları ve her iki devletin diplomatik evliliklere bakış açısı irdelenecek ve iki devlet arasında evlilik üzerine yapılan mektuplaşmalara yer verilecektir. Konunun açıklanması ile varılmak istenen nokta bu iki devletin evlilik diplomasisi hususunda Antik Yakınoğu'daki üstünlüğü ve konumunu ne derecede sağlamlaştırdığıdır.

Antik Mısır'da, dördüncü hanedanlık döneminden itibaren kraliçeleri ifade etmek için 'hemet-nes-u' kelimesi kullanılmıştır ve tam manası 'Kralın eşi' dir.³³⁹ Kraliçelerin unvanları yalnızca 'Kralın eşi' ile sınırlı değildir. 'Kralın kızı', 'Kralın kız kardeşi', 'Kralın annesi' ve 'Kralın en yüce eşi' unvanları da kraliyet ailesine mensup kraliçeler için kullanılmıştır.³⁴⁰ Kraliçeler, kraliyet ailesi piramidinin en üst katında bulunan firavunlardan sonra ülkedeki en önemli konuma sahip kişiler olmuştur. Mısır kralının eşi olarak yerine getirmeleri gereken sorumluluklar ve iyi bir hanedan eşinin nasıl davranması gerektiğine dair bir fikir edinmek adına Osiris-İsis mitinin örnek verilmesi faydalı olacaktır;

“Mısır'ın ilk tanrısı Osiristir³⁴¹; kendisinden sonraki bazı Mısır hükümdarları gibi o da kız kardeşi İsis³⁴² ile evlenmiştir. Halk tarafından sevilen iyi bir kraldır ve İsis de popüler bir kraliçedir. Ancak Osiris'in kötü kalpli ve sert bir erkek kardeşi vardır. Osiris'in gücünü kıskanmakta ve İsis'in peşinden koşmaktadır. Osiris'in çaresine bakmak için onu ahşap bir sandığa girmeye razı eder ve daha sonra sandığı Nil nehrine atar. İsis sandığı bulduğunda Osiris çoktan ölmüştür ama kraliçe kocasını diriltir. Seth³⁴³, İsis'in ne yaptığını keşfedince Osiris'in vücudunu parçalara ayırır. Her ne kadar bir tanrının bedenini yok etmenin mümkün

³³⁸ E. Yıldırım (2013). Antikçağda Evliliklerle Kurulan Müttefiklikler: I. Antiokhos, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 171, 249.

³³⁹ G. Demir (2021). Antik Mısır Toplumunda Harem, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(5), 30.

³⁴⁰ M.H.A. Babila (2016). Eski Mısır'da Kadın, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 139.

³⁴¹ Osiris, Antik Mısır'ın yeraltı dünyasını yöneten yüce bir tanrıdır. (G. Pinch (2019). *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*. (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, s.269.

³⁴² Osiris'in eşi ve Taç Tanrıçası olarak bilinen İsis, aynı zamanda tahta geçen her Mısır firavununun annesi pozisyonunda Mısır panteonunda yerini almıştır. (age, s.269.)

³⁴³ Seth, erkek kardeşi Osiris'in baş düşmanı ve Mısır'ın kötülük tanrısıdır. (age, s.291.)

olmadığı söylene de Seth bunu başarır. İsis, Osiris'in bedenini kurtarmaya karar verir. Aynı zamanda Seth'in karısı ve kardeşi olan Nephtys'in³⁴⁴ yardımıyla Osiris'in bedeninin parçalarını bir araya getirir ve ilk mumyayı oluşturacak şekilde birbirine sıkıca bağlar. Sonra kendisini bir avcı kuşa çevirir ve cesedin üzerinde uçarken kanatlarını çırparak ona hayat nefesi aşılamaya çalışır. Osiris, İsis'i hamile bırakıncaya kadar nefes alır. Sonra da yer altına gitmek için yer yüzünü terk eder. Osiris ve İsis'ten Horus doğar ve amcası Seth'in ele geçirdiği tahtı elinden alarak kral olur ve Mısır'a hükmetmeye başlar.”³⁴⁵

Bu mit aracılığı ile İsis'in eylemlerinin incelenmesi, ideal kral eşinin nasıl olması gerektiği konusunda bize ışık tutmaktadır. Öncelikle Osiris ve İsis arasında gerçekleşen kardeş evliliğine değinmek hanedanlık içerisinde gerçekleşen evlilik sisteminin daha iyi anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Antik Mısırlılara göre kraliyet sarayı tanrısal bir veraset sistemine dayanmaktaydı ve bu veraset sistemi kardeşler arasında gerçekleştirilen evlilikler ile tanrının kutsal kanının saltanat içerisinde kalmasını, muhafaza edilmesini ve nesilden nesle devam ettirilmesini garanti ederdi. İsis'in Osiris'in kız kardeşi olması gibi, kraliçelerde genellikle kralın kız kardeşi ya da üvey kız kardeşi olmuştur. Kraliyet dışında nadiren rastlanan bu enest evlilikler kutsal kanın korunmasından hariç başka amaçlarda taşımaktadır. Doğumundan itibaren kraliyetteki rollerini anlamak ve uygulamak için eğitilen bu kız kardeş-eşlerin görevlerinde başarılı olmaması işten bile olmamıştır. Eski ve Orta Krallıkta yaygın olan bu gelenek Yeni Krallık Döneminde zorunluluk olmaktan çıkmıştır.³⁴⁶

Yukarıdaki mitten yola çıkılarak ayrıca kraliçelerin görev ve sorumlulukları hakkında da yorum yapmak mümkündür. Kraliçelerden tıpkı Osiris'in yokluğu sırasında İsis'in yönetimde söz sahibi olması gibi, akıllı ve bağımsız olmaları beklenirdi. Örneğin; firavunun yabancı bir ülkeye sefere gitmesi durumunda sarayın yönetimi kraliçenin sorumluluğuna geçer ve kraliçelerden karar verme yetilerine sahip olması beklenirdi. Yine Osiris-İsis mitinde, İsis'in Horus'u doğurma hadisesinde olduğu gibi kraliçelerden dul kalmaları durumunda bir gün babasının yerini alacak bir oğul yetiştirmek ve küçük oğulları adına naiplik görevini üstlenmeleri beklenirdi.³⁴⁷ Kraliçelerin devlet yönetimi dışındaki görevlerinden bir diğeri ve en

³⁴⁴ Antik Mısır'da Seth'in eşi ve cenaze törenlerinin koruyucusu konumundadır. (age, s.291.)

³⁴⁵ P. Wilkinson (2009). *Efsaneler & Mitler*. (Çev.) Emel Lakşe, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s.240.

³⁴⁶ J. Tyldesley (2016). *The Role of Egypt's Dynastic Queens*, Stephanie Lynn Budin & Jean MacIntosh Turfa (Ed.), *Women In Antiquity Real Women Across the Ancient World*, Routledge, New York, s.273.

³⁴⁷ G. Demir (2021). Antik Mısır Toplumunda Harem, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(5), 31.

önemlisi dini hayatta üstlenmiş oldukları görevlerdi. Özellikle Yeni Krallık Dönemi'nde kendilerine atfedilen vazifelerin en önemlisi 'Amon'un Kutsal Eşi' olmalarıydı.³⁴⁸

Mısırlı kraliçelerin saraydaki konumları ve görevleri yukarıda bahsedildiği gibidir. Ancak Mısır firavunları yalnızca Mısır kökenli kadınlar ile evlenmemişlerdir. Yakın Doğu'daki birçok devlet gibi Mısır firavunları da diplomatik evlilikler gerçekleştirmiş ve haremlerine çok sayıda yabancı prenses dahil etmişlerdir. Bu diplomatik evliliklerin en çok yapıldığı dönem Yeni Krallık Dönemi'dir. Ancak gönderilen bu prenseslerin firavunla cinsel ilişkiye girip girmedikleri, beraber yaşayıp yaşamadıkları ve kötü muamele görüp görmedikleri kesin olarak bilinmemektedir. Yalnızca bu prenseslerin çok az söz sahibi oldukları ya da hiç söz sahibi olmadıkları görülmektedir. Amarna Mektupları, Yakın Doğu'daki krallar arasında ittifak kurmak için gerçekleştirilen kraliyet evlilikleri hakkında bir dizi belge içerir. Bu mektuplardan anlaşıldığı üzere Mısır kralları yabancı gelinlerle evlenmeyi ve herhangi bir ülkeye gelin olarak Mısır prensesi göndermemeyi üstünlüklerini göstermenin bir yolu olarak görmüşlerdir.³⁴⁹ Kadaşman-Enlil'in Mısır'a gönderdiği bir mektup ile Mısır'ın yabancı ülkelere gelin göndermeme politikası şu şekilde gözler önüne serilmektedir;

*“Sen kardeşim, sana kızınla evlenmek hakkında yazdığımda bana “Ezelden beri Mısır kralının hiçbir kızı kimseye verilmedi” dedin”*³⁵⁰

Bu mektuptan anlaşıldığı üzere Mısırlı prenseslerin başka ülkelere diplomatik evlilik yolu ile gönderilmeleri Mısırlılar açısından tarihlerinin hiçbir döneminde uygulanan bir politika olmamıştır. Yakın Doğu'daki diğer ulusların aksine Mısırlılar, özellikle Yeni Krallık döneminde kraliyet kızlarını veraset ve meşruiyette önemli bir unsur olarak görüyor ve yazılı bir kural olmasa dahi geleneksel bir yasakla yabancı kralların eşleri olmalarına izin vermiyordu. Bu uygulama ile Mısır yönetiminde yabancı kralların hak iddia edememesi ve Mısır'ın kontrolünün yabancı krallardan doğacak olan veliahtlara bırakılmaması amaçlanmıştır.³⁵¹

Mısır krallarına gönderilen prenseslerin durumuna dönecek olursak, bu diplomatik gelinler firavunun ikinci veya üçüncü kademedeki eşlerinden biri olmanın ötesine geçemiyorlardı. Bu gelinlerden hiçbiri firavunun büyük eşi yani asıl eşi konumuna

³⁴⁸ M.H.A. Babila (2015). *Eski Mısır'da Sosyal Hayat ve Hukuk*. (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, s.48.

³⁴⁹ C. Graves-Brown (2010). *Dancing For Hathor Women In Ancient Egypt*. Continuum, s.141.

³⁵⁰ W.L. Moran (1992). *The Amarna Letters*. The Johns Hopkins University Press, s.9.

³⁵¹ G. Demir (2021). Antik Mısır Toplumunda Harem, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(5), 31.

erişemiyordu. Kralın asıl eşi yani taht kraliçesi olmak demek, Mısır tahtının varisinin ve gelecekte Mısır'ı yönetecek erkek çocuğunun annesi olmak demektir. Daha önce bahsettiğimiz gibi saltanatın devamı yalnızca tanrının kanına sahip soylu kişilerden devam etmektedir. Mısır'ın veraset anlayışına göre Mısırlı olmayan bir kraliçenin erkek çocuğunun tahta geçmesi kabul edilemeyecek bir durumdur.³⁵²

Bu bağlamda Mısır kralının yabancı eşlere muamelesi, Mısır'a gelin gönderen akrabalarının beklentilerini karşılamamıştır. Bu krallar gönderdikleri prenseslere kraliçe gibi davranılmasını beklerken, Mısır kralı için bu gelinler haremlerine eklenen yeni bir kadın olmaktan öte geçememiştir. Babil Kralı Kadaşman-Enlil'in Amarna mektuplarından birinde, III. Amenhotep'e "*Babamın sana verdiği kız kardeşi diri mi ölü mü bilmek için elini görmek ister*" yazmaktadır. Görünüşe göre Amenhotep, kadınlardan birini Babilli elçilerin önüne çıkararak 'İşte önünüzde duran hanımınıza bakın' diyerek göstermiştir. Ancak kadının elçiler ile konuşmasına izin verilmemiş ve dahası Kadaşman-Enlil yine kız kardeşinin yaşayıp yaşamadığını öğrenememiştir.³⁵³

Mısır sarayında Mısırlı Kraliçeler ve diplomatik evlilik yolu ile saraya gönderilen prenseslerin konumu yukarıda da bahsedildiği gibi keskin bir çizgiyle birbirinden ayrılmıştır. Görüldüğü gibi yabancı prensesler sarayda yalnızca meta olarak görülmüş ve bu prensesleri gönderen krallar açısından çıkarların korunduğu bir ilişki söz konusu olmamıştır.

Hitit Devleti'nde kraliçelerin konumuna değinmek gerekirse, onların durumu Mısırlı hemcinslerinden çok daha farklı bir konumda idi. Hitit sarayında kralın ardından en nüfuzlu ve en geniş yetkileri olan kişiler kraliçelerdir. Bu kraliçeler 'Tavananna' unvanına sahiplerdi ve bu egemen kraliçe anlamına gelmektedir. Tavanannalar kralın eşi konumuna sahiptiler.³⁵⁴ Eski ve Orta Hitit Devleti dönemlerinde kraliçelerin siyasi hayattaki etkilerine ve nüfuzlarına tanık olunmamıştır. Ancak Yeni Krallık dönemi Hitit devletine bakıldığında bu durumun değiştiği görülmektedir. Bu dönemden itibaren kraliçeler politika, din ve birçok memleket işlerinde aktif rol oynayarak kralla eşit şekilde yönetmeye başlamışlardır.³⁵⁵

Hititlerde kraliçelik konumu bu açıdan çağdaşı olan devletlerden çok farklı bir konumda olmuştur. Örneğin; daha önce de bahsettiğimiz Mısır kraliçeleri, yönetime ancak kocalarının

³⁵² agm, s.29.

³⁵³ C. Graves-Brown (2010). *Dancing For Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum, s.142.

³⁵⁴ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, s.232.

³⁵⁵ E. Memiş (2012). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, s.144.

yokluğunda katılabiliyorlardı, ancak Hitit kraliçelerinin durumuna baktığımızda ülkeyi yönetme yetkisine sahip olmak için kocalarının sefere gitmelerini beklemiyorlardı, kraliçeler Hitit kralı ülkede iken de onlarla eşit bir şekilde memleketlerini yönetme hakkına sahiptiler. Dahası dış politikaya bizzat dahil oluyorlar, krallarla mektuplaşabiliyorlar ve mühürlerini kullanıp devletler arası hukukta da söz sahibi olabiliyorlardı. Bu açıdan bakıldığında kraliçeler Hititlerin bağımsız temsilcileri olarak değerlendirebilmekteyiz.³⁵⁶

Tavanannalık makamına erişen ve bağımsız temsilciler olarak adlandırdığımız Hitit kraliçelerinin konumları yalnızca eşleri olan krallara bağlı değildir. Kralın ölümü ardından dul kalan kraliçe, makamını Tavananna olarak unvanını korumaya devam edebilirdi. Bu durum Hitit tahtına yeni kralın geçmesi durumunda dahi sürdürülüyordu. Yeni kralın karısı ancak eski kralın eşi öldükten sonra Tavananna unvanına sahip olabiliyordu.³⁵⁷

Hititli kraliçeler yönetimde oldukları kadar dini konularda da krallar kadar önemli rol oynamışlardır. Resmi ve dini törenlere kral ile birlikte katılmalarının yanı sıra tek başlarına da törenlere katılım sağlayabiliyor ve daha önemlisi törenleri yönetebiliyorlardı.³⁵⁸ Hitit kraliçeleri tıpkı Hitit kralları gibi tanrılar ve insanların dünyası arasında köprü görevi görmüşlerdir. Bu sebeple krallar ile tanrısallık makamını paylaşıyor ve tıpkı krallar gibi öldükten sonra tanrı mertebesine yükselebiliyorlardı.³⁵⁹ Hitit kraliçelerini dini hayatta da Mısırlı kraliçelerle karşılaştırsak konumlarının çok daha yüce olduğuna şüphe yoktur. Daha önce Mısırlı kraliçelerin dini konumlarına değinilmiştir. Mısır kraliçeleri yalnızca tanrının eşi konumuna yükselebiliyorken, Hitit kraliçeleri öldükten sonra tanrı olabiliyorlardı. Hitit kraliçelerinin ölümden sonra eriştiği bu makam o dönemin devletleri arasında rastlanan bir durum olmayıp, tek örnek olarak gösterilebilir.

Hititlerde kraliçelerin konumu ülke içerisinde bu şekilde olmuştur. Ülke dışına diplomatik evlilik amaçlı gönderilen prenseslerin konumuna değinilecek olursa; Hititlerin ülke içerisinde kraliyet kadınlarına sergiledikleri tutum ve hassasiyet gelin gönderildikleri ülkelerde gösterilmemiştir. Bryce'a göre düzenli olarak vasal yöneticiler, yabancı krallar veya kralların

³⁵⁶ E. Memiş (1993). Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 286.

³⁵⁷ M. Altunok (2019). Hititler: Boğazköy'den Yükselen Bir Yönetim Güneşi, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 6(11), 153.

³⁵⁸ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Çizgi Yayınevi, s.213; D.V.D. Martinez (2017). *Hitit Dini, Tapınakları ve Kadın Görevlileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.39.

³⁵⁹ T. Cengiz (2014). Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 23.

oğullarıyla politik sebeplerle evlendirilen Hititli prensesler, babalarının otoritesine tabii, taşınabilir varlıklar olarak görülmüşler ve babalarının uygun gördüğü zaman ve şekilde elden çıkarılmışlardır.³⁶⁰ Bu açıdan Mısır'ın diplomatik evliliklere bakış açısı ile karşılaştırdığımızda Hititler dış politikada prenseslere yalnızca meta gözüyle yaklaşmışlardır.

Hitit devletinde prenseslere verilen unvan DUMU.MUNUS.GAL şeklindedir ve büyük kız, büyük prenses veya veliaht prenses anlamına gelmektedir. Prenselerin ülke dışına diplomatik evlilikler vasıtasıyla gönderilmesi kuraldır ve prenses olmanın ilk koşuludur.³⁶¹ Hitit kralları, gelin olarak gönderdiği prenseslerin diğer ülkelerdeki konumlarını, Hitit Devleti içerisindeki konumları ile aynı olmasını beklemişlerdir. Bu beklentiye örnek olarak Mitanni prensi Şattiwaza'ya kızını gönderen I. Şuppiluliuma'nın mektubundan bir kısım ile örnek verilebilir;

§ 7 “*Ve prens Şattiwaza, Mitanni ülkesinde kral olsun. Ve Hatti ülkesinin kralının kızı Mitanni ülkelerinde kraliçe olsun. Kumalara sen Şattiwaza izin verilsin. Fakat (kumalardan herhangi biri) benim kızımdan daha büyük (değerli) olmasın. Ona başka bir kadın eş değer duruma gelmesin. Sen kızımı ikinci kadın derecesine indirme. Mitanni ülkesinde o kraliçeliğe alınsın. Şattiwaza'nın oğulları ve kızımın oğulları -onların oğulları ve torunları- gelecekte Mitanni ülkesinde eşit olsun. Gelecekte Mitanniler Şattiwaza'ya karşı ve kızım kraliçeye karşı, (oğullarına karşı), torunlarına karşı ayaklanma planlamasın. Gelecekte prens Şattiwaza'nın oğulları, onun çocukları ve torunları benim torunlarımla eşit ve kardeş olsun.*”³⁶²

Bu mektuptan anlaşıldığı üzere anlaşıldığı üzere Hititlerin siyasi evliliklerinden beklentileri prensesin ilk eş olma ve tahta varis olacak prensin annesi olma konumunun sağlanmasıdır. Bu amaç doğrultusunda evlilik öncesi yapılan anlaşmalarla prensesin ikinci eş durumuna düşmesi engellenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde gerçekleştirilen siyasi evliliklerin amacı, Hititli prensesler vasıtasıyla o devlet üzerinde nüfuz sağlama, hak iddia etme ve dost olmaktır. Prenselerin misyonları bu yönde olsa bile Yakın Doğu'daki devletlerin iç ve dış siyasetinin buna imkân sunmadığını tekrar hatırlatma fayda vardır.³⁶³

³⁶⁰ T. Bryce (2002). *Life and Society In the Hittite World*. Oxford University Press. S.125.

³⁶¹ E. Reyhan (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.113.

³⁶² G. Karauğuz (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*. Çizgi Yayınları, s.163.

³⁶³ E. Reyhan (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.121.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Mısır ve Hitit arasında gerçekleşen Kadeş Savaşı ardından iki devlet arasındaki ilişkiler duraksama dönemine girmiştir. Ancak savaş sonrası imzalanan bir barış antlaşması ile bu ilişkiler daha önce hiç olmadığı kadar, Amarna döneminden bile iyi olacak şekilde düzeltilmiştir. Bu barış antlaşmasının kuvvetini perçinleştirmek, kan bağı kurmak ve belki de Mısır'ın maddi ve manevi gücünden pay edinmek adına Hitit Devleti'nden gelen diplomatik evlilik atağı kurulan ikili ilişkilerin son aşaması olmuştur. Bu bölümün ana konusu olan Mısır-Hitit diplomatik ilişkilerine ayrıntılı bir biçimde değineceğiz.

Mısır ve Hitit Devleti arasında gerçekleştirilen diplomatik evlilikler hakkında elimizde bulunan en önemli ve birincil kaynaklar Hititlerin başkenti Boğazköy'de keşfedilen, II. Ramses, Hitit kralı III. Hattuşili ve kraliçe Puduhepa arasında geçen yazışmalardır.³⁶⁴ Mısır'da keşfedilen kaynaklar ise Ebu Simbel tapınağında bulunan bir dikilitaş, evlilik steli ve Ptolemaios zamanlarından kalma Bentreş dikilitaşdır.³⁶⁵ Bu bölümde kullanılan kaynaklar mektuplaşmalar ve dikilitaş tercümelerini içermektedir.

II. Ramses, Hattuşili ile yaklaşmakta olan evlilik hakkında bir dizi mektup alışverişinde bulunurken Hitit tarafındaki baş müzakereci hiç şüphesiz Hattuşili'nin eşi Puduhepa idi. Gerçekten de 'kraliyet evlilik arabuluculuğu', krallığın işlerinin yürütülmesinde üstlendiği veya kendisine doğrudan sorumluluk verildiği birçok rolden biridir. Evlilik ile ilgili büyük ölçüde rutin konularda, Ramses hem Hattuşili'ye hem de Puduhepa'ya neredeyse aynı ifadelerle mektuplar göndermiştir. Prosedüre yönelik veya nezaket gereği gönderilen mektuplar; hitap edenlerin amacı ve öne sürdükleri konular hakkında fiilen harekete geçilmesini sağlamaktır. Firavun, bir dizi tartışmalı konuda yalnızca Puduhepa ile yazışmışlardır.³⁶⁶ Bahsi geçen bu yazışmalara ilk olarak II. Ramses'in Puduhepa'ya gönderdiği Akadça yazılmış bir mektup örneğini vereceğiz;

“Büyük kral, Mısır'ın büyük kralı Wasmuaria Satepnaria, Güneş Tanrısı'nın oğlu Ramses, Amon'un gözdesi, büyük kral, Mısır kralı şöyle der: Hatti'nin büyük kraliçesi kız kardeşim Puduhepa'ya de ki: Amon'un gözdesi büyük kral, Mısır kralı kardeşin Ramses iyidir. Onun evi, piyade askerleri, savaş arabaları ve [ülkesindeki] her şey gayet iyidir. Sen [kız

³⁶⁴ R.H. Wilkinson & N. Doyle (2017). *Between Brothers: Diplomatic Interactions*, P.P. Creasman & R.H. Wilkinson (Ed.), *Pharaoh's Land and Beyond Ancient Egypt and Neighbors*, Oxford University Press, New York, s.87.

³⁶⁵ A. Dodson & D. Hilton (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames and Hudson, s.158.

³⁶⁶ T. Bryce (2003). *Letters Of The Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.106.

kardeşim] de gayet iyi [olasın! Hattuşili], büyük [kral], Hatti Ülkesi 'nin kralı, kardeşim de iyi olsun! Onun [sarayları], oğlan evlatları, piyade askerleri, atları, [savaş arabaları] ve [topraklarında her şey ço]k iyi olsun!'Sen [kız kardeşim de] çok iyi olasın! Kardeşim Hatti kralı büyük [kral Hattuşili] de çok iyi olsun. [Evleri, oğulları, askerleri, atları, arabaları] (ve) ülke toprakları da iyi olsun!'Kız kardeşime şöyle deyin: Kız kardeşimin elçisi Tilitesub, kız kardeşimin elçisi Rearnasia ve benim elçilerim Parihnawa, Zinapa ve Mania eşliğinde huzuruma ulaştı. Onlar bana kız kardeşimin [sağlığından, büyük kral], Hatti ülkesinin [kralı] kardeşimin sağlığından ve [onun oğullarının sağlığından] haber verdiler. Kardeşimin ve kız kardeşimin sağlık haberini al[ınca] çok sevindim. (Kendi kendime 'demek ki) onlar iyiymişler, [emniyette] ve sağlıklı imişler! (Dedim). [Kız kardeşimin] bana yollamış olduğu tableti görünce, kız kardeşimin bana yazmış olduğu tüm şeyleri görünce, kız kardeşimin bana gönderdiği hediyeyi alınca, onun emniyette ve iyi durumunda olduğunu görünce, haddinden fazla sevindim. Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı bize, şimdi içinde bulunduğumuz ebedi iyi ilişkilerimize ilaveten kardeşlik ve barış bahşedecekler. Elçilerimiz ebediyen aramızda gelip gidecekler ve kardeşlik ve barış (haberleri) taşıyacaklar. Kız kardeşime şöyle [deyin!]: Kız kardeşimin kız çocuğuyla ilgili olarak 'Güneş Tanrısı ondan istediğim [arzumu] yerine getirdi ve beni muradıma erdirdi' diye yazdığına gelince: (Evet) kız kardeşim böyle yazıyor. Güneş Tanrısı'nın kız kardeş[imin] ondan istemiş olduğu arzusunu yerine getirdiğine pek sevindim. Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı, kız kardeşimin kızı ile ilgili olarak yapmış olduğu tüm hazırlıkların bitmesi için yardımcı olacaklardır. Onlar onu (kızı), kardeşin kralın evine yerleştireceklerdir, çünkü o Mısır'da hükümdar olacaktır. Yaptıkları yardımlarla onlar (hem) kız kardeşimi, (hem de) kardeşin (Mısır) kralını tatmin edeceklerdir. Kız kardeşime şöyle de: şimdi kız kardeşimin elçileri kendi elçilerimle birlikte kız kardeşime ulaşsınlar diye göndereceğim ve onların elinde çok güzel bir hediye de göndereceğim."³⁶⁷

Mektupta iki devletin hükümdarlarının birbirlerine gönderdikleri hediyelerden bahsetmek gerekirse, III. Hattuşili, II. Ramses'e atlar, değerli taşlardan oluşan bir kadeh, abanoz yatak ve 33,5 şekel ağırlığında Hitit kralı Hattuşili'nin bir heykeli bulunmaktadır. Ancak II. Ramses'in göndermiş olduğu hediyeler Hititlerinkinden değerli ve şaşaada çok daha ileridedir. Mısır'dan Hitit Ülkesi'ne gönderilen hediyeler şu şekildedeydi; 88 şekel ağırlığında altın, altın kolyeler, keten dokumalar, rengarenk kumaşlar, elbiseler, altın ve gümüşten bilezikler, kıymetli taşlardan yapılmış doğan heykelciği, yüzükler, renkli iplikli dokuma tunikler, abanoz ağacından

³⁶⁷ A. Ünal (2014). *Puduhepa ve Zamani*. Salmat Basım Yayım, s.497.

kirişler,³⁶⁸ III. Hattuşili'nin göz rahatsızlığında kullanması için sandık dolusu ilaçlar. II. Ramses'in oğlu prens Sutahapsap da hediye gönderen kişiler arasındaydı. Prens III. Hattuşili'ye ağırlığı 93 şekel olan, altın ve beyaz taştan yapılmış ve siyah gözlü öküz şeklinde bir kadeh hediye etmiş ve iyi niyet içeren bir mektup göndermiştir.³⁶⁹

İki kralın ayrıca birbirlerine gönderdikleri hediyeler arasında kölelerde bulunmaktadır. Kadeş Savaşı'na götürülen ve Ramses'in yazıtlarında da bahsettiği Kaşkalar, Mısırlılara gönderilen kölelerdir. Bir zamanlar savaşta Hitit kralının yanında firavuna karşı savaşan Kaşkalar, şimdi Mısır'a köle olarak gönderilmiştir. Bu kölelerin bu sefer Mısır'daki kaderleri çok farklıydı; onlar Nil Vadisi'nde tarım alanında ırgat veya anıtsal yapılarda işçi olarak çalıştırılmak için götürülmüşlerdir.³⁷⁰

Hitit kraliçesi Puduhepa'nın II. Ramses'e yazdığı mektup ise şu şekildedir;

“[Hatti ülkesi kraliçesi, büyük kraliçe Puduhepa şöyle söyler. Kardeşim Mısır ülkesi kralı Riamasesa'ya söyle.] §1 (Öy. 1-6) Sen kardeşim bana: ‘Zamanında elçilerin bana geldi, bana (armağanlar) getirdi ve ben de (bundan çok) hoşnut oldum’ diye yazmıştın. Kardeşinin karısı (ben Puduhepa) yaşamı boyunca (hep mutluydum). Erkek kardeşim de yaşamı boyunca hep (mutlu) olsun. [Bana gönder] ve onlar lapis lazuli [lacivert taşı] taşı (ile süslenip) hayat bulsunlar. Üstelik ülkelerim mutlu olsun. Senin ülken de aynı şekilde mutlu olsun. Ben sen kardeşime gönderdiğim mücevherat ile selamımı gönderiyorum. Ben iyiyim. Kardeşim de aynı şekilde iyi (ve mutlu) olsun. §2 (Öy. 7-14) Senin kardeşime yazdığın meseleye gelince, kız kardeşim bana: ‘Sana bir kızımı vereceğim’ diye yazdı. (Ama) o (bundan) vaz mı geçti? (Bunun nedeni) bana kızgın (olmandan mıdır? Eğer bundan dolayı değilse peki) şimdi niçin kızı bana vermiyorsun? Kardeşim, şu an için onu sana veremem. (Çünkü) sen kardeşim olarak Hatti ülkesinin evini biliyorsun, ben [] bilmiyorum. [] Ve Urhi-Tesup (bu yer değişikliğinde) büyük tanrıya kalanları verdi. Urhi-Tesub orada olduğundan bunun böyle olup olmadığını ona sor. Kardeşime vereceğim yerin ve göğün kızını kiminle kıyaslayabilirim? Babilli Zulapili ya da Asurlu kız ile (kıyaslayabilir miyim?) §3 (Öy. 15-16) Kardeşimin hiçbir şeyi yok mu? Güneş tanrısının oğlunun, fırtına tanrısının oğlunun ve denizin hiçbir şeyi yoksa da senin de mi hiçbir şeyin yok? Kardeşim sen zenginleşmek istiyorsun. (Ama böyle hareket etmen) ismin ve mevkin

³⁶⁸II. Ramses'in eşi Naptera'nın Puduhepa'ya mektubu bkz. CTH 167. ; T. Bryce (2003). *Letters Of The Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.91.; İ.Ş. Nogay (2019). *Hitit Krallığı'nda Diplomatik Evlilikler*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.159.

³⁶⁹ *agt*, s.160.

³⁷⁰ A. Ünal (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.815.

açısından değersiz bir (davranıştır). §4 (Öy. 17-24) Kardeşime yazdığım meseleye gelince, sivil tutsaklar, sığır ve koyunlardan kız kardeşime ne vereceğim? Ülkemde arpa (bile) yok. Kardeşim, elçiler sana ulaşınca bana bir atlı gönder(e)sin. (Konu ile ilgili) belgeler ülkemin beylerine getirilsin, (böylece onların sorumluluğundaki) sivil tutsakları, sığırları ve koyunları sürekli alıp götürsünler ve onları (böylece) yerleştirsinler. (Bu arada) bizzat ben elçileri ve tabletleri onlara gönder(miş)tim. Fakat atlı habercin çabuk dönmedi ve elçim de gelmedi. Bunun üzerine seyis ve saray memuru Zuzu'yu [gönderdim fakat] o (da) gecikti. O anda Pihassu geldi (ama) [kış] da gelmek üzereydi. (Bu yüzden) ben (de) sivil tutsakları yeniden gönder(e)medim. Kardeşim böyle olup olmadığını (n doğruluğunu) elçilerine sor. Konu [] §5 (Öy.25-33) Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, artık kızımın (meselesini) sürüncemede kalmayın. []. Kızı beğenmedin. Kendim için mi tutuyorum? (Şimdi) onun gelmiş ol(ması) gerekirdi. Ben de bizzat kendim []. Kızımı sana (gerçekten) vermemiş olsaydım sivil tutsakları, sığır ve koyunları sana (vereceğim) söz(ünü sana) vermemiş olur muydum? Fakat şimdi []. Onlar Kummani kentinde kışlayıp gelecekler. [] Majestesi (Hattuşili) benim hatırıma yaşasın. Eğer dönmesi gerekiyorsa []. Sakilerin başı Alalimi geldi ve atlı haberci de geldi. [] Onlardan bazıları tek bir kenti alsın. §6 (Öy. 34-40) Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, kız kardeşime kızı (vermeyi) ertelemesinin doğru olmadığını yazdım. §7 (Öy. 41-43) Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, elçilerin kız ile rahat bir şekilde konuşacak. Bunun üzerine ben kardeşime: 'Gelecekte şartlar müsait olduğunda onlar gelecek' (diye) bir (cümle) yazdım. (Aslında) kardeşime yazmamın (tek) sebebi budur. §8 (Öy. 44-46) Eğer ben kardeşime kızı (çabucak göndermiş olsaydım ya da) kardeşime (yakışır hediyeleri sana) ver(me)miş olsaydım, kardeşim (o zaman) ne söylerdi ki? Bana verdikleri kadın cömert olabilir mi? Bu ulvi (bir) davranış olurdu. §9 (Öy. 47-52) Ben kraliçenin kendim için aldığım Babil ülkesinin ve Amurru ülkesinin kızı, Hatti halkının huzurunda benim için gerçekten bir övgü kaynağı değil miydi? Olayı bu hale getiren bendim. Bir yabancı olsa bile büyük kralın her bir kızını, gelin olarak aldım. Ve eğer bir ara onun elçileri gelin için ihtişamla gelirse ya da onun erkek kardeşlerinden ya da kız kardeşlerinden (biri) ona gelirse, benim için (bu durum) övünç kaynağı değil mi? Hatti ülkesinde benim için (başka bir) kadın yok muydu? Böyle bir şeyi isim yapmak için yapmadın mı? §10 (Öy. 53-56) Kardeşimin hiç karısı olmadı mı? Erkek kardeşim, erkek kardeşliğimi, kız kardeşliğimi önemli kılmadı mı? O, onları yaptığında, onlar, gerçekten Babil kralının (düzenlemelerine) uygun bir şekilde düzenlendi. Hatti ülkesi kralı, güçlü kralın kızını zevceliğe almadı mı? Eğer o: 'Babil ülkesinin kralı büyük kral değildir' derse, bu, kardeşim Babil ülkesinin onurunu (ve kıymetini) bilmiyor (demek değil midir?) §11 (Öy. 57-65) Bu konuda mesul olan kişisel tanrımdı. Arinna kentinin güneş tanrıçası, fırtına tanrısı,

Hepat ve Sausga beni kraliçe yaptığında, kardeşinizle beni (ortak noktada) birleştirdi. Ben erkek çocuklar ve kız çocuklar doğurdum. Hatti ülkesi halkı tecrübelerimden söz edip durdu. Kardeşim bunu biliyor. Üstelik ben saraya (prenses olarak) girdiğimde hanede bulduğum prensesler de benim elimin altında doğdu. Onları büyüttüm. (Elimde) doğmuş her çocuğu da büyüttüm. Onları askeri memurlar yaptım. Kişisel tanrımın []. Tanrılar da aynı şekilde kardeşime kraliçenin himayesinde vereceğim kızı bahşetsinler. Böylece ben kraliçe: ‘Onun erkek kardeşleri onunla ilgilenecek’ dedim. Eğer bu kardeşim için kabul edilebilir değilse kardeşimi gücendirmeyecek miyim? §12 (Ay. 1-6) Sen kardeşim bana şöyle yazdın. Sen kızı bana teslim ettiğinde, aklındakini ve yazmak istediğin konuları bana yaz. Bu söz (sadece) kardeşimden beklenendir. Kraliçe Amurru ülkesine gelirse ben senin etrafında olacağım ve oradan kraliçe için aklımda hangi mesele varsa kardeşime yazacağım. Sen kardeşim onları onaylamamazlık yapma. Sen onları onayla. Kız kardeşim kardeşimin yatağına girdiğinde, kraliçenin bu meseleleri halledilmiş olsun. §13 (Ay. 7-16) Sen kardeşim bana şöyle yazdın. Kız kardeşim bana: ‘Mısır ülkesine verilmiş olan Babilli kızı elçiler ziyaret ettiğinde dışarıda kaldılar’ diye yazdı. Babil ülkesi kralının elçisi Enlil-bel-nise bu haberi bana söyledi. Bu haberi işittiğimde kardeşime yazmadım mı? Kardeşimin beni kınamamasını ben tekrar kardeşime yapmayacağım. Kardeşimi gücendirecek herhangi bir şeyi de yapmayacağım. Eğer ben bir şeyleri bilmezsem kardeşimi gücendirecek herhangi bir şey yapmayacağım. Mısır ve Hatti ülkesinin tek (vücut) bir ülke olacağını biliyorum. Mısır ülkesi ile şimdi hali hazırda bir antlaşma (metni) yok. Kraliçe saygınlığım için bunu nasıl değerlendireceğinizi bilir. Beni bu yere yerleştirip (burada sabit tutan) tanrı, beni herhangi bir şeyden mahrum etmez. Bana saadeti çok görme. Sen kızımı [zevceliğe] al.”³⁷¹

Puduhepa'nın II. Ramses'e gönderdiği bu mektubu incelediğimizde iki devlet arasındaki ilişkilerin gelinin Mısır'a gönderilmesinin gecikmesi sebebiyle gerginleştiğini görebilmekteyiz. Mektupta geçen ‘Kız kardeşim, bana kızını vereceğine söz verdin. Neden onu bana vermedin?’ ve Puduhepa'nın yanıt olarak verdiği ‘Kızımı gerçekten alıkoydum. Böyle yaptığım için beni anlayacaksın. Sana şu an kızını yollayamıyorum’ ifadeleri örnek olarak gösterilebilir. Gecikmenin sebebi olarak Hitit ülkesinde çıkan büyük bir yangın sonucu krallık çeyizlerinin bulunduğu binanın yanması olarak gösterilmektedir. Yangın birkaç yıl önce Urhi-Teşub hala tahtta iken gerçekleşmiş olsa dahi krallık için ciddi bir kayıp ve ekonomik gerileme olarak etkileri halen devam etmiştir. Puduhepa ayrıca “Urhi-Tesub orada olduğundan bunun böyle

³⁷¹ G. Karauğuz (2019). *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*. Çizgi Yayınları, s.100.

olup olmadığını ona sor.” diyerek kasıtlı olarak Urhi-Teşub’u firavunun sakladığını ima etmeye devam etmektedir. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi firavun tarafından bu iddia hiçbir zaman kabul edilmemiştir.³⁷² Bu gecikmeye başka bir sebep olarak gönderilecek gelinin henüz çocuk yaşta olması da gösterilebilir. Evlilik II. Ramses’in tahttaki otuz dördüncü senesinde gerçekleşecekti ve Ramses gönderilecek gelinin neredeyse dedesi yaşındaydı. Puduhepa’nın düğün merasimi sürecini elinden geldiğince erteleme çabaları kızının biraz daha büyümesini beklemek olmuştur.³⁷³ Ayrıca Puduhepa’nın mektubunda geçen ‘*Kardeşimin hiç karısı olmadı mı?*’ ifadesi Ramses’in sabırsızlığından dolayı duyduğu rahatsızlığı ifade etmektedir.

Puduhepa bu uzatmalı evliliğin sağladığı gergin ortamı biraz olsun yumuşatabilmek ve kızının meziyetlerini karşı tarafa belirtip beklenen süreye degeceğini bildirmek adına mektubunda şunları iletmiştir;

*“Hititler benim tecrübelerim ve (çocuk) yetiştirme kabiliyetimi(?) överler ve bunu sen kardeşim de biliyorsundur. Kardeşime vereceğim kıza [tanrılar] (ben) kraliçenin tecrübe ve yetiştirme kabiliyetini(?) bahşetsinler.”*³⁷⁴

Sonunda evlilik alayı yola çıkmak için hazırlanmıştır. Puduhepa, Tutankhamun’un dul eşiyle evlenmek üzere Mısır’a giderken Zannanza’nın başına gelenleri çok iyi bilmektedir ve muhtemelen aynı yol üzerinden prensesin güvenli bir şekilde gitmesi için ayrıntılı güvenlik düzenlemeleri yapmıştır. Hattuşili, II. Ramses’e gönderdiği bir mektubunda kızının artık yola çıkmak için hazır olduğunu belirtmek adına şunları yazdı; ‘*Halk kızımın başına yağ sürmek için gelsin ve onu Büyük Kral’ın evine getirsin.*’³⁷⁵

MÖ 1246 sonbaharının sonlarında Hitit sarayından yola çıktılar. Prenses büyük bir memur maiyeti ve altın, gümüş ve bronz eşyalar, köleler, atlar, sığırlar ve keçilerden oluşan yüklü bir çeyiz eşlik etmiştir.³⁷⁶ Gelin alayı, Toros Dağları’nın geçitleri, Güney Anadolu’nun kıyı ovaları, Amanos sıradağları üzerinden Halep Ovası’na ve oradan güneye, Asi Nehri vadisini izleyerek Kadeş’e geçmişler ve Mısır topraklarının sınırına gelmişlerdir. Sınıra gelindiğinde kraliçe Puduhepa kızı ile son kez vedalaşmıştır. Gelini bekleyen firavuna

³⁷² T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.107.

³⁷³ A. Ünal (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s.816.

³⁷⁴ A. Ünal (2014). *Puduhepa ve Zamani*. Salmat Basım Yayım, s.245.

³⁷⁵ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.108.

³⁷⁶ T. Wilkinson (2010). *The Rise And Fall Of Ancient Egypt*. Random House. S.232.

“Majestelerinin sınırına ulaşmak için dik dağları ve tehlikeli geçitleri geçtiler” haberini vermek için Pi-Ramses'e bir haberci gönderilmiştir. Ramses, süvari birliklerini onları karşılamaları ve Kenan'da onlara eşlik etmeleri için göndermiştir. Mısır topraklarına varmadan önce son durak olan Sina sahil yolu üzerinde yaptırılmış olan kraliyet sarayında dinlenmişlerdir. Şubat 1245'te, Hattuşa'dan ayrıldıktan üç ay sonra, alay sevinç sahneleri arasında göz kamaştırıcı Pi-Ramses şehrine girmiştir.³⁷⁷ Hitit prensesinin Mısır'a girişi Karnak Tapınağı'nda bulunan bir sütunda şu şekilde anlatılmaktadır;

“Şimdi [birçok gün sonra] (şehre) ulaştılar. Otuz dördüncü kahramanlığın ve zaferin büyük mucizelerini kutladık. Sonra Mısır'a yürüyen Hatti'nin Büyük Prensi'nin kızını, çok büyük bir haraçla majestelerinin huzuruna çıkardılar. Büyük, gizemli, harika ve talihli bir olaydı. Bilinmiyordu, ağızdan ağıza duyulmamıştı, ataların yazılarında bahsedilmiyordu. Majestelerinin kalbinde güzeldi ve babası Ptah-tenen'in emriyle kendisi için iyi bir talih olarak onu her şeyden çok sevdi. Majesteleri adının şöyle yapılmasını sağladı: Maat-Hor-Nefrure, Hatti'nin Büyük Prensi'nin ve Hatti'nin Büyük Prensesi'nin kızı...”³⁷⁸

Hitit Prensesi'nin Mısır'a gelişi hakkında bilgi veren diğer bir kaynak Büyük Ebu Simbel Tapınağı'nın güney tarafında bulunan bir steldir. Ramses'in bu stelde yeni gelini için III. Hattuşili tarafından kendisine verilen bir savaş ganimeti olarak bahsetmektedir;

“...Hatti'nin büyük prensi, askerlerine ve saray erbabına, “Bakın, memleketimiz Mısırlılar tarafından harap edildi. Tüm mal varlığımızdan sıyrılalım ve önlerinde büyük kızım varken, Ramses'e esenlik sunularını taşıyalım.”³⁷⁹

Bu metinden de anlaşıldığı üzere II. Ramses kendisine gönderilen gelini savaş ganimeti olarak gösterip Kadeş Savaşı'nda Hititleri yendiği konusunda bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Hititleri Mısır karşısında ağır yenilgi almış ve Mısırlılara boyun eğmiş gibi göstermektedir. Mısırlıların başka devletlere neden gelin göndermedikleri bu metin sayesinde anlaşılabilir. Onlar gelinlere yalnızca savaş ganimeti muamelesi yapmakta ve daha önce de bahsettiğimiz gibi üstünlüklerini kanıtlama yolu olarak görmekteydiler.³⁸⁰ Ayrıca “Düğün

³⁷⁷ age, s.233.

³⁷⁸ J.A. Wilson (1969). The Asiatic Campaigning of Ramses II, James B. Pritchard (Ed.), *Ancient Near Eastern Texts-Relating To The Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey, s.258.c

³⁷⁹ J. Tyldesley (2006). *Chronicle of the Queens Of Egypt-From Early Dynastic Times To the Death Of Cleopatra*. Thames and Hudson, s.159.

³⁸⁰ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.110.

Stelleri” adı verilen piktografik malzeme üzerinde kaydedildiğine göre Hititli gelini bizzat babası III. Hattuşili, Ramses’e teslim etmiş görünmektedir. Mısır’ın büyük bir devlet olarak ortaya koyduğu gurur, ideoloji ve propaganda burada da karşımıza çıkmaktadır.³⁸¹ III. Hattuşili’nin olayların II. Ramses tarafından bu şekilde yorumlanmasından haberdar olup olmadığı belli değildir ancak olayların bu versiyonunu tanınması pek mümkün görünmemektedir.

Maat-Hor-Nefrure Medinet Gurob haremine gönderilmeden önce bir süre Ramses ile birlikte Pi-Ramses’de yaşamıştır. Yeni kraliçe bir kız çocuğu doğurarak torununun bir gün Mısır’ı yöneteceğini uman babasını hayal kırıklığına uğratmış ve ardından ortadan kaybolmuş ve kendisine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Maat-Hor-Nefrure’nin genç yaşta öldüğü varsayılmaktadır.³⁸² Ölümünden sonra Puduhepa tarafından II. Ramses’e ikinci defa bir gelin daha gönderilmiştir.

II. Ramses ile evlenen ikinci Hititli prensesin adı bilinmemektedir. Gerçekleştirilen ikinci evliliğin II. Ramses’in saltanatının kırkıncı yılına tekabül etmektedir. Ancak gönderilen gelinin III. Hattuşili mi yoksa IV. Tuthaliya’nın mı kızı olduğu kesin olarak bilinmemektedir.³⁸³ Mısır kaynaklarında bahsedildiğine göre ikinci gelin ile birlikte Mısır’a birçok savaş ganimeti ve at, koyun, ağır baş hayvan sürüleri de çeyiz olarak gönderilmiştir.³⁸⁴ Gönderilen ikinci gelinin ismi veya hakkında herhangi bir bilgi Mısır kaynaklarında yer almamaktadır.

Mısır’ın geleneksel ideolojisine göre II. Ramses’in gerçekleştirdiği bu iki evliliğin analizini yapacak olursak; evliliklerin amacı yalnızca dünya çapında bir gücün gösterilmesi ve tabii ki daha önce de bahsettiğimiz gibi propaganda malzemesi yaratmaktır. III. Hattuşili bu iki evlilikle de Mısır’ın siyasi sistemine dahil olmayı başaramamış ve Mısır’a bir veliaht prens getirme arzusu gerçekleşmemiştir. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi Ramses’in Maat-Hor-Nefrure’den bir erkek çocuğu olsa dahi Mısır’ın veraset ideolojisi yalnızca Mısırlı kadınlardan devam ettiği için bu erkek çocuğun tahtı devralması imkansızdır. Burada sorulması gereken en önemli soru Hititli prensesin Mısır’da kraliçe olarak kabul edilip edilmediğidir.

³⁸¹ A. Ünal (2014). *Puduhepa ve Zamanı*. Salmat Basım Yayım, s.248.

³⁸² J. Tyldesley (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt-From Early Dynastic Times To the Death of Cleopatra*. Thames and Hudson, s.159.

³⁸³ S. Alp (2001). *Hititlerin Mektuplaşmaları*. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, s.28.; F. İslam (2015). *Kadeş Savaşı Sonrası Hitit-Mısır İlişkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.80.

³⁸⁴ E. Akurgal (2017). *Anadolu Uygarlıkları*. Phoenix, s.85.

Amarna Çağı evlilikleri ile kıyaslandığında kraliçe olarak kabul edilmesi çok büyük bir yenilik olurdu. Evlendikten sonra Hititli prenseslerin Mısır siyaseti üzerinde rol oynadığına veya etkileri olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır.³⁸⁵ Bu durum Mısırlı olmayan bir prensesin kraliçe konumuna erişememesi ideolojisi göze alındığında oldukça doğal görünmektedir. Hititli prenseslerin de kraliçelik makamına erişememesi de bu ideolojinin getirdiği doğal bir sonuçtur.

Böylece Puduhepa'nın kızlarının ana kraliçe konumuna getirilmesi üzerine gerçekleştirdiği çabalar sonuçsuz kalmıştır. İki Hititli prenses çok küçük yaşlarda sadece diplomatik çıkarların kurbanı olmuş ve buğday dolusu bir gemi ve altın karşılığı Mısır'a satılarak II. Ramses'in haremine süslemişlerdir; çünkü Hatti'de hüküm süren bir kıtlık durumu söz konusuydu ve II. Ramses çeyiz karşılığı olarak Hitit Devleti'ne tahıl göndermeyi kabul etmişti. Mısır kaynaklarında bu durum Hattuşili'nin ağzından yazıldığı iddia edilen bir mektupta şöyle geçmektedir;

“Şu hale bakın! Ülkemiz harap haldedir. Beyimiz Seth (Tesub'un Mısır'daki karşılığı) bize kızmıştır. Gök, bir damla olsun yağmur akıtmamaktadır. Her yabancı ülke (bize) düşman kesilmiştir, bizimle savaştadır.”³⁸⁶

Kısacası bu evlilikler iki ülke arasında gerçekleştirilen köle ve cariye ticaretine ek olarak ülkelerin maddi çıkarlarından başka bir çıkar gözetememiştir. Mısır sarayında hiçbir saygınlığı ve statüsü bulunmayan Hitit prensesleri hareme gönderilip kaderlerine terk edilmişlerdir.³⁸⁷

4.5. Hititler ile Diğer İlişkiler

Mısır ve Hitit arasında gerçekleştirilen ilişkiler ve mektuplaşmalar yalnızca diplomasi çerçevesinde ilerlememiş, aynı zamanda kraliyet mensupları arasında gerçekleştirilen bir dizi hediyeleşme ve tıbbi gereçlerin temini konusunda yardımlaşma ilişkisi kurulmuştur. Hediyeleşme, antik Yakın Doğu devletlerinin birbirlerine saygı ve sevgi göstermesinin bir yolu olarak bir nevi gelenek haline dönüşmüş ve birçok devlet arasında uygulanmıştır. Yardımlaşma ise devletlerin birbirlerinde gördükleri eksikliklerin giderilmesi konusunda etken bir rol oynamıştır.

³⁸⁵ M. Liverani (2001). *International Relations In the Ancient Near East 1600-1100 BC*. Palgrave, s.194.

³⁸⁶ A. Ünal (2014). *Puduhepa ve Zamani*. Salmat Basım Yayım, s.350.

³⁸⁷ *age*, s.353.

II. Ramses, III. Hattuşili'ye atlar, değerli taşlarla kaplı bir kadeh, altın kakmalı abanoz bir yatak, Hattuşili'nin altından bir heykeli ve bir maymun hediye etmiştir. Köleler ise her iki devlet arasında değiş-tokuş edilen hediyelerden birisi olmuştur. İki devletin hediyeleşmesi yalnızca krallar arasında kalmamış aynı zamanda kralların ailesi tarafından da gerçekleştirilmiştir.³⁸⁸ II. Ramses'in eşi ve Mısır'ın baş kraliçesi Nefertari'nin (Neptara), III. Hattuşili'nin eşi ve Hitit kraliçesi Puduhepa'ya gönderdiği bir mektupta hediyelerden şu şekilde bahsedilmektedir;

“§1 (Öy. 1-2) Mısır ülkesinin büyük kraliçesi Neptara şöyle söyler. Kız kardeşim Hatti ülkesinin büyük kraliçesi Puduhepa'ya söyle. §2 (Öy. 3) Kız kardeşim ben iyiyim. Ülkem de iyidir. §3 (4-11) Kız kardeşim sen (de) iyi ol. Senin ülken (de) iyi olsun. Sen kız kardeşimin sağlığımla ilgili olarak ve kardeşi Hatti ülkesi kralı büyük kral ve Mısır ülkesi büyük kralı arasında var olan sağlam kardeşlik ve barış ilişkileri ile ilgili olan (konuları) bana yazdığınızı (önceden) işit(miş)tim. §4 (Öy. 12-19) Güneş tanrısı ve fırtına tanrısı seni yüceltsin ve güneş tanrısı (aramızdaki) barışı geliştirsin ve kardeşi Hatti ülkesi kralı büyük kral ve Mısır ülkesi kralı büyük kral arasında sonsuza kadar sağlam bir kardeşlik tesis etsin. Bende, sen kız kardeşimle kardeşlik ve barış halindeyim. §5 (Öy. 20-21) Kız kardeşim, senin için (hazırladığım) hediye(leri) şimdi sana gönderiyorum. §6 (Öy. 22-24) Ve sen kız kardeşim kralın elçisi Parihnawa'nın nezaretinde sana gönderdiğim hediye(nin sana ulaşip ulaşmadığı) konusunda beni haberdar etmeyi unutma. §7 (Öy. 25-26) İyi cins altından olan ve her biri tamamen renkli on iki telli (ve) seksen sekiz şekel ağırlığında bir kolye. §8 (Öy. 27) Boyalı ince iplikten bir pelerin. §9 (Ay. 1) Boyalı ince iplikten bir ceket. §10 (Ay. 2) Boyalı ince iplikten beş adet keten elbise. §11 (Ay. 3) Boyalı ince iplikten beş adet keten ceket. §12 (Ay. 4) Toplam on iki adet keten elbise.”³⁸⁹

II. Ramses'in oğlu prens Şutahapşhap'ın III. Hattuşili'ye mektubu;

“§1(obv. 1-2) [Böyle diyor] Şutahapşhap, Mısır kralı büyük kralın [oğlu] §2(obv. 3-4) Hattuşili'ye söyle, Hatti'nin büyük kralı, babama: §3(obv. 5-7) Sen, büyük kral, Hatti'nin kralı [babam] iyi ol ve [toprakların] iyi olsun! §4(obv. 8-10) [Şimdi ben, oğlun], iyiyim ve kardeşin

³⁸⁸ T. Bryce (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge, s.91.

³⁸⁹ CTH 167. 2 Ramses'in Karısı Naptera'dan Puduhepa'ya Mektup [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=167] E. Edel (1986). *Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi Band I*. Westdeutscher Verlag. s. 41. Bkz: G. Karauğuz (2019). *Hititlerde Haberleşme Diplomatiği Muhaberat ve Diğer Kil Mektupları*. Çizgi Kitabevi Yayınları. s. 96.

*büyük kral Mısır kralının [toprakları] iyi. §5(obv. 11-16) Şimdi, büyük kral, Hatti kralı, babam, oğlunun sağlığını sormak için bana yazdı ve babam bana sağlığımı sormak için yazdığına çok mutlu oldum. §6(obv. 17-rev.4) Güneş tanrısı ve Fırtına tanrısı, babam Hatti kralı büyük kralın sağlığını soracak ve onlar arasında sonsuza dek barış ve kardeşliğin gelişmesine neden olacaklar. Büyük kral, Mısır kralı Hatti kralı büyük kral Hattuşili'nin yıllarını uzatacaklardır. §7(rev. 5-7) Çünkü onlar (krallar) sonsuza dek barış ve kardeşlik içindedirler. §8(rev. 8-10) Şimdi babama bir selamlama hediyesi olarak Parihnawa nezaretinde bir hediye gönderdim. §9(rev. 11-14) Boynuzları beyaz taştan ve [gözleri] kara taştan olan bir öküzün suretiyle işlemeli iyi altından bir fincan. [Ağırlığı] doksan üç şekeldir. §10(rev. 15) İyi ince iplikten bir yeni keten giysi. §11(rev. 16-17) İki taraflı keten iplikten yatak çarşafı”.*³⁹⁰

II. Ramses'in Hitit prensi Tashmi-Sharrumma'ya mektubu;

§1(satır 1-4) *[Böyle diyor Wasmuaria] satepnaria, [Büyük kral, Mısır kralı, Güneş tanrısı Ramses'in oğlu], Amon'un sevgilisi, [Büyük Kral, Mısır kralı]* §2(satır 5-6) *Oğlum Tashmi-Sharrumma'ya söyle: §3(satır 7-8) Sen, Büyük Hatti kralının oğlu, kardeşim, iyi ol. §4(satır 9-12) Şimdi elçimin nezaretinde oğluma bir hediye gönderdim. Bilgin olsun: §5(satır 13-14) İyi altından bir fincan. Ağırlığı kırk dokuz şekeldir. §6(satır 15-17) İki boyalı pelerin, iki boyalı tunik.*³⁹¹

Mektuplardan anlaşıldığı gibi Mısır ve Hitit arasındaki ilişkiler iki kralın birbirleri ile olan ferdi münasebetlerinden ileri giderek, iki ülkenin diğer kraliyet ailesi mensuplarının da bu “kardeşlik” ilişkisine dahil olduğu görülmektedir. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Mısır-Hitit barışı ve ardından diplomatik evliliklerle sağlanan huzur ortamı bu iki kraliyet ailesinin mektuplaşma ve hediyeleşme vasıtasıyla sürdürülmüştür. Bu ortamın sürmesinin diğer bir sebebinin Mısır'ın altın rezervleri olduğu bilinmektedir. Kalay, tekstil, at, gümüş, cam, parfüm, ahşap objeler, lapis lazuli (lacivert taşı) ve çeşitli değerli taşlar karşılığı Mısır'dan altın alan Hititler kurulan kardeşlik ilişkisini karlı bir ticarete dönüştürmüşlerdir.³⁹²

II. Ramses döneminde Hititler ile kurulan yardımlaşma ilişkileri ise genellikle tıp üzerinde ilerlemiştir. Tıp; Antik Mısır'da oldukça gelişmiş ve bu medeniyetin başlıca iftihar

³⁹⁰ CTH 169 II. Ramses'in Oğlu Prens Şutahapşap'ın III. Hattuşili'ye Mektubu [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=169] G. Beckman (1996). *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, s.122.

³⁹¹ *age*, s, 124.

³⁹² A.H. Podany & M. McGee (2005). *The Ancient Near Eastern World*. Oxford University Press, s.109.

kaynakları arasında yer almıştır. Antik Mısır'ın tıp alanındaki marifet ve becerileri yalnızca ülke içerisinde sergilenmekle kalmamış aynı zamanda komşu devlet ve uzak diyardaki ülkeler yetiştirilen başarılı hekim ve üretilen ilaçlardan yararlanma fırsatı bulmuştur.³⁹³ Herodotos Mısırlı hekimler hakkında şunları belirtmiştir;

*“Hekimliğe gelelim, onlarda bu iş şöyle düzenlenmiştir: Bir hekim, yalnız bir hastalığa bakar, birden fazlasına bakmaz. Bundan ötürü hekim sayısı çoktur; göz, baş, diş, karın ağrılarına, iç hastalıklarına ayrı hekimler bakalar.”*³⁹⁴

II. Ramses döneminin tıp alanda en önemli kaynaklarından bir tanesi Ramezyum tapınağı yakınlarında bulunan bir papirüs³⁹⁵ olmuştur. On yedi parçadan oluşan papirüsün on ikinci ve on üçüncü sülaleler zamanından kalmış olabileceği düşünülmektedir. Papirüs, iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan ilki kadın hastalıkları, loğusa anneler ve yeni doğanlar, ikincisi ise ortopedik rahatsızlıklarla ilgilidir.³⁹⁶

Mısır'ın tıp konusundaki yadsınamaz başarısı Hitit Devleti'nin de dikkatini çekmiş ve III. Hattuşili zaman zaman Mısır'dan doktor ve ilaç konusunda yardım istemiştir. II. Ramses ile III. Hattuşili arasında gerçekleşen tıbbi yardımlaşma ile alakalı bir mektuplaşma şu şekildedir;

“§1(obv. 1-3) [Böylece Wasmuaria diyor] satepnaria, [Büyük Kral, Mısır Kralı], Mısır tanrısının oğlu, Ramses, [Amon'un sevgilisi], Büyük kral, Mısır kralı: §2(obv. 4-5) [Büyük kral Hattuşili ile konuş], §3(obv. 6) Şimdi ben, [Büyük kral], kardeşin, iyiyim. §4(obv. 7) Sen, [kardeşim, çok iyi ol]! §5(obv. 8-14) [Kardeşim: Erkek kardeşimin] [kız kardeşi] Matanazzi [hakkında] yazdığı şeye de ki: 'Kardeşim onun için ilaçlarla bir adam göndersin, öyle ki doğum yapmasını sağlasın.' Kardeşim bana yazdı. §6(obv. 15- rev.5) Kardeşime de ki: Şimdi, ben, kral, erkek kardeşin, erkek kardeşimin kız kardeşi Matanazzi'yi biliyorum. Elli veya altmış

³⁹³ C. Saraç (1943). Eski Mısır'da Bilim ve Teknik, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(5), 110.

³⁹⁴ Hdt. II. s.155.

³⁹⁵ Papirüs, Eski Mısır'ın üzerine yazı yazdıkları ana malzeme olarak kullanılmıştır. MÖ 3000 gibi erken bir tarihte üretilmiş ve yaklaşık dört bin yıl boyunca kullanılmıştır. Papirüs Mısır bataklıklarında yaygın olarak yetişen bir kamış türüdür. Papirüs materyal olarak kâğıttan daha sert bir yapıda olsa dahi ne ve ateşe karşı dayanıklı değildir. (R. Wallenfels (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Volume I*. Charles Scribner's Sons, s.164.)

³⁹⁶ M. Hayırlıdağ (2021). Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, 72.

yaşında olduğu söylenir. Elli veya altmış yaşını doldurmuş bir kadına, doğum yapabilsin diye ilaç hazırlamak mümkün değildir.

§7(rev. 6-8) *Güneş tanrısı ve Fırtına tanrısı kardeşimin kız kardeşinin doğurabilmesi için ritüellerin yapılmasına izin versin.* §8(rev. 9-13) *Ve ben kral, senin kardeşin, yetkin bir büyücü-rahip ve yetkin bir doktor göndereceğim ve onlar onun doğurabilmesi için ona ilaçlar hazırlayacaklar.* §9(rev. 14-16) *Şimdi bu habercinin nezaretinde kardeşime bir hediye gönderiyorum.* §10(rev. 17) *[... pelerinler] ince kumaştan* §11(rev 18) *[... tunikler] ince kumaştan*”³⁹⁷

III. Hattuşili'nin kız kardeşi bir Batı Anadolu ülkesi olan Seha'nın kralı Matsuri ile evlenmiştir. III. Hattuşili, II. Ramses'e kız kardeşi Matanazzi hakkında yazdığında, kız kardeşinin kocası yaşlanmaktadır ve Seha kralı Matsuri'nin Hattuşili'nin kız kardeşinden henüz bir çocuğu olmamıştır. Hattuşili'yi asıl endişelendiren konu, kız kardeşinin tahta çıkacak bir oğlu olmaması olmuştur. Mevcut hükümdarın kız kardeşinden bir oğlu olmaması ve vârişsiz ölmesi, Batı Anadolu'da nüfuzunu kaybetme tehlikesi ile Hattuşili'yi karşı karşıya getirmiştir.³⁹⁸

Ramses ile Hattuşili arasında tıbbi konuda gerçekleştirilen diğer yardımlar ise Hattuşili'nin kendi sağlığı ile alakalı olmuştur. Hattuşili'nin çocukluktan itibaren çeşitli hastalıklarla uğraştığı bilinmektedir. Bu hastalıklar zaman zaman özellikle II. Ramses ile sağladığı barış ortamında tekrar nüksetmiştir. Hitit arşivinde gün yüzüne çıkan bir fal metninde göz hastalığı hakkında bahsedilen tedavi şu şekildedir;

“*[O otu] gözlerimin içine sürecekle. İyileşecek miyim, yoksa iyileşemeyecek miyim, bunu tan[rıya? Soracağım]. Eğer bana gönderilen bu ot kâfi gelmezse, o diğer (otlardan) toplayacaktır. Bundan başka (?) Aya'nın kızı M[em]iyas ve hekimler hangi (şifalı) otu biliyorlarsa; şimdi (bu) otlar(in sayısı) fazla olduğundan, hangi otun benim için saptanacağını fal aracılığıyla soracağım. Hangi hekimin benim için saptanacağını da fal aracılığıyla soracağım ve o (hekim), ilgili (şifalı) otu majestenin gözlerine sürecektir. Şimdi talih falı iyi olsun.*”³⁹⁹

³⁹⁷ G. Beckman (1996). *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, s.131-132.

³⁹⁸ T. Bryce (2003). *Letters Of The Great Kings Of The Ancient Near East*. Routledge, s.114.

³⁹⁹ A. Ünal (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları, *Belleten*, 44(175), 489.

Fal metni, göz hastalığından muzdarip krala uygulanabilecek tedavi yöntemlerinden ve faydalı gelebilecek çeşitli otlardan bahsetmektedir. Ahmet Ünal'a göre; buradaki göz hastalığından muzdarip kral III. Hattuşili olmalıdır çünkü kendisinin göz hastalığı olduğu ve II. Ramses'ten göz doktoru ve ilaç istediği bilinmektedir.⁴⁰⁰ Ayrıca III. Hattuşili tarafından II. Ramses'e gönderilen bir mektupta geçen '*Daha önce gözlerim gönderdiğiniz ilaçlar etkili oldu. Lütfen biraz daha gönderin.*' ifadeleri fal metninin Hattuşili'ye ait olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ramses'in bu mektuba karşı verdiği cevap ise '*Pariamahu'nun kardeşimin gözleri için bu etkili ilaçlardan daha fazla getirmesini sağlarım*' şeklinde olmuştur.⁴⁰¹

Puduhepa'ya ait bir adak metninde Hattuşili'nin başka bir hastalıktan daha muzdarip olduğunu öğrenmekteyiz. Bu metin Puduhepa'nın rüyasında kocasının ayak hastalığından ötürü tanrıçaya adaması ile ilgilidir;

*"Kraliçenin rüyası: o rüyasında tanrıça NIN.GAL'a şu şekilde adar: eğer majestemin ayaklarındaki bu ateş çabucak iyileşecek olursa, NIN.GAL için gümüşten lacivert taşı kakmalı bir talla-(takısı?) yaptıracağım. Tüm talla'yı ve gerçek müjdeyi(?) Mısır ülkesine göndereceklerdir."*⁴⁰²

Hattuşili'nin ayak ateşi hastalığının Kadeş Savaşı ardından yapılan antlaşma döneminde de nüksettiği bilinmektedir. Ramses antlaşma ardından Hattuşili'yi ülkesine davet etmiştir ancak Hattuşili ayak ateşi hastalığından dolayı seyahatini iptal etmek zorunda kalmıştır. II. Ramses konu ile alakalı haberdar olduğunda ise kendisine ilaç ve merhem göndermiştir.⁴⁰³

Hattuşili'nin kız kardeşi ile ilgili yazışmalarında da görüldüğü gibi, II. Ramses kraliyet kardeşinin isteği üzerine ailesinin diğer üyeleri ile ilgilenmek için de doktorlar göndermiştir. Bunun bir başka örneği III. Hattuşili'nin oğlu IV. Tuthaliya'nın saltanatı sırasında da meydana gelmiştir. Güney Anadolu'daki önemli bir krallık olan Tarhuntaşşa'nın hükümdarı IV. Tuthaliya'nın kuzeni Kurunta'dır. Kurunta ülkesindeki doktorların çaresini bulamadığı bir hastalığa yakalanmıştır. Kurunta Urhi-Teşub'un kardeşidir ancak vali olarak atandığı Tarhuntaşşa'yı etkili ve sadık bir biçimde yönettiği için IV. Tuthaliya tarafından da sevilmiştir. Kurunta'nın ölümü Hititlerin bölgedeki çıkarlarına ters düşeceği için Mısır firavnu II.

⁴⁰⁰ agm, s.489.

⁴⁰¹ T. Bryce (2003). *Letters Of The Great Kings Of The Ancient Near East*. Routledge, s.116.

⁴⁰² A. Ünal (2014). *Puduhepa ve Zamani*. Salmat Basım Yayım, s.372.

⁴⁰³ T. Bryce (2003). *age*. s.81.

Ramses'e kuzeninin semptomlarını anlatan uzun bir mektup yazmış ve ondan yardım istemiştir.⁴⁰⁴ II. Ramses'in Hitit Devleti'ne verdiği yanıt ise şu şekildedir;

*“Kardeşime söyle, Doktor Pariamahu'yu size gönderdim. O Tarhuntaşşa ülkesinin kralı Kurunta için ilaç hazırlayacak.”*⁴⁰⁵

II. Ramses ve III. Hattuşili arasında yaşanan yoğun ilişkiler bu iki kralın ölümü ardından onların tahtını devralan Mısır firavunu Merneptah ve IV. Tuthaliya zamanında da devam etmiştir. Sağlanan barış ortamı artık bu iki gücün o dönemde ortaya çıkan Deniz insanları adı verilen kavimleri yüzünden ortaya çıkan huzursuz ortamda devam etmiştir.

4.6. II. Ramses Dönemi Sonrası Mısır-Hitit İlişkileri

II. Ramses öldüğünde, yerine MÖ 1213 yılında oğlu Merneptah geçmiştir. Tahta geçtiğinde zaten oldukça yaşlı olan Merneptah, ilk yıllarında babasını uzun saltanat yıllarında sağladığı barış ortamını korumak ve ihtiyaç duyulan yeniden yapılanmayı sağlamak adına faaliyetler göstermiştir. Tahta geçişinin beşinci yılında babası II. Ramses döneminde de Mısır'ı bir hayli uğraştıran Libya kabilelerinin yanı sıra “Deniz İnsanları” adını verdikleri göçebe gruplarla uğraşmak zorunda kalmıştır.⁴⁰⁶ Libya sınırlarında yoğunlaştırılan savunma hattı ve Libyalılar ile girilen mücadele sonucu Merneptah Libya şefini, Piyer'de yapılan bir meydan muharebesi bertaraf ederek zafer kazanmıştır. Bu kazanılan zafer ve Deniz İnsanları ile girilen mücadele hakkında Heliopolis'te bir zafer sütununda ve Karnak'ta dikilen Merneptah Stel'i üzerinde bahsedilmektedir;⁴⁰⁷

*“Libya'nın zavallı şefi durdu, yüreği korktu çekildi ve diz çöktü, her şeyi bıraktı. Askerlerinin yüreklerine büyük bir korku saplandı. Libya'nın zavallı reisi kendi başına kaçmak için acele ediyordu. Onun askerleri okla düştüler, esir edildiler ve öldürüldüler.”*⁴⁰⁸

Merneptah'ı saltanatının ilk yıllarında uğraştıran diğer bir konu ise deniz kavimleri olmuştur. Mısır'ı tehdit eden bu halkların Turşalar, Lukalar, Şardanalar gibi dağınık göçebe gruplar halinde hareket ediyor ve yanlarına getirdikleri aileleri ile kuşkusuz Mısır toprakları

⁴⁰⁴ age, s.117.

⁴⁰⁵ E. Edel (1994). *Die Agyptisch-hethitische Korrespondenz Band I*, Westdeutscher Verlag, s.83.

⁴⁰⁶ T.G.H. James (1995). *A Short History of Ancient Egypt-From Predynastic To Roman Times*. Cassell Publishing, s.124.

⁴⁰⁷ M. Cardinaud (2004). *Egypt*. Grange Books, s.113.

⁴⁰⁸ J.H. Breasted (1906). *Ancient Records of Egypt Volume III*. The University Of Chicago Press, s.246.

üzerinde koloni oluşturmaya çalışıyorlardı.⁴⁰⁹ Merneptah'ın stelinden anlaşıldığı üzere bu kavimler aynı zamanda kıtlık ile savaşmaktaydılar; “*Onlar Mısır'a karınlarını doyurmak için geldiler.*”⁴¹⁰ Bu deniz kavimleri Libyalılarda olduğu gibi büyük bir zaferle Perire'de mağlup edilmiştir.⁴¹¹

Deniz kavimlerinin mağlup edilişi hakkında en detaylı bilgiyi Merneptah Steli'nden elde etmekteyiz. Ayrıca bu stelde yazılanlara göre Deniz kavimleri ile beraber Mısırlılar ile savaşan askerler arasında Hititlerin de bulunduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Hitit tahtında IV. Tuthaliya oturmaktadır. Mısır'ın bu dönemde Hititlere tahıl yardımı yaptığı bilinmekte ve Merneptah bu yardımlara karşı Hititleri nankörlük ile suçlamaktadır.⁴¹² Merneptah'ın Hititleri böyle bir nankörlük ile suçlamasının sebebi ise; Hititlerin ana yurdu olan Anadolu topraklarından gelen bu kavimleri Hitit Devleti'nin bertaraf edeceğini ve Mısır'a varmadan durdurmaya çalışacağını düşüncesinin tam aksi cereyan etmesidir.⁴¹³ Ancak Hititlerin deniz kavimlerinin işgalleri sonucu yıkıldığı düşünülürse böyle bir iş birliği içerisine giremeyecek kadar meşgul oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.

Merneptah ardından Mısır tahtına geçen III. Ramses döneminde de bu deniz kavimleri ile mücadele edildiği bilinmektedir. Bu kavimler ile girilen mücadelede hakkında bilgileri Medinet Habu tapınağı ve tapınakta keşfedilen ve Büyük Harris Papirüsü adı verilen belgeden edinmekteyiz. Savaşın kesin olarak tarihi bilinmemekle beraber akademisyenler III. Ramses'in on ikinci yılında gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir.⁴¹⁴

Birinci ve ikinci dalga olarak cereyan eden deniz kavimleri göçleri Ön Asya toplumları arasında yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Birçok devlet yıkılmış ve birçok devlet yıkılmasa dahi siyasi otoritesi zayıflamıştır. Asur Devleti bulunduğu konum itibarıyla kavimlerin saldırılarından etkilenmemiştir. Mısır Merneptah ve III. Ramses dönemlerinde maruz kaldığı

⁴⁰⁹ H.A. Schlögl (2019). *Eski Mısır*. Alfa Yayınları, s.138.

⁴¹⁰ J.H. Breasted (1906). *Ancient Records of Egypt Volume III*. The University Of Chicago Press, s.244.

⁴¹¹ G. Lacerenza (2019). Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, Umberto Eco (Ed.), *Antik Yakın Doğu*, Alfa Yayınları, İstanbul, s.197.

⁴¹² J.H. Breasted (1906). *age*, s.244.

⁴¹³ M. Robbins (2001). *The Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt and the Peoples of the Sea*. IUniverse, s. 163.

⁴¹⁴ A. Salimbeti & R. D'amato (2015). *Sea Peoples Of The Bronze Age Mediterranean C. 1400 BC-1000 BC*. Osprey Publishing, s.11.

bu göçler sonrası yıkılmasa dahi büyük bir darbeye maruz kalmıştır. Hititler ise bu göçler neticesinde yıkılmış ve onların yerine küçük şehir devletleri kurulmuştur.⁴¹⁵

Hititlerin yıkılmasının ardından Mısır ve Hitit devletleri arasında herhangi bir siyasi ilişkiye rastlanmamıştır. Ortaya çıkan küçük şehir devletlerinin günümüze kadar yapılan araştırmalara göre Mısırlılar ile herhangi bir etkileşim içerisine girdikleri bilinmemektedir. Göçlerin en önemli sonuçlarından birisi olan Hititlerin yıkılmış olması ve Mısır ayakta kalması Mısır'da daha iyi bir siyasi otorite kurulduğunun göstergesidir. Göçlerin başladığı yılda Hitit tahtında bulunan IV. Tuthaliya ve ardından yerine geçen oğlu III. Arnuvanda zamanında yanlış politikalar izlenmesi Hitit Devleti'ni yıkılışa götüren en önemli faktörlerden birisi olmuştur.⁴¹⁶

⁴¹⁵ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayım Dağıtım, s.173.

⁴¹⁶ E. Memiş (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayım Dağıtım, s.155.

5.SONUÇ

II. Ramses döneminde Mısır-Hitit ilişkileri, Mısır ve Hititlere ait yazılı belgeler ışığında incelendiğinde Eski Yakın Doğu'daki güç dengelerinin araştırılması mümkün olabilmektedir. II. Ramses Dönemine ait belgeler çoğunlukla bu dönemde inşa edilen tapınakların duvarlarındaki yazıtlar ve betimlemelerin yanı sıra bu döneme ait papirüsler olmuştur. Bu belgeler, Mısır'ın gelişim ve değişimine açıklık getirmenin yanı sıra diplomatik faaliyetleri de gözler önüne sermiştir. Hitit devlet arşivinde bulunan, iki devlet arasındaki yazışmalar da bu faaliyetleri ortaya koymuştur.

II. Ramses'in uzun saltanatı ile girilen yeni dönemin en önemli özellikleri arasında ülke içerisinde ve uluslararası ilişkilerde sıkça uygulanan ve göze çarpan "propaganda" ideolojisi olmuştur. Bu ideoloji kendisini özellikle mimari de göstermiş ve mimari en güçlü propaganda silahı olarak kullanılmıştır. Saltanatının ilk yıllarından itibaren giriştiği mimari projelerin içeriğinden anlaşılmaktadır ki II. Ramses düşmanları ile yalnızca savaş meydanında değil tapınak duvarlarında da propaganda ideolojisine dayalı savaşarak tebaasına daima kahraman olarak gösterilmiştir. Ramses'in propaganda ideolojisine en iyi örnek olarak Kadeş'te Hititler ile giriştiği mücadele verilebilir. Bu mücadelenin kazananı belli olmasa dahi ülke içerisinde inşa edilen tüm tapınak ve dikilen tüm anıtlarda Ramses'in tanrı Amon'un yardımı ile Hititleri bozguna uğrattığını ifade etmesi de bu dönemde dini değerlerin propaganda aracı olarak kullanıldığı ve dönemin karakteristik özelliklerini yansıttığı sonucuna varmamızı sağlamıştır.

Ramses döneminin uluslararası arenada gerçekleşen en büyük hadisesi ise şüphesiz Hitit kralı Muvatalli ile gerçekleştirilen Kadeş Savaşı olmuştur. Ramses öncesi firavunların daima üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştığı Kuzey Suriye'de yer alan Kadeş şehri ele geçirenin Yakın Doğu'daki güç dengesini değiştirecek ölçüde önemli olmuştur ve jeopolitik konumu gereği ticaret yollarının en önemlilerini üzerinde barındırmıştır. Tezimizde incelenen kaynaklara dayanarak böylesi büyük bir savaşın kazananı belli olmasa dahi bölgedeki faaliyetlere bakılarak Hititlerin uzun vadede başarı elde etmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak etraflı inceleme ardından Mısır'ın güç kaybettiği yahut zayıfladığı sonucunu çıkarmak yanlış olacaktır. Savaşın ardından gerçekleştirilen bir dizi diplomatik ilişki ağı, Yakın Doğu'da güç dengesinin hala Mısır'da olduğunu kanıtlar nitelikte devam etmiştir.

Kadeş Savaşı ardından gelen uzun bir sessizlik dönemi sonrası diplomatik ilişkilerin, Hitit tahtını yeğeni Urhi-Teşup'tan gasp ederek ülkenin başına geçen III. Hattuşili döneminde

zirveye çıktığı anlaşılmaktadır. III. Hattuşili, II. Ramses'e kendisine Asur tehdidine karşı müttefik arama maksadı ile barış teklifi götürmüştür. Buna göre; barış teklifinin Hitit tarafından gelmesi, Mısır gibi bir süper gücü müttefik olarak saflarına çekmek istemeleri ile alakalı olmuştur. Bu durumdan çıkarılacak olan sonuç ise Mısır'ın Kuzey Suriye bölgesini kaybetse dahi uluslararası arenada halen güçlü bir devlet olduğudur. Birbirlerine mektuplaşmalarında daima "kardeşim" ifadesiyle hitap eden bu yeni müttefikler Yakın Doğu'da Asur gibi bir gücün engellenmesini sağlamıştır. Asur gibi büyük bir tehlikenin ortadan kaldırılması domino etkisi yaratarak Yakın Doğu'nun politik ve ekonomik düzeninin refah içerisinde devam etmesini sağlamıştır. Bu yeni müttefikler ayrıca, kardeşlik ilkesine dayalı imzaladıkları anlaşma ile kendilerinden sonraki devletlerin diplomatik bakış açılarına katkı sağlamış ve Yunan ve Roma gibi üstün medeniyetlerin diplomasi anlayışlarını şekillendirmeleri açısından önemli adım atmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Mısır-Hitit barışı antik dünya için bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

Anlaşma ardından sağlanan barış ve huzur ortamı yine Hattuşili'den gelen bir diplomatik evlilik teklifi ile pekiştirilmek istenmiştir. Bu evlilik Mısır'ın diplomasi alanındaki gücünün ne ölçüde ileride olduğunun göstergesi olarak sonuçlar elde etmemize yardımcı olmuştur. III. Hattuşili ve Hitit kraliçesi Puduhepa tarafından Mısır'a gönderilen iki Hititli prenses ile Mısır tahtı üzerinde söz hakkı elde edinilmeye çalışılmıştır. Ancak Hattuşili'nin bu planı Mısır'ın diplomatik evlilik politikası gereği hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Mısır'a gelişlerinden öldükleri tarihe kadar bu iki prenses haremden dışarı çıkmayan ve söz sahibi olmayan iki figür olarak yaşamışlardır. Bu diplomatik evlilik sırasında iki ülkenin birbirlerine gönderdiği hediyelere ve mektuplaşmaların içeriğine bakıldığında Mısır, Hititler ile giriştiği mücadelede toprak kaybı yaşasa dahi güçlü ve zengin bir ülke olma özelliğini korumuştur.

II. Ramses ve III. Hattuşili ardından tahtı devralan Mısır firavunu Merneptah ve Hitit kralı IV. Tuthaliya döneminde patlak veren ve III. Ramses dönemine kadar devam eden deniz kavimleri göçü bu dönemin en büyük problemleri arasında yer almıştır. Anadolu topraklarından Mısır coğrafyasına kadar akın eden bu kavimler antik dünyanın düzenini sarsmış, Yakın Doğu'nun siyasi, sosyal ve dini çehresini değiştirmiştir. Hititleri tarih sahnesinden silen bu kavimler, Mısır'ı yıpratsa dahi yıkamamıştır. Bu açıdan bakıldığında bu göçlerin Antik Mısır'a etkilerine bakacak olursak; II. Ramses, varislerine sağlam bir siyasi yapı miras bırakarak Mısır'ın gücünü kendi saltanatı sonrası dahi güçlü kılacak şekilde politikalar izlemiştir.

II. Ramses döneminde gerçekleşen bu gelişmelerden anlaşılmaktadır ki, Ramses yalnızca Mısır için önemli bir hükümdar olmaktan çok daha ileri giderek yaşadığı dönemi şekillendiren tarihin en önemli şahsiyetlerinden birisi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E.** (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Phoenix.
- Akurgal, E.** (2017). *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi.
- Akurgal, E.** (1977). Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu, *Belleten*, 41(162), 419-421.
- Allen, E.A.** (1889). *History Of Civilization The Ancient World or Dawn of History*. Central Publishing House.
- Allam, S.** (1986). L'Administration Locale A La Lumiere Du Decret Du Roi Horemheb, *The Journal Of Egyptian Archaeology*, 72, 194-195.
- Aldred, C.** (1980). *Egyptian Art In The Days Of The Pharaohs 3100-320 BC*. Thames And Hudson.
- Aldred, C.** (1973). *Akhenaten And Nefertiti*, The Viking Press.
- Altunay, E.** (2018). *Mezopotamya ve Mısır Paganizmi*. Destek Yayınları.
- Altunok, M.** (2019). Hititler: Boğazköy'den Yükselen Bir Yönetim Güneşi, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 6(11), 147-160.
- Alp, S.** (2000). *Hitit Çağında Anadolu-Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. Tübitak Yayınları. [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=81]
- Alparslan, M.** (2006). *II. Murşili ve Dönemi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Archer, C.** vd. (2006). *Dünya Savaş Tarihi*. (Çev.) Cem Demirkıran, Akyüz Tüzmamanlar Yayıncılık, İstanbul.
- Ardan, E.** (2015). İÖ 24-9. Yüzyıllar Arası Önasya'nın Kadın Yöneticileri, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 15-26.
- Arı, A.İ.** (2021). Eski Mısır'ın Büyük Kralı: II. Ramses, *Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(24), 45-51.
- Arnold, D.** (2003). *The Encyclopedia Of Ancient Egyptian Architecture*. I.B. Tauris.
- Assmann, J.** (1998). *Moses The Egyptian The Memory Of Egypt In Western Monotheism*, Harvard University Press.

Assmann, J. (2002). *The Mind Of Egypt History And Meaning In The Time Of Pharaohs*. Metropolitan Books.

Assmann, J. (2001). *The Search For God In Ancient Egypt*. Cornell University Press.

Aydın, F. (2019). *Antik Mısır'da Din ve Siyaset İlişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Babila, M.H.A. (2019) Eski Mısır'da Yabancı Bir Halk: Hiksoslar, Osman Köse (Ed.), *Tarihten İzler İlkçağlardan Modern Döneme*, Ankara, s.37-47.

Babila, M.H.A. (2016). Eski Mısır'da Kadın, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 129-144.

Babila, M.H.A. (2015). *Eski Mısır'da Sosyal Hayat ve Hukuk*. (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Bakruşin, S. vd. (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi I*. (Çev.) Attila Tokatlı, Doğa Basın Yayın, İstanbul.

Bard, K.A. (1999). *Encyclopedia Of The Archaeology of Ancient Egypt*. Routledge.

Barış Metni. (2022). <https://izlerveyansimalar.blogspot.com/2015/10/dunya-tarihindeki-ilk-bars-metni-kades.html> [Erişim: 22.07.2022]

Baines, J. & Malek, J. (1986). *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Mısır Cilt II*. (Çev.) Zeynep Aruoba & Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bennett, J. (1939). The Restoration Inscription Of Tut'ankhamūn. *The Journal Of Egyptian Archaeology*, 25(1), 8-15.

Bauer, S.W. (2018). *Antik Dünya Tarihi İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına Kadar*. (Çev.) Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul.

Beckman, G. (1996). *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature. [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=169]

Bektürk, B. & Öztürk, Ö.B. (2021). Eski Mısır Tapınak ve Piramitlerinin Beden-Mekân İlişkisi Bağlamında Fetiş Nesnesine Dönüşmesi, *International Design And Art Journal*, 3(2), 258-271.

Bleiberg, E. (2005). *Arts & Humanities Through The Eras*. Thomson Gale.

- Bell, L.** (1985). Luxor Temple And The Cult Of The Royal Ka. *Journal Of Near Eastern Studies*, 44(4), 251-294.
- Bienkowski, P. & Millard A.** (2000). *Dictionary Of The Ancient Near East*. University Of Pennsylvania Press.
- Bierbrier, M.** (1982). *The Tombs-Builders Of The Pharaohs*. British Museum Publications.
- Booth, C.** (2007). *The Boy Behind The Mask*. Oneworld Publications.
- Brandau, B. & Schickert, H.** (2015). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. (Çev.) Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayıncılık, İstanbul.
- Breasted, J.H.** (1905). *A History Of Egypt From The Earliest Times To The Persian Conquest*. Charles Scribner's Sons.
- Breasted, J.H.** (1906). *Ancient Records Of Ancient Egypt Volume 5*. The University Of Chicago Press.
- Breasted, J.H.** (1906). *Ancient Records Of Egypt Volume 3*. The University Of Chicago Press.
- Breasted, J.H.** (1903). *The Battle Of Kadesh*, The University Of Chicago Press.
- Breasted J.H.** (1931). The Age Of Ramses II. J.B. Bury & S.A. Cook & F.E. Adcock (Ed.), *The Cambridge Ancient History Vol II*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 109-195.
- Brier, B. & Hobbs, H.** (2008). *Daily Life Of The Ancient Egyptians*. Greenwood Publishing Group.
- British Museum.** (2022). (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1888-1013-46) [Erişim Tarihi: 22.07.2022]
- Brown, D.** (1993). *Ramses II: Magnificence On The Nile*. Life-Time Books.
- Bryce, T.** (2019). *Warriors Of Anatolia A Concise History Of Hittites*. I.B. Tauris.
- Bryce, T.** (2005). *The Kingdom Of The Hittites*. Oxford University Press.
- Bryce, T.** (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. (Çev.) Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bryce, T.** (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*. Routledge.
- Bryce, T.** (2006). *The 'Eternal Treaty' From the Hittite Perspective*. [Erişim: 08.07.2022, <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:263207>]

- Bryce, T.** (2002). *Life And Society In The Hittite World*. Oxford University Press.
- Bunson, M.R.** (2002). *Encyclopedia Of Ancient Egypt*. Facts On File.
- Burney, C.** (2004). *Historical Dictionary of the Hittites*. The Scarecrow Press.
- Cardinaud, M.** (2004). *Egypt*. Grange Books.
- Cavendish, M.** (2011). *Ancient Egypt And The Near East*. Marshall Cavendish Reference.
- Cengiz, T.** (2014). Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 19-34.
- Ceram, C.W.** (1956). *The Secret Of The Hitites: The Discovery Of An Ancient Empire*. New York Knopf.
- Chadwick, R.** (2005). *First Civilizations Ancient Mesopotamia And Ancient Egypt*. Equinox Publishing.
- Christensen, W.** (2005). *Empire Of Ancient Egypt*. Facts On The File.
- Clayton, P.A.** (1994). *Chronicle Of The Pharaohs*. Thames And Hudson.
- Collier, M. & Manley, B.** (1998). *How To Read Egyptian A Step-By-Step Guide To Teach Yourself*. British Museum Press.
- Collins, B.J.** (2007). *The Hittites And Their Wold*. Society of Biblical Literature.
- Cruz-Uribe, E.** (1978). The Father Of Ramses I, *Journal Of Near Eastern Studies*, 37(3), 237-244.
- Çiçek, E.** (2019). *Eski Mısır'da Siyasi Hayat (I. ve XX. Hanedanlar Arası Dönemler)*. (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Davis, J.J.** (1972). *The Mummies Of Egypt*. BMH Books.
- David, R.** (1993). *Discovering Ancient Egypt*. Michael O'Mara Books.
- De Martino, S.** (2003). *Hititler*. (Çev.) Erendiz Özbayoğlu, Dost Yayınevi.
- Demir, G.** (2021). Antik Mısır Toplumunda Harem, *Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(5), 25-36.
- Desroches Noblecourt, C.** (1999). *Ramses Sonne Agyptens Die Wahre Geschichte*. Bastei Lubbe.

- Devecchi, E.** (2015). Hitit İmparatorluğu ve Mısır'la Çatışma, Umberto Eco (Ed.), Antik Yakın Doğu, Alfa Yayınları, İstanbul, s.174-179.
- Diakov, V.& Kovalev, S.** (2014). *İlkçağ Tarihi Cilt: I Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan.* (Çev.) Özdemir İnce, Yordam Kitap, Ankara.
- Dodson, A.** (2000). *Monarchs Of The Nile.* The American University In Cairo Press.
- Dodson, A.** (2009). *Amarna Sunset.* The American University In Cairo Press.
- Dodson, A. & Hilton, D.** (2004). *The Complete Royal Families Of Ancient Egypt.* Thames & Hudson.
- Doss, L. & Besada, A.** (1973). *The Story Of Abu Simbel.* Longman.
- Edel, E.** (1986). *Die Agyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi Band I.* Westdeutscher Verlag. [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=167]
- Eliade, M.** (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına.* (Çev.) Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Erman, A.** (2009). *Life In Ancient Egypt.* Cornell University Library.
- Fitzgerald, S.** (2009). *Ramses II Egyptian Pharaoh, Warrior And Builder.* Compass Point Books.
- Fletcher, J.** (2000). *Chronicle Of A Pharaoh The Intimate Life Of Amenhotep III.* Oxford University Press.
- Fletcher, J.** (2011). *The Death In Sakkara Gallery* [Erişim Tarihi: 11.06.2022, https://www.bbc.co.uk/history/ancient/egyptians/death_sakkara_gallery_04.shtml]
- Flinders Petrie, E.M.** (1905). *A History Of Egypt From The XIXth To The XXXth Dynasties.* Methuen & Co.
- Freeman, C.** (2018). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları.* (Çev.) Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara.
- Freed R.E.** (1988). *Ramesses The Great: The Pharaoh And His Time.* Mint Museum Of Art.
- Foster, J.L.** (2001). *Ancient Egyptian Literature An Anthology.* University Of Texas Press.
- Gardiner, S.A.** (1979). *Egypt Of The Pharaoh An Introduction.* Oxford University Press.

- Gardiner, S.A.** (1960). *The Kadesh Inscriptions Of Ramesses II*. Oxford Printed For The Griffith Institute At The University Press.
- Gezmez, A.** (2019). *Siyasi ve Sosyal Açıdan Eski Mısır Dini*. (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Graves-Brown, C.** (2010). *Dancing For Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum.
- Grimal, N.** (1994). *A History Of Ancient Egypt*. Blackwell Publishing.
- Goedicke, H.** (1966). Considerations On The Battle Of Kadesh, *The Journal Of The Egyptian Archaeology*, (52), 71-80.
- Gotze, A.** (1929). Zur Schlacht Von Qades, *Orientalistische Literaturzeitung*, 32(1-6), 832-838.
- Güterbock, H. G.** (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II, *The University of Chicago Press Journals*, 10(2), 41-68.
- Haikal, F.** (2002). Thutmose III And The Glory Of The New Kingdom, Erik Hornung & Betsy M. Bryan (Ed.), *The Quest For Immortality Treasures Of Ancient Egypt*, National Gallery Of Art, Washington, s. 7-23.
- Hallo, W.W. & Simpson, W.K.** (1998). *The Ancient Near East-A History*. Harcourt Brace & Company.
- Harman, Ö.F.** (1996). "Firavun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 13, s.121-122.
- Hart, G.** (2017). *Mısır Mitleri*. (Çev.) Mehmet Sait Türk, Phoenix, Ankara.
- Hasel, M.G.** (2009). Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, *Proceedings Of a Conference*, 3-7 May, University Of Haifa, Israel, 65-87.
- Hayırlıdağ, M.** (2021). Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, 68-85.
- Herodotos** (2014). *Tarih*, (Çev.) Müntekim Öktem, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Hichens, R.** (1909). *Egypt's And It's Monuments*. Century Publishing.
- Hornung, E.** (2004). *Mısır Tarihi*. (Çev.) Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Hornung, E.** (1992). The Rediscovery Of Akhenaten And His Place In Religion. *Journal Of The American Research Center In Egypt*, 29, 43-49.

- İnan, A.** (1987). *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İslam, F.** (2015). *Kadeş Savaşı Sonrası Hitit-Mısır İlişkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- James, T.G.H.** (1995). *A Short History Of Ancient Egypt-From Predynastic To Roman Times*. Cassell Publishing.
- Johnson, P.** (1999). *The Civilization Of Ancient Egypt*. Harper Collins Publishers.
- Kamil, J.** (1976). *Luxor A Guide To Ancient Thebes*, Longman Publishing.
- Karauğuz, G.** (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti 'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Çizgi Yayınları. [Erişim Tarihi 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=91]
- Karauğuz, G.** (2019). *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*. Çizgi Kitabevi Yayınları. s. 96.
- Kınal, F.** (1943). Amarna Çapında Mısırın Önasya Münasebetleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(1), 99-106.
- Kınal, F.** (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kitchen, K.A.** (1990). *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*. The American University in Cairo Press.
- Klengel, H.** (1998). *Geschichte Des Hethitischen Reiches*. Brill.
- Klock-Fontanille, I.** (2005). *Hititler*. (Çev.) Nuriye Yiğitler, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kuhrt, A.** (2017). *Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I*. (Çev.) Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kurhan, M.** (1995). İmparatorluk Tanrısı Amon, *Belleten*, 59(226), 449-582.
- Lalouette, C.** (1985). *L'Empire Des Ramses*. Fayard.
- Langdon, S. & Gardiner, A.H.** (1920). The Treaty of Alliance Between Hattuşili, King of the Hittites, and the Pharaoh Ramesses II of Egypt, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 6(3), 179-205.
- Le Fur, D.** (1994). *La Conservation Des Peintures Murales Des Temples De Karnak*. Recherche Sur Les Civilisations.

- Le Page Renouf, P.** (2019). *Mısır'ın Ölüler Kitabı*. (Çev.) Erhan Altunay, Onbir Yayınları, İstanbul.
- Lacerenza, G.** (2019). Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, Umberto Eco (Ed.), *Antik Yakın Doğu*, Alfa Yayınları, İstanbul, s.195-219.
- Lloyd, S. & Wolfgang Müller, H.** (1974). *Ancient Architecture: Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece*. Harry N. Abrams Publishers.
- Leprohon, R.J.** (2013). *The Great Name Ancient Egyptian Royal Titulary*. Society Of Biblical Literature.
- Lichtheim, M.** (1980). *Ancient Egyptian Literature: Volume III: The Late Period*. University Of California Press.
- Liverani, M.** (2001). *International Relations In The Ancient Near East 1600-1100 BC*. Palgrave.
- Longley, E.** (1996). *Great Works Of Egyptian Art*. Parragon Books.
- MacQuitty, W.** (1966). *Abu Simbel*. G.P. Putnam's Sons.
- McDonald, J.K.** (1996). *House Of Eternity The Tomb Of Nefertari*. Oxford University Press.
- Magi, G.** (2008). *The Valley Of The Kings And The Valley Of The Queens: Luxor*. Bonechi.
- Martinez, D.V.D.** (2017). *Hitit Dini, Tapınakları ve Kadın Görevlileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Manley, B.** (1996). *The Penguin Historical Atlas Of Ancient Egypt*. Penguin Books.
- Masalıcı Şahin, G.** (2017). Hitit Yasalarında Kadının Yeri, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4(2), 134-143.
- Memiş, E.** (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Memiş, E.** (2012). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Memiş, E.** (1993). Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 279-293.
- Morkot, R.G.** (2003). *Historical Dictionary of Ancient Egyptian Warfare*. The Scarecrow Press.
- Mertz, B.** (2007). *Temples, Tombs & Hieroglyphs A Popular History Of Ancient Egypt*. Harper Collins e-books.

- Metin, H. & Lamba, M.** (2016). Hititler'den Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletmek Dergisi*, 12(7), 155-174.
- Moran, W.L.** (1992). *The Amarna Letters*. The Johns Hopkins University Press.
- Murnane, W. J.** (1975). The Earlier Reign Of Ramesses II And His Coregency With Sety I, *Journal Of Near Eastern Studies*, 34(3), 153-190.
- Murnane, W.J.** vd. (2018). *The Great Hypostyle Hall In The Temple Of Amun At Karnak*. The University Of Chicago Publishing.
- Murnane, W.J.** (1990). *Road To Kadesh*. The University Of Chicago Press.
- Murray, M.A.** (1931). *Egyptian Temples*. Sampson Low, Marston & Co.
- Murdoch, D.** (2003). *Tutankhamun The Life And Death Of A Pharaoh*. Dorling Kindersley.
- Mynarova, J.** (2014). Lost In Translation An Egyptological Perspective On The Egyptian-Hittite Treaties, *Annals On The Naprstek Museum*, 35(2), 3-8.
- Nardo, D.** (2003). *The History Of Weapons And Warfare Ancient Egypt*. Thomas Gale.
- Netzley, P.D.** (2003). *The Greenhaven Encyclopedia Of Ancient Egypt*. Greenhaven Press.
- Nielsen, N.** (2018). *Pharaoh Seti I Father Of Egyptian Greatness*. Pen & Sword Books.
- Nogay, İ.Ş.** (2019). *Hitit Krallığı'nda Diplomatik Evlilikler*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Oakes, L.** (2008). *The Illustrated Encyclopedia Of The Pyramids, Temples & Tombs Of Ancient Egypt*. Southwater.
- Oakes, L. & Gahlin, L.** (2006). *Ancient Egypt*. Hermes House.
- O'Connor, D.& Cline, E.H.** (1998). *Amenhotep III Perspectives On His Reign*. The University Of Michigan Press.
- Otten, H.** (1981). *Die Apologie Hattusilis III*. Wiesbaden [Erişim Tarihi: 24.06.2022, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=81]
- Özer, Y.Z.** (1987). *Mısır Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Özkan, S.** (2007). Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(1), 77-116.

- Parr, J.** (1957). Shelley's Ozymandias, *Keats-Shelley Journal*, 6, 31-35.
- Peker, H.** (2009). *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: MÖ II. Binyılda Eski Yakındoğu'da Süper Güçler ve Küçük Devletler.* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pinch, G.** (2019). *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri.* (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul.
- Podany, A.H. & McGee, M.** (2005). *The Ancient Near Eastern World.* Oxford University Press.
- Price, B.** (2007). *Tutankhamun Egypt's Most Famous Pharaoh.* Pocket Essentials.
- Putnam, J.** (2003). *An Introduction To Egyptology.* Eagle Editions.
- Quack, J.F.** (2002). Diplomatik Yazışmalar Işığında Hattuşa ve Mısır Arasındaki İlişkiler, Wenzel Jacob (Ed), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, Almanya, s.518-521.
- Ranke, H.** (1935). *Die Agyptischen Personennamen Band I.* Druck Von J.J. Augustin In Glückstadt.
- Rawlinson, G.** (1881). *History Of Ancient Egypt Vol II.* Scribner And Welford.
- Redford, D.B.** (2006). The Northern Wars Of Thutmose III, Eric H. Cline & David O'Connor (Ed.), *Thutmose III A New Biography*, The University Of Michigan Press, s.325-344.
- Redford, D.B.** (1973). New Light On The Asiatic Campaigning Of Horemheb, *Bulletin Of The American Schools Of Oriental Research*, 211, 36-49.
- Reyhan, E.** (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim.* Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Reeves, C.N.** (1990). *The Valley Of The Kings-The Decline Of A Royal Necropolis.* Kegan Paul International.
- Reeves, N. & Wilkinson, R.H.** (1996). *The Complete Valley Of The Kings-Tombs And Treasures Of Egypt's Greatest Pharaohs.* Thames And Hudson.
- Rice, M.** (1999). *Who's Who In Ancient Egypt.* Routledge.
- Ricke, H. vd.** (1967). *The Beit El-Wali Temple Of Ramesses II.* The University Of Chicago Press.
- Ritner R.K. & Moeller N.** (2014). The Ahmose Tempest Stela Thera And Comparative Chronology. *Journal Of Near Eastern Studies*, 73(1), 1-19.

- Roberts, R.** (1999). *Rulers Of Ancient Egypt*. Lucent Books.
- Roccati, A.** (1981). *Egypt Classical Art Tours Karnak And Luxor*. Atlantis.
- Robins, G.** (1997). *The Art Of Ancient Egypt*. Harvard University Press.
- Robbins, M.** (2001). *The Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt and the Peoples of the Sea*. IUniverse.
- Ross, D.** (2019). The Mighty Ramesses II, Sarah Bankes & Charles Ginger (Ed.), *All About History-Pharaohs*, Future Publishing, London, s.80-88.
- Roth, A.M.** (2006). Models Of Authority: Hatshepsut's Predecessors In Power, Catharine H. Roehrig (Ed.), *Hatshepsut From Queen To Pharaoh*, Yale University Press, s.9-15.
- Rowton, M.B.** (1959). The Background Of The Treaty Between Ramesses II and Hattušili III, *Journal of Cuneiform Studies*, 13(1), 1-11.
- Salimbeti, A. & D'amato, R.** (2015). *Sea Peoples Of The Bronz Age Mediterranean C. 1400 BC-1000 BC*. Osprey Publishing.
- Saraç, C.** (1943). Eski Mısır'da Bilim ve Teknik, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(5), 103-113.
- Salın, Akçelik S.** (2018). Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri, *Kafdağı*, 3(1), 52-70.
- Sayce, A.H.** (1892). *The Hittites-The Story Of A Forgotten Empire*. The Religious Tract Society.
- Sevin, V.** (2019). *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları.
- Scarre, C.** (1999). *The Seventy Wonders Of The Ancient World*. Thames And Hudson.
- Schlögl, H.A.** (2019). *Eski Mısır*. (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Shaw, I.** (2003). *The Oxford History Of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Shulman, A.R.** (1979). Diplomatic Marriage In The Egyptian New Kingdom, *Journal Of Near Eastern Studies*, 38(3), 177-193.
- Simbel Tapınağı.** (2022). <https://www.birdakikadageziyorum.com/abu-simbel-tapinagi/> [Erişim Tarihi: 22.07.2022]
- Simpson, W.K.** (2003). *The Literature Of Ancient Egypt*. Yale University Press.
- Singer, I.** (2002). *Hittite Prayers*. Society Of Biblical Literature.

- Sir Gavaz, Ö.** (2007). *I. Šuppiluliuma Dönemi'nde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sir Gavaz, Ö.** (2017). Kadeş ve Barış, *Yazılıkaya Kültür Sanat Dergisi*, 123, 6-7.
- Sir Gavaz, Ö.** (2007). Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. Z. Dilek & M. Akbulut & S. Cöhce & Z. Bağlan Özer & R. Gürses & B. Karababa Taşkın (Ed.). *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, s.2819-2837.
- Sivrioğlu, U.T. & Yılmaz, M.E.** (2017). İlkçağ Uygarlıklarında Diplomasi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 179-227.
- Spalinger, A.** (1979). Traces Of The Early Career Of Ramesses II, *Journal Of Near Eastern Studies*, 38(4), 271-286.
- Spalinger, A.J.** (1980). Historical Observations On The Military Reliefs Of Abu Simbel And Other Ramesside Temples In Nubia, *The Journal Of Egyptian Archaeology*, 66, 83-99.
- Spalinger, A.J.** (2005). *War In Ancient Egypt-The New Kingdom*. Blackwell Publishing.
- Stierlin, H.** (1995). *The Pharaohs Master-Builders*, Terrail.
- Strudwich, H.** (2006). *Encyclopedia Of Ancient Egypt*. Amber Books.
- Thomas, S.** (2003). *Hatshepsut: The First Woman Pharaoh Leaders Of Ancient Egypt*. Rosen Publishing Group.
- Trigger, B.G.** (1976). *Nubia Under The Pharaohs*. Westview Press.
- Turgut, F.G.** (2018). *Hitit Diplomasisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Turgut, M.** (2021). "Kadeş Savaşı" Hititler İçin Askeri Mağlubiyet mi Diplomatik Zafer mi, G. Masalcı Şahin & A. Doğan (Ed.), *Eskiçağ 'da Savaş ve Diplomasi*, Ege Yayınları, İstanbul, s.131-132.
- Tyldesley, J.** (1998). *Hatchepsut The Female Pharaoh*. Penguin Books.
- Tyldesley, J.** (2001). *Ramesses Egypt's Greatest Pharaoh*. Penguin Books.
- Tyldesley, J.** (2008). *Mısır'ın İçyüzü*. (Çev.) Levent Türer, Tudem Yayıncılık, İzmir.
- Tyldesley, J.** (2006). *Chronicle Of The Queens Of Egypt-From Early Dynastic Times To The Death Of Cleopatra*. Thames and Hudson.

- Tyldesley, J.** (2008). Ramesses II, Andrew Roberts (Ed.), *The Art Of War Great Commanders of the Ancient and Medieval World 1500 BC-AD 1600*, Quercus, London, s. 28-36
- Tyldesley, J.** (2016). The Role Of Egypt's Dynastic Queens, Stephanie Lynn Budin & Jean MacIntosh Turfa (Ed.), *Women In Antiquity Real Women Across The Ancient World*, Routledge, New York, s.271-280.
- Uncu, E.** (2013). Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü, *History Studies International Journal Of History*, 5(1), 349-366.
- Ustabaş, T. & Dağ S.** (2013). *İlkçağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*. Karma Kitaplar.
- Ünal, A.** (2014). *Eskiçağ Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi-Puduhepa ve Zamanı*, Salmat Basım Yayım.
- Ünal, A.** (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A.** (2019). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi I*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A.** (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları, *Bellekten*, 44(175), 475-495.
- Ünlü Haktanır, H.** (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem Yayınevi.
- Van De Hout, T.P.J.** (2009). Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi, Meltem Doğan-Alparslan & Metin Alparslan (Ed.), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul, s.11-29.
- Van De Mieroop, M.** (2007). *The Eastern Mediterranean In The Age Of Ramesses II*. Blackwell Publishing.
- Van De Mieroop, M.** (2019). *Eski Mısır Tarihi*. (Çev.) Ali Oğuz Bozkurt, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Wallenfels, R.** (2000). *The Ancient Near East An Encyclopedia For Students Volume I*. Charles Scribner's Sons.
- Watterson, B.** (1991). *Women In Ancient Egypt*. St. Martin's Press.
- Weigall, A.** (1996). *A Guide To The Antiquities Of Egypt*. Trafalgar Square.
- WMF.** (2022). <https://www.wmf.org/project/abydos> [Erişim : 22.07.2022]
- Wikipedia(a).** (2022). https://en.wikipedia.org/wiki/Temple_of_Beit_el-Wali#/media/File:Beit_el [Erişim: 22.07.2022]

Wikipedia (b). (2022).

https://en.wikipedia.org/wiki/Abu_Simbel#/media/File:Abu_Simbel_Small_temple_2.jpg

[Erişim : 22.07.2022]

Wikipedia (c). (2022).

https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesseum#/media/File:Thebes_Rhamseion_MET_DP-13897-025.jpg [Erişim : 22.07.2022).

Wikipedia (d). (2022).

[https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesses_II#/media/File:Ramses2_\(2\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesses_II#/media/File:Ramses2_(2).jpg) [Erişim Tarihi: 22.07.2022]

Wilkinson, P. (2009). *Efsaneler & Mitler*. (Çev.) Emel Lakşe, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

Wilkinson, T. (2016). *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. (Çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul.

Wilkinson, T. (2010). *The Rise And Fall Of Ancient Egypt*. Random House Publishing Group.

Wilkinson, R.H. (2000). *The Complete Temples of Ancient Egypt*. Thames And Hudson.

Wilkinson, R.H. & Doyle, N. (2017). Between Brothers: Diplomatic Interactions, P.P. Creasman & R.H. Wilkinson (Ed.), *Pharaoh's Land and Beyond Ancient Egypt and Neighbors*, Oxford University Press, New York, s. 79-93.

Wilson, J.A. (1969). The Asiatic Campaigning of Ramses II, James B. Pritchard (Ed.), *Ancient Near Eastern Texts-Relating To The Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey, s.255-264.

Wilson, J.A. (1927). *The Texts Of The Battle Of Kadesh*, The American Journal Of Semitic Languages and Literatures, 43(4), 266-287.

Wilson, J.A. (1951). *The Culture Of Ancient Egypt*. The University Of Chicago Press.

Yılmaz, C. & Kılıç, Y. (2020). Eski Yakındoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 879-912.

Yıldırım, E. (2013). Antikçağda Evliliklerle Kurulan Müttefiklikler: I. Antiokhos, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 171, 247-268.

Yiğit, T. (2019). *Eski Mısır Tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

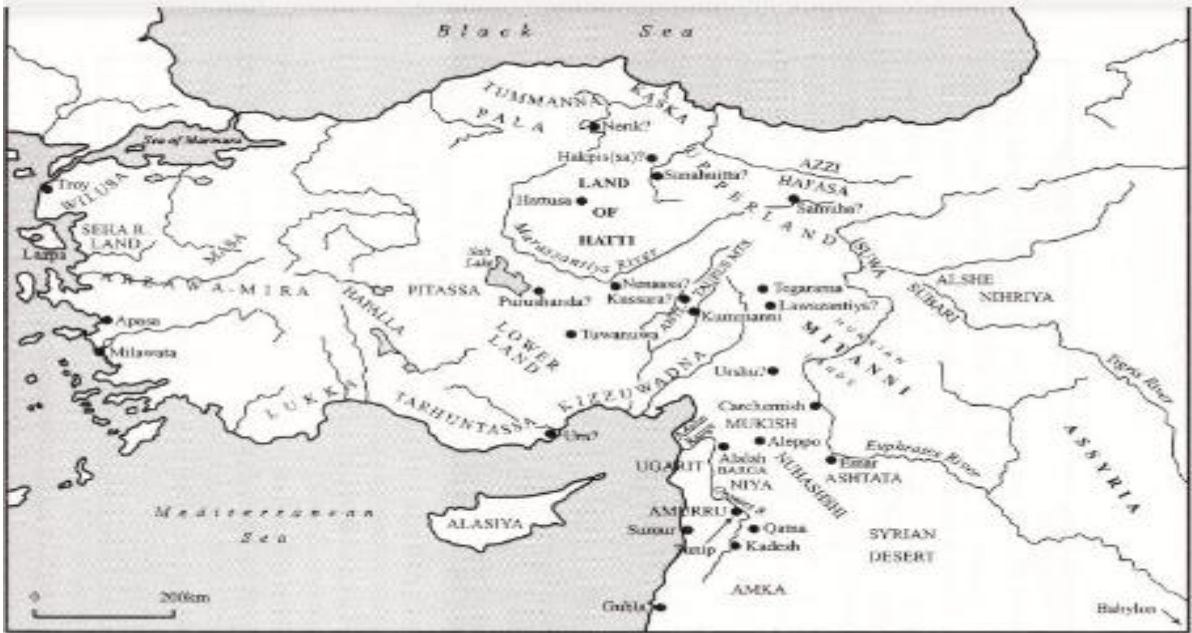
EKLER

EK 1: ANTİK MİSİR COĞRAFYASI

Kaynak: (Booth, 2006: 1)

EK 2: HİTİT COĞRAFYASI

Kaynak: (Bryce, 2004: 1)

EK 3: NARMER PALETİ

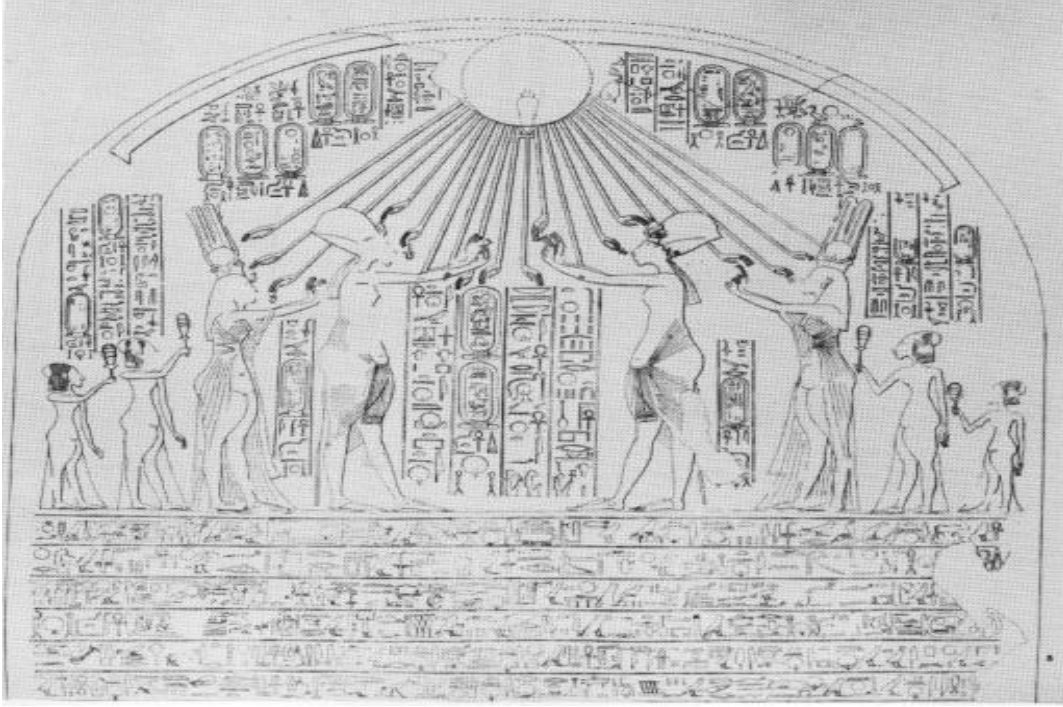
Kaynak: (Clayton, 2001: 18)

EK 4: HATŞEPSUT TAPINAĞI

Kaynak: (Ebru Hajiyev Arşivi, 2018)

EK 5: AKHENATON VE GÜNEŞ KÜLTÜ

Kaynak: (Aldred, 1973: 35)

EK 6: AMARNA MEKTUPLARI TABLETİ

Kaynak: (British Museum, 2022)

EK 7: II. RAMSES'İN ÇOCUKLUK YILLARINA AİT BÜSTÜ

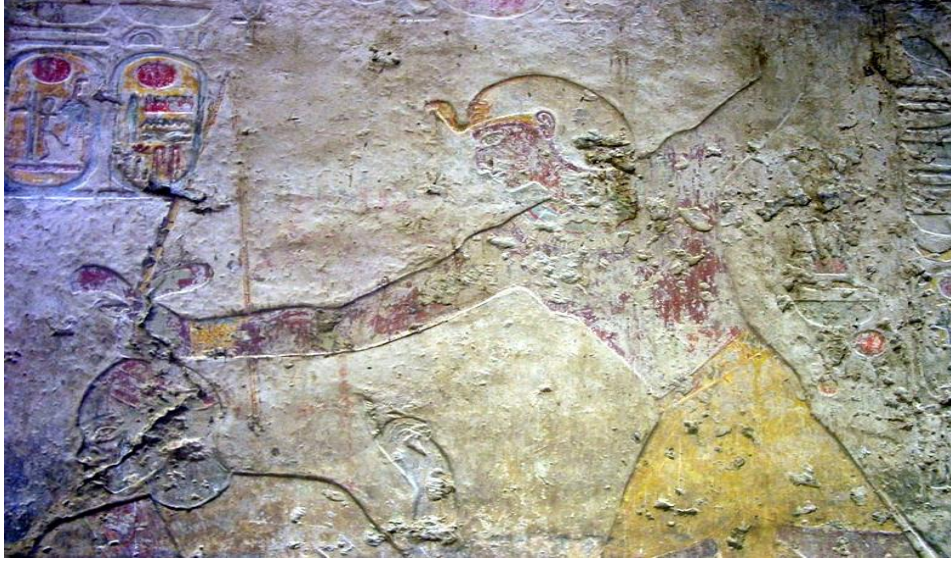
Kaynak: (Longley, 1996: 45)

EK 8: II. RAMSES'İN EŞİ NEFERTARİ

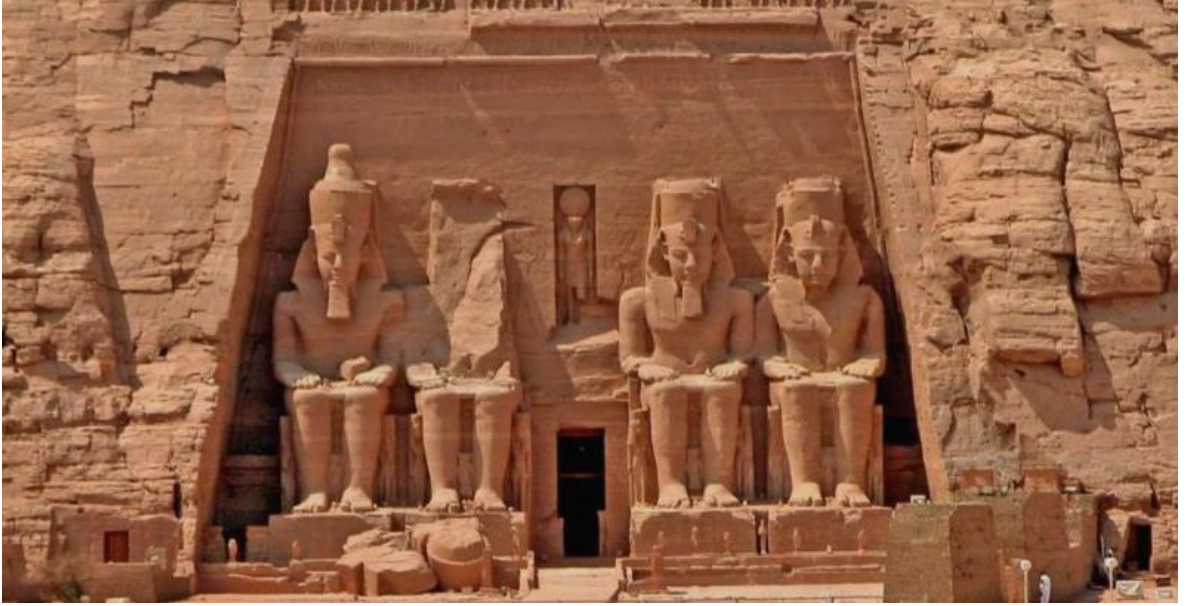
Kaynak: (Longley, 1996: 45)

EK 9: BEİT EL-WALİ TAPINAĞININ DUVARINDAKİ TASVİRE GÖRE II. RAMSES'İN DÜŞMANLARI BERTARAF EDİŞİ

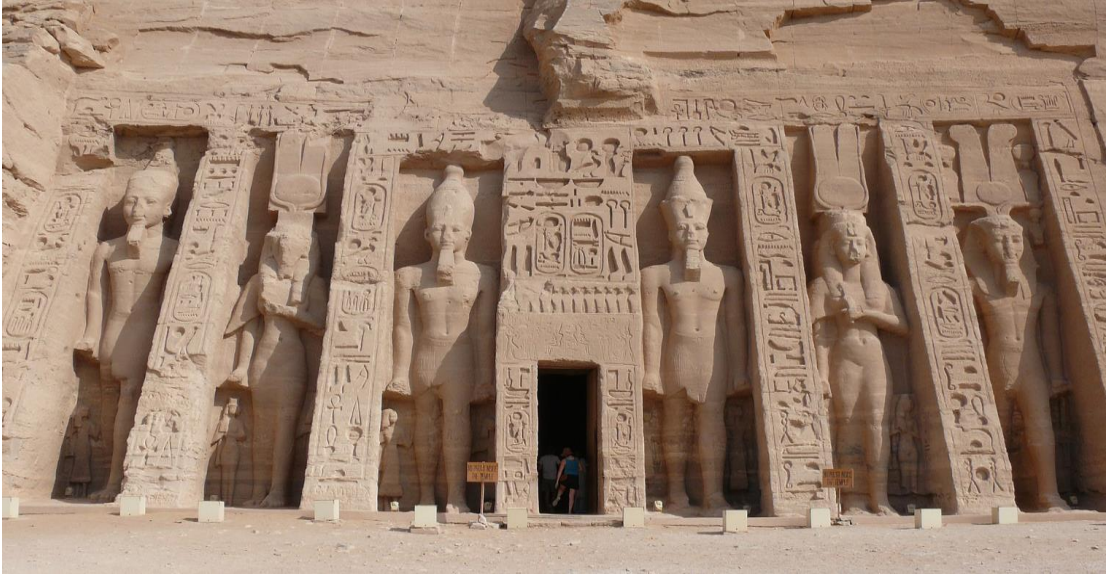
Kaynak: (Wikipedia (a), 2022)

EK 10: EBU SİMBEL BÜYÜK TAPINAK

Kaynak: (Simbel Tapınağı, 2022)

EK 11: EBU SİMBEL KÜÇÜK TAPINAK

Kaynak: (Wikipedia (b), 2022)

EK 12: RAMEZYUM

Kaynak: (Wikipedia (c), 2022)

EK 13: LUKSOR TAPINAĞI

Kaynak: (Ebru Hacıyev Arşivi, 2018)

EK 14: KARNAK TAPINAĞI

Kaynak: (Ebru Hacıyev Arşivi, 2018)

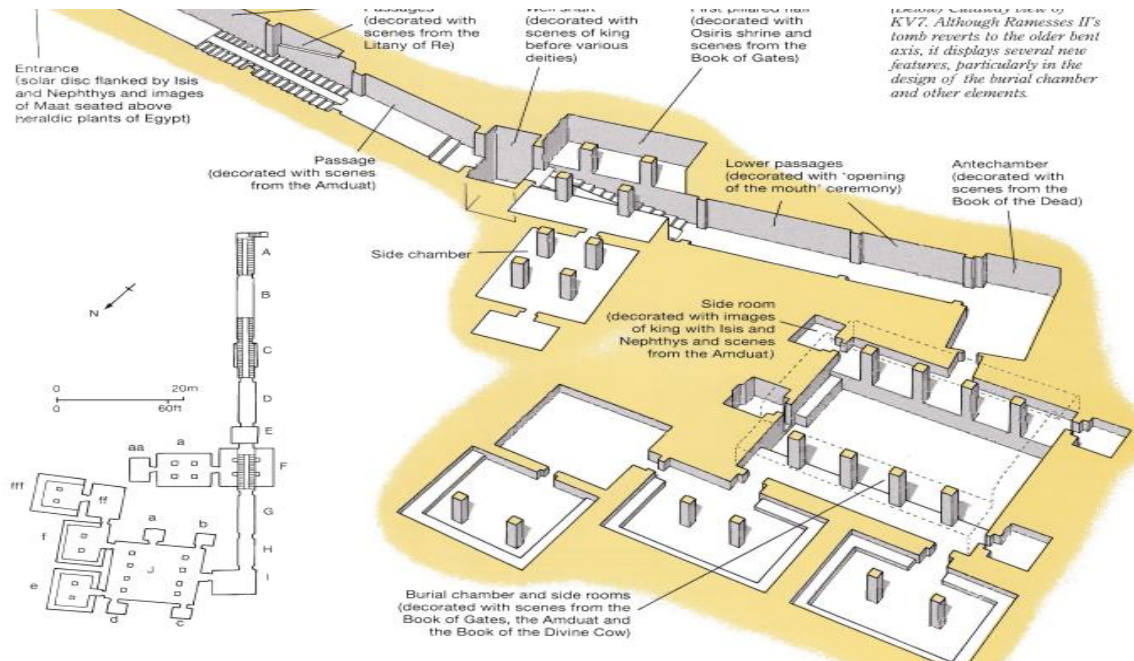
Kaynak: (Ebru Hacıyev Arşivi, 2018)

EK 15: ABİDOS TAPINAĞI

Kaynak: (WMF, 2022)

EK 16: II. RAMSES'İN MEZARI KV7

Kaynak: (Reeves & Wilkinson, 1996: 141)

Kaynak: (Reeves & Wilkinson, 1996: 141)

EK 17: II. RAMSES'İN MUMYASI

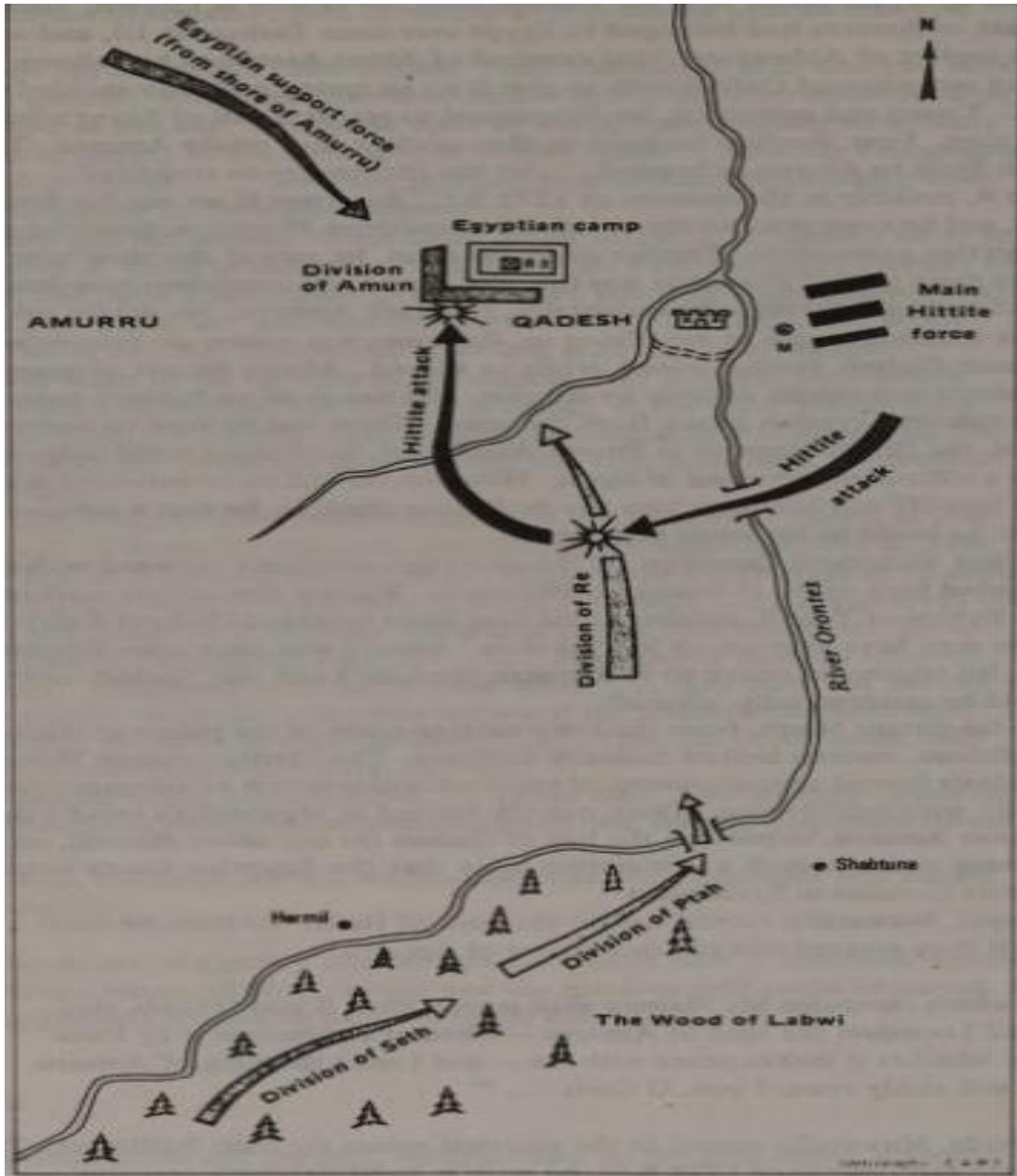
Kaynak: (Wikipedia (d), 2022)

EK 18: ANTİK YAKIN DOĞU'DA VASAL DEVLETLERİN HARİTASI

Kaynak: (Murnane, 1990: 1)

EK 19: II. RAMSES VE II. MUVATALLİ ÖNDERLİĞİNDE MİSİR VE HİTİT ORDUSUNUN KADEŞ'TE KARŞILAŞMASI

Kaynak: (Kitchen, 1990: 52)

EK 20: II. RAMSES'İN TEK BAŞINA HİTİT ORDUSU İLE SAVAŞTIĞINI İDDİA EDEN TASVİR

Kaynak: (Barış Metni, 2022)

EK 21: MISIR-HİTİT BARIŞI

Kaynak: (Barış Metni, 2022)